

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

*Дражан Стојановић, Бла-
жоје Савић, Зоран М. Мандић,
Радивој Шајќинац, Раџа Перић, Ка-
џирин Аскан, Власија Младеновић, Иван
Вишевски **ОГЛЕДИ:** Марџин Еслин, Бојан Јо-
вановић, Дивна Вуксановић **СВЕДОЧАНСТВА:** Че-
домир Појов, Радомир Ђорђевић, Бранимир Јовановић,
Радован Ждрале, Миро Вуксановић, Иван Неџриџорац, Ми-
љурко Вукадиновић, Самјуел Бекеџ, Мел Гасоу, Пејтер Ханд-
ке **КРИТИКА:** Виџомир Вулеџић, Милеџа Аћимовић Ив-
ков, Славко Гордић, Саџа Радојчић, Свејлана Томин, На-
џаџа Половина, Лидија Мусџеданаџић, Бранислава Васић-
-Ракочевић, Милан Тодоров, Миодраџ Јовановић, Јово Цвјеј-
ковић*

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Летописа Мајице српске.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Стаматовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Ђорђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавец (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991), Славко Гордић (1992—2004)

Уредништво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредништва

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књијарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис“. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

E-mail: letopis@maticasrpska.org.yu
Интернет адреса: www.maticasrpska.org.yu

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 182

Децембар 2006

Књ. 478, св. 6

САДРЖАЈ

Драган Стојановић, <i>Април</i>	1051
Благоје Савић, <i>Лица у одсуству</i>	1062
Зоран М. Мандић, <i>Песме радости и шуге јуног месеца</i>	1067
Радивој Шајтинац, <i>Бело дрвце</i>	1070
Раша Перић, <i>Језик зоре</i>	1078
Катрин Аскан, <i>Првим разредом</i>	1081
Власта Младеновић, <i>Божји архив</i>	1090
Иван Вишевски, <i>Четири њесме</i>	1093

ОГЛЕДИ

Мартин Еслин, <i>Бекејови романи</i>	1096
Бојан Јовановић, <i>Демонизована и сакрализована жена</i>	1112
Дивна Вуксановић, <i>„Ја сам центар света“: човек као медијски феномен</i>	1123

СВЕДОЧАНСТВА

Чедомир Попов, <i>„Српски Едисон” у Матици српској</i>	1136
Радомир Ђорђевић, <i>О научном раду Славка Бокшана</i>	1140
Бранимир Јовановић, <i>Нова америчка биографија Николе Тесле</i>	1149
Радован Ждрале, <i>Свемир као „бабушке”</i>	1151
Миро Вуксановић, <i>Велики српски именованослов</i>	1154
Иван Негришорац, <i>Обнова српске биографистике</i>	1157
Миљурко Вукадиновић, <i>Књижевне награде у Румунији</i>	1172
Мел Гасоу, <i>Разговори са Бекејом</i>	1179
Петер Хандке, <i>Дуги расипанак од Југославије</i>	1197

КРИТИКА

Витомир Вулетић, <i>Над њонором залудног времена</i> (Радован Бели Марковић, <i>Кавалери старог њремера</i>)	1212
---	------

Милета Аћимовић Ивков, <i>Слике живописа</i> (Ненад Милошевић, <i>Песме са Саве и Дунава</i>)	1219
Славко Гордић, <i>У новом светлу</i> (Тања Крагујевић, <i>Свирач на власти шраве</i>)	1221
Саша Радојчић, <i>Говор егзистенције</i> (Драган Стојановић, <i>Године</i>)	1224
Светлана Томин, <i>О једном моћиву косовске легенде</i> (Јелка Ређеп, <i>Бистру воду замућиле. Свађа кћери кнеза Лазара</i>) .	1226
Наташа Половина, <i>О српској књижевности „последњих времена”</i> (Драгиша Бојовић, <i>Српска есхатолошка књижевност</i>) . .	1229
Лидија Мустеданагић, <i>У појрази за песмом</i> (Ђорђе Деспич, <i>Стирални прагови; критике и есеји о српском песничтву</i>) .	1234
Бранислава Васић-Ракочевић, <i>Вивисецирање људског</i> (Џон Апдајк, <i>Изабране приче</i>)	1238
Милан Тодоров, <i>Орочена земља</i> (Ратко Дангубић, <i>Немачки у сјо лекција</i>)	1241
Миодраг Јовановић, <i>Реконструисање прошлости</i> (Зорица Златић-Ивковић, <i>Црква Светих апостола Петра и Павла у Сиројојну</i>)	1243
Јово Цвјетковић, <i>Култура јавног памћења</i> (Јагош Ђуретић, <i>Социјалистичка Југоајланида</i>)	1245
Бранислав Карановић, <i>Аутори Летописа</i>	1249

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ • ДЕЦЕМБАР 2006

ДРАГАН СТОЈАНОВИЋ

АПРИЛ

Нешто бело као јогурт просуло се са задњег седишта и залило точак. Створила се барица. То је прво што сам видео после треска: отворена задња врата и нешто бело како цури по точку и разлива се унаоколо. У први мах уопште нисам чуо возаче како вичу. Тресак, отпали браник, полупани фарови и њих двојица како узмлатаралим рукама показују ка Пјеру, који је све то изазвао и већ је замицао у побочну уличицу која излази на булевар, а да се није ни окренуо да види шта се десило — све то ми се тек у наредним секундама пробило до свести. Да не згази лудог пешака, млађи возач је у пуној брзини морао нагло да скрене улево и дошло је до судара. Пјер се удаљава спорим корацима, одлази, као да нема никакве везе са свим тим, као да ништа није ни приметио.

То сам и рекао полицајцу, који се ту убрзо појавио: јесте, прелазио је улицу на немогућем месту, ова двојица нису могли очекивати тако нешто, али он их вероватно није ни приметио. Ишао је сасвим лаганим кораком, то их је додатно збунило. Устао је, ево, са ове столице, седео је са мном и у једном тренутку је напросто устао и упутио се преко коловоза. Нисам гледао за њим, погледао сам тек после, али мислим да ова двојица нису криви. Није ни он крив — само је хтео да оде... И отишао је. Скоро сам сигуран да није ништа приметио. Не, није пијан, ако смо попили по пиво, то је све. Не, није ни болестан, није луд, ако то мислите...

Полицајац ме је гледао као да ни ја нисам баш сасвим чист и само је одмахнуо руком. Мислим да је одустао од тога да ме искористи као сведока-очевица. Возачи су се већ били донекле смирили и слушали су наш разговор с удаљености од неколико корака. Били су задовољни што говорим њима у прилог.

Испало је добро — свако на своју страну. Нарочито полицајац на своју страну. Могло је доћи до праве несреће, овако је остала само бела, масна бара на коловозу, која се ускоро неће ни видети. Лепа бела боја. Ништа болничко. Наручио сам још једно пиво. Знам шта је несрећа, она права, тупа, дубока, на коју си се толико навикао да више и не знаш да се може живети... то јест, да се може живети без ње. Дакле, знам и каква је то срећа кад можеш себи да приуштиш још једно пиво и да га пијеш с осећањем да те нигде не чека ништа што би те пожуривало да га попијеш брже него што ти се пије. Пјер штошта уображава, мисли да је постао прави стручњак за несрећу, а није дошао ни на пола пута до овог осећања мира и неужурбаног пијуцкања горке течности, жуте као злато, горке као све што вреди. Он још нешто очекује. Ја ништа не очекујем и могу мирно да га слушам. То му је потребно, и ја слушам. Зна да сам му пријатељ. Није мала ствар кад имаш бар пријатеља. Немаш оно главно, али добар је и пријатељ.

Паметнији сам од Пјера, иако је он можда паметнији од мене. Не очекујем... то разбистрава човека: нема боље памети ни чистијег стања од тога. Гледам пролазнике, гледам аутомобиле. Сви се некуд крећу. Ја седим и имам повлашћен положај посматрача коме чак доносе хладно пиво на сто. Иза тога стоји читава једна компликована цивилизација, на чијем сам ја врху. Могу само да се осмехнем помишљајући на Александра Македонског или на Цезара. Или на последњег победника у Вимблдону, не знам ни ко је то. Директор Међународног монетарног фонда — како само смисле такав назив. Султан од Брунеја. Седим удобно. Знам шта је несрећа, потпуна, безутешна — отуд мој мир.

Април је најгори месец. Опасан, пун неких обећања. Али понекад је и добар, као ово сад. Воћке још нису процветале, али се осећа да ће ускоро почети да цветају: то је тај тренутак.

Пјер је дуго патио од веома јаке жеље да све буде велики призор, раскошна сцена, а уз то, што је исто тако бесмислено, тражио је и широки паспарту за сваку такву слику, који ће јој бити прилагођен по мерилима најбољег укуса. И када се покаже, а показује се стално, да тога нема, у њему узавире побуна, која води у даље неспоразуме са светом. Од ране младости је такав. Очекивати и чак захтевати лепе и отмене форме на све стране, а сам немати душевних и свих осталих ресурса за такву галантност према животу — шта је то? Ако све треба плаћати великим ДА-новчаницама, за које је, наравно, потребна златна подлога, а ти издајеш само понеки НЕ-новчић, па и то само ако већ никако другачије не иде, онда у тој економији

нешто није у реду. Неопходно је да човек јасно види и своје и туђе оквире. Разумем да неко не воли црне обрубe, као на читуљама, па ни оне ружичасте, као на позивницама за венчање, после којег следи испразан сивкаст брак, са мање или више узајамног изабљивања и „заједничких интереса”, са пуно замора и досаде, досадног замора. То не. Али тражити увек и неизоставно велелепан паспарту за велелепну слику, свеједно да ли мртву природу, пуну тајни и сенки, идеални пејзаж, у којем даљина мами као сан, светао и сав од висина, или можда портрет, са којег се чита сва узбуркана прошлост и узбудљива будућност неког човека, а све си то ти, твој свет, твоја будућност и твоја прошлост: тражити то и негодovati што тога нема, очајавати и при том захтевати да једино тај твој очај буде признат за полазну и завршну истину — то није паметно. Жене не желе да буду очајне, оне желе да буду „срећне”, да се смеју, да нешто купују, и, разуме се, све остало. Воле галантност, али нека онда буде галантност. То је тако, зашто се љутиш?

Наравно, ја сам последњи човек на свету који има право да даје неке савете о било чему — то је јасно. Има ствари у којима ја никад не могу достићи Пјера. Рецимо, лети, кад носи неке танке ланене ствари, он је увек изгужван. Али то је отмена изгужваност, посебна, додатно допадљива у својој дистингвираности, што извежбано око одмах примећује. Ја сам изгужван обично, вулгарно, као да су ме краве жвакале, ништа финије и више се у томе не може открити. Јасно је, с друге стране, и то да сам одавно спознао ствари с којима Пјер ни до данас никако да изађе на крај. И шта следи отуд? Отуд следи то да се ни најмање нисам изненадио кад се први Пјеров брак распао, као што се, потом, распао и други, то јест уколико за овај други не би било боље рећи да је ишчилео. Рекао сам му: „То што ти хоћеш уопште не постоји и није никакво чудо што пролазиш тако. Људи не виде нијансе, нису створени за танана разликовања. Пусти то!” Прва његова супруга је одвела ћерку коју су имали, друга је са собом одвела сина, дечкића који је, док су још живели заједно, имао двоструку улогу, да буде син и да замени изгубљену ћерку. За разлику од мене, Пјер није у стању да живи сам, потребни су му и жена и ћерка и син, само не такви какви су, него другачији. Запао је после другог брака у стање раздражљивости, неке ускупте нестрпљивости, тако да је — логично, јер тако то иде — у то време изгубио и посао. Једва смо га мало смирили и нашли му друго место за неку корицу хлеба. Јер, најзад, све почиње с корицом хлеба, без тога не може.

Неке закључке је извукао и сам. Не прихвата свет такав какав јесте, ни људе такве какви јесу, али је, после свега, постао нешто помирљивији, бар споља гледано.

Ни у тренутку кад буде умирао неће бити тако близу смрти као сад кад је прелазио улицу. Смрт је увек врло близу, то се углавном не примећује због претеране јасности и неоспорности те чињенице. Сад су и други људи били на самом рубу, осим тога шкрипа, ломљава, па ако Пјер није поклонио никакву пажњу свему томе и просто је отишао с места догађаја, онда то значи да сама та близина није пресудна у доживљају. Мимоишао га је велики црни метеор за длаку, а да није ни регистрован. Друге су звезде, тамне и светле, деловале у тај час.

Причао ми је о својој новој жени, која живи код њега ево већ пола године. Прихватила је да живи с њим, али у њену слику живота, или у паспарту какав она замишља и какав је њој потребан, спада, рецимо, и то да гледа телевизију. Пјер је пристао да купи телевизор ако му обећа да неће гледати, што је само по себи већ бесмислено. Она је обећала и — гледа. „Она гледа, видим јој по мутном талогу који од тога остаје у очима, да је гледала. Најпре сам је благо опоменуо. Без икаквог резултата. Чак и не крије. Отворено, преда мном гледа. Рекао сам јој да је и Платон живео без телевизије, па чак и Аристотел. Зашто то ради? Мислиш ти да је то њу импресионирао!?”

Могу да замислим колико ју је такав аргуменат импресионирао. Можда је њој чак донекле симпатично што је Пјер чулак, али све у границама. Телевизију она мора да гледа: сви гледају. Кад чује то „сви”, он полуди. То ништа не вреди, његово негодовање, праћено стезањем песница које служи савладавању гнева, на њу не утиче; она је обична, нормална жена и гледа ауто-мото трке (нарочито због могућности да неко излети с писте и запали се), гледа и скијашке скокове, с посебним занимањем за оне који падају и неконтролисано се суљају или ломе руке и ноге по доскочишту; гледа и модне ревије — ’ајде, то још и некако; што је најстрашније, гледа рекламе, ту дестилисану глупост с дна људског живота, у концентрацији већ опасној по живот, тако да Пјер и дрхти (јер стезање песница није довољно) кад говори о томе — ето на шта личи њихов заједнички живот. „Сад и Диоген у свом бурету има телевизор, то је оно што је неподношљиво”, једи се мој пријатељ и пролива пиво по столу.

Упозорио сам га — по ко зна који пут — да то што он мисли можда може изгледати оправдано с неког вишег, и највишег, становишта, али људи нису саздани тако да се понашају по мерилима скованим у складу с тим и таквим мисаоним

инстанцама, мораш их просуђивати са нижег становишта, које је једино адекватно, а богами и са најнижег, не тако ретко и са најнижег, али добро — останимо на нижем, не морамо ићи до краја и „нај-нижег”. Већ смо много пута то расправили: никакво „више становиште” се у стварном животу не може применити, никада. То је бар јасно. Пјер је на те моје филозофске закључке само фрктао.

„Купио сам и шпорет с некаквом стакленом плочом преко рингли, тако да никад не знаш где шта треба ставити, равнаш се према неком цртежу по стаклу, наслућујеш шта је доле. Али то је најновији изум и лакше за одржавање. То јој се свиђа. Практичност и 'лакше одржавање'. Ако ме нешто доводи до лудила, то је практичност и то 'одржавање'. Шта ту има да се 'одржава'. Гора од тога је једино штедљивост. Чуварна! Покушао сам да разговарам с њом о томе — једно је рационално трошење а друго чуварност и штедљивост. Адам Смит, браћа Фугери, Зимелова филозофија новца. И шта сам постигао — ништа. А онда оде и купи парфем који кошта деветнаест хиљада. И некој другарици за рођендан козметику која кошта петнаест и четрсто. Она има другарице! Штеди на два динара, а онда... То је најгора комбинација: штедљива и конзумни тип. Све је то од гледања телевизије. Систематско заглупљивање, стручно прорачунато. Али има тако нежну кожу. Тако је сва некако бела, томе не могу да одолим. Види да помоћу коже влада мноме и злоупотребљава ме. Гледа чак и 'квизове'. 'Који је главни град Буркине Фасо?' 'Колико је два пута два?' Једном сам је посматрао како шест сати непрекидно губи време буљећи у телевизор. Да ли би ти то поднео?”

Ја живим сам и ништа више не „подносим”. Што сам поднео, поднео сам. Без обзира на све, јасно ми је да је у заједници увек боље. Имам право на такав закључак. До сад није говорио о кожи и мекоти њене пути. Данас је то први пут поменуо. Ту смо, значи: мекота пути... и кожа. Хм. Догураћемо и до рупица на крстима, можда и на лактовима. Нема му спаса. Све ће се завршити тиме да ће га оставити, као што су га оставиле и оне претходне. И шта ће онда бити с њим?

Видим да је и љубоморан. Покушава да не покаже, али се то ипак јасно осећа. Давно некад, ја, да не бих био љубоморан, живео сам на дијети. Хранио сам се овсеним пахулицама, као коњ. Зоб. Поменуо сам му нешто у том смислу, невезано за љубомору, наравно, него колико је то здраво, холестерол и борба за крвне судове, али то није допрло до њега, његова крв је, мислим, сувише узаврела да би се бринуо и о крвним судовима. Мало зоби добро би му дошло, али мораш најпре схватити шта је добро за тебе. Колико људи то схвата? Нико.

Жалио се да су се одмах сукобили и око пса. Он не може да смисли ни псе ни њихове власнике, ове друге још мање од оних првих. Људи који у граду држе псе су, по његовом мишљењу, или скривени, и *нескривени*, садисти, или особе које не могу да контролишу своју агресивност, у сваком случају психопате, неприлагођени, с изопаченим емоцијама, мизантропи; пас им је важнији него било који човек. Ако нешто мрзи, то су мизантропи, а нарочито они лицемерни, са хуманистичком менталном и осталом гестиком. Или су, што такође није ретко, власници лајавих „љубимаца” снобови који се размећу тиме колико та њихова звер кошта. И пошто су витамини који су им неопходни. „Да ли ти знаш шта је Гете мислио о псима?” „Немам појма.” „А Готфрид Бен? Колико их он није подносио?” За Гетеа знам да је био писац, има негде, не знам тачно где је, и Гетеова улица, за овог другог никад нисам ни чуо, а камоли да знам шта је мислио о држању паса. Оно што ми је јасно, то је да такви примери његову драгану нису могли убедити. Она вероватно није садиста, ни прикривени ни отворени, можда је сноб, у неком блажем степену, или просто жртва помодарства. „Ако нема чиме другим да испуни живот са мном, него јој треба и пас, онда не треба ни да живимо заједно!” Сложио сам се да би било пожељно да он буде важнији од пса, мада није то баш од толиког значаја. Треба показати извесно разумевање. Напротив, то је од пресудног значаја, мислио је он. Нема никаквог „разумевања” кад су пси у питању. Однео је у рвању с њом победу у тачки „држање паса”, што није могло проћи без последица. Платио је то на другим тачкама.

Лево од нас, изнад крошњи платана, видик је био отворен. Посматрао сам, слушајући Пјера, како птице спајају и раздвајају плохе светлости од којих се формира небо. Ако ти горњи кројеви и штепови постану трајни посед ока, то је онда велико богатство. Нажалост, Пјер га остаје лишен. Његов поглед неодређено лута по тротоару, по столу, а и кад би се усмерио увис, опет не би било ништа: не види. Он види само њене беле бутине, о којима говори доста индискретно, и њен врат, о којем такође говори, с нежношћу, при чему нека посебна дискреција није толико неопходна; говори о томе с извесним тамним заносом, полуопијено-полузलोвољно. Она није ту, али му не да да види ништа од оног што јесте ту — свет му се затвара: како је то погрешно. „Никад се нисам толико трудио око неке жене”, каже, што не мора ништа да значи, јер како би се та врста „труда” уопште могла мерити, то се само тако каже, и тако ја то и разумем — не треба то схватити буквално: стало му је до ње, предао јој се, као што човек скаче у

дубоку воду. А она има своје приоритете и свој укус, своје животне паспартуе... ако можда и разуме шта се с њим дешава, што уопште није тако извесно, али рецимо да донекле разуме, то је не заокупља превише, свакако не онако како би њему било потребно.

Ћути. Углавном стално ћути. Кад хоће да испољи посебну љубазност према њему, каже, невезано за ситуацију: „И тако.” Као да завршава неки дуги претходни разговор, кога није било. Каже то и изгледа веома задовољно. Он већ стрепи кад ће се поново јавити то њено „И тако”. Из те стрепње, из тог ћутања, рађа се осећање да је она ту, али се стално удаљава. Не знам да ли се то може упоредити са ширењем космоса. Кажу да се космос стално шири, онако како се шири балон који се надувава. Оно што је „ту” стално је све даље. Одатле се онда извлаче не знам који закључци и не знам које рачунице у астрономији и другим дисциплинама. Можда је све то и нетачно. Доћи ће неки нови геније, који ће избрисати ту представу о ширењу као детињасту заблуду, инфантилни привид. Када човек воли неку жену и фасциниран је њеном кожом, као и свим осталим на њој и у њој, онда му не треба то да она буде стално све даље, макар по томе личила на космос. Треба да му, напротив, буде стално све ближе, или барем довољно блиско. Шта ту значи „довољно”, то се не зна; вероватно разни људи имају за то различита мерила. Свакако, њено „И тако” није довољно. „То је недовољно”, уздише Пјер. Он би хтео разговор у којем не би било позајмљених гласова, празнине. То не постоји. Ни у љубави. И ту је безмало све туђе, већ употребљено посуђе.

А стално смо тако близу смрти, и он, и ја, и сви. И она, чак и она. У томе се ја с Петром слажем, ако то нешто значи.

Никада нисам прочитао ништа од онога што је Пјер писао. Није мој живот имао такав ток да бих се могао удубљивати у такве ствари, чак и ако потичу од мојих пријатеља. Ја, у ствари, као правог пријатеља имам само Пјера. Дакле, могао сам се толико потрудити, ништа ме то не би стало. Међутим, осећао сам да би било лицемерно натеривати себе на нешто за шта немам ни склоности ни претходне спреме, само зато што се он и ја познајемо од ране младости и још се нисмо посвађали и разишли заувек, како то већ иначе углавном иде. Напротив, виђамо се доста често и разговарамо о свему. Зар то није довољно? Ипак, понекад му кажем: „Петре, ово ти је заиста одлично. Дубоко и садржајно. Многе ствари су ту дотакнуте.” Мислим да он слути да то говорим напамет и без покрића, али никад није покушавао да сазна нешто поближе о мојој лектури. Задовољавао се оценом, а она је увек била повољна,

или чак врло повољна — наравно; каква би иначе и могла бити, кад је иза ње стајала добра воља и наклоност добронамерног пријатеља. Трепће у таквој прилици и клима главом, дајући тако на знање да је примио поруку коју му шаљем. Прекопавати то што бих му рекао и рити уздуж и попреко, не би ли се још нешто извукло из тога, изгледа сувишно, чак можда и као знак рђавог укуса. Међу нама тако нешто није потребно.

Али ми се зато пожалио да она — као што он поуздано зна — не чита ништа од свега што је створио, ни оно од раније, ни ово од како је с њом; не чита, додуше, ни било шта друго, „нема времена” за тако нешто. У стању је да сатима турпија нокте, да дотерује обрве — посматрао ју је једном, кришом, како се три и по сата бавила својим обрвама. Донекле он то може да разуме, ту жељу да се имају уредни нокти. И обрве обликоване тако-и-тако. Али, опет, ипак је то чудно, ако већ живи с њим, таква незаинтересованост — има, рекао ми је, у томе нешто такорећи увредљиво. Не жели да је присиљава, да је натерује, не жели чак ни да јој било шта у том смислу сугерише, ни посредно ни, још мање, директно. Требало би да она сама осети такву потребу. Не мисли он о себи ништа претерано, најбоље он сâм зна шта је с тим и како је, али она... она би ипак морала... Ако он њу воли, као што је воли, зар не би било природно да и она, са своје стране... јер, најзад, то је његов живот, а осим тога, од тога живе, од тога она купује и онај парфем од деветнаест хиљада, и ону шминку од петнаест и четрсто. Која чак није ни за њу. Већину тога вероватно не би ни разумела као што треба, али, свеједно, да прочита, то не би ништа шкодило. Неки утисак би морала стећи, па сад овакав или онакав. Он би био веома задовољан кад би му га саопштила, макар на крају рекла: „И тако.”

Покушао сам да ублажим његов јед, сувише је она млада и неискусна, рекао сам, доћи ће и то, све у своје време; уосталом, уколико добро разумем, њега код ње привлаче и занимају сасвим друге ствари... хм... нисам схватио да га привлаче пре свега њене способности у дискусијима о неким текстовима, ма били и његови. „То је тачно”, мрмљао је, „али, ипак... јер, ево...”

Пожалио се да је ту недавно осетио да га хвата грип, болела га је глава, грло му се упалило. Напољу нека црна маглуштина, влага, врло непријатно. Не помишљајући да би му могла одбити тако нешто, упитао ју је да ли би отишла до апотеке и купила неке антибиотике које дају без рецепта, има температуру и боље је да одмах почне да се лечи. Није јој наложио: иди и купи. Није много ни јадиковао. Просто је питао, мислио је да ће у облику питања све деловати некако љубазни-

је с његове стране; а и шта јој је то тешко да скокне до апотеке. Нема ни пет минута до тамо. Она, уместо да одмах одговори потврдно, наравно, отићи ће, шта жели да узме, и тако даље, можда да га изненади и неким витаминима или капљицама којих се он није сетио, упитала га је колика му је температура. Тридесет осам. Па није то баш тако велика температура, рекла му је, може и сâм да оде до апотеке. Ако већ мисли да треба. Осетио је бол, кад је то чуо, али не више само у грлу. Није у њеном одбијању било ничег агресивног нити нестрпљивог: горе од свега тога била је та хладна равнодушност. Кад би имао 39 са 5, можда би она и отишла. Овако, није то „баш толика температура” да он не би могао и сâм. Могао би, наравно. Али кад би она имала, не 38, него само најмањи наговештај нечега што јој смета, он би отишао на крај града и, ако треба, и у неки други град, да нађе оно што ће јој помоћи. Ту сад већ није у питању ни љубав него солидарност.

Шта човек да му каже на то? Поготову што сам знао како су изгледали његови претходни бракови. „Можда она напросто не уме да воли, можда тек мора да научи како то треба да изгледа у заједничком животу.” Знао сам да ништа не могу постићи указивањем на такву могућност, али нешто боље ми није пало на памет. Чувао сам се да разговор не склизне у причу о томе како изгледају њихови интимни тренуци. Већ сам слутио на шта би то изашло док је говорио о њеним бутинама. Чему такав извештај о бутинама?! Спреман сам да га слушам, али неке ствари треба заобићи. Боље је кад остану неизговорене. „То је неспретност осећања”, бранио сам је. „Као нека стидљивост у испољавању... Неискусна је... младост...”

„Не”, рекао је Пјер, „ствар је много простија — она ме не воли, и то је све!” Устао је и спорим кораком кренуо преко улице.

Када сам ја, пре двадесет пет година, убио оног човека, истрага није трајала дуго, споља гледано није било много тога нејасног. Склупчао се као да га је нагло заболоо стомак. Никакве крви. Много је приче било око тога зашто два метка. Зашто два а не један? Склупчао се. Бранио сам се да нисам хтео да га убијем, да је посредни несрећа, али нисам их уверио и осудили су ме. Уверавао сам и самог себе да нисам хтео: пресуду сам доживео као неправедну. Што сам више био уверен у своју суштинску невиност, то сам остављао неповољнији утисак. Кад је пресуда била изречена, мој адвокат није крио да није изненађен. Имао је довољно искуства са таквим случајевима где, поред неоспорних чињеница, а овде је неоспорно било то да сам ја пуцао и да је онај човек мртав, у игру улази

и испитивање мотива, расветљавање нечије стварне воље и намере. А шта је *стварно* кад се пита о вољи и намери, то подлеже тумачењу. Тамо где се отвара простор за тумачење, увек има места за различита тумачења. Значи, много зависи и од вештине оног ко тумачи. „Ништа, жалићемо се”, рекао је тај добро школовани правник, прошапутао је то суво, некако, мислим, чак сувише суво.

Како је време пролазило, све више сам био склон да и сâм мислим да сам убио намерно. Убио сам, значи хтео сам да убијем. Ако сам га усмртио, значи иза тога стоји нешто. Није се та мисао јавила одмах, она је, да тако кажем, сазрела. Размишљао сам о себи у самоћи ћелије, размишљао сам о сновима које сам сањао, и дошао сам до тога. Требало ми је времена да формулишем ту једначину: убио, дакле — хтео. Носим у себи душу убице и осећам да је то тако, и да сам ја такав. Отуд је, али сад брже, сазрела у мени још једна мисао: ако сам убио и имам душу убице, онда треба да будем кажњен.

Када сам се навикао на ту мисао и саживео се са таквим осећањем, ослободили су ме. Жалба је успела, тумачење је промењено, све је ишло преко папира, нико више није гледао у мене, него су читали оно што је адвокат срочио: нужна одбрана, тако се сад то звало. Не ни прекорачење нужне одбране, него напросто нужна одбрана. Иди лепо кући и пази други пут да не упадаш у такве ситуације.

Док смо се из затвора таксијем возили ка мојој кући, адвокат је видео да ја нисам ни одушевљен, па чак и не знам како расположен. Ограничио се на то да ми саопшти неке појединости о трошковима које је све ово изискивало, понешто је поновио и два пута. Ја, са својом душом убице, знао сам да више никад никога нећу убити. Био сам слободан и тужан. За све време колико је све то трајало, неких годину и нешто дана, Марија никада није дошла да ме види, нити је тако нешто уопште покушала. Препустила ме је јуристичким процедурама, које се нису могле избећи. Ништа она ту није могла. Међутим, шта год да сам урадио, у одбрани, прекорачењу или с најнижим мотивима, који, уосталом, нису могли бити без икакве везе с њом, морала је доћи да ме види и да ми каже нешто: не знам шта. Могла је доћи и рећи оно што је у њој, а најпоследње морала ништа ни да каже. Требало је да дође да бих је видео. То би било довољно. Није се потрудила, то се није десило. Седећи у таксију, осећао сам потпуну и неисправљиву несрећу. Тамо је дошло до промене у тумачењу једног стања ствари. Овде није била могућа никаква промена „у тумачењу”. Све је било јасно, једном заувек.

Обрадовала се кад сам се вратио, то јест желела је да изгледа као да јој је драго. Загрлила ме је. Знао сам како је живела у међувремену. Такве ствари се сазнају, ако човек жели да их сазна. Разговор је био кратак. Издаја љубави је гора од убиства, *ако* има љубави. Ако је нема, онда је нема. И у једном и у другом случају долазимо до истог: не желим више никад да је видим. Нисмо се више никад видели. Пјер ми прича тај случај са температуром 38. И не зна како га добро разумем, иако је прошло толико времена.

Шта човеку остаје кад, обесхрабрен једном заувек и лишен било каквих очекивања, живи дуго сâм? Који простор, у којем би било неког реда, неког склада? Наука? Уметност? Религија? Рад, користан и сврсисходан рад? Пиво?

Ја сам радио колико је морало да се ради. И држим се пива. Што се осталог тиче, волим шлагере — не трају дуго. „Je ne t'aime plus, mon amour, je ne t'aime plus, tous les jours.” Суморне истине не служе ничему. Овог пролећа често се може чути песмица „Love is in the air”. Звучи лепо. Утешно. И нетачно. Утешно нетачно. Никад не пијем више од две флаше одједном.

Слободан сам. То је важно. Гледам око себе.

Посматрам и небо. Оно је као поњава, изаткано је од много којечега. Нашивене крпице једна на другу, светлуцају. Или замрачују видик. С временом, поглед ми је све изоштренији.

Никакве беле, масне мрље не могу се због мене разлити по улици.

БЛАГОЈЕ САВИЋ

ЛИЦА У ОДСУСТВУ

БИЋЕ, МУКА

*Имаш мој живој у шаци
док се сви не враће
на своја месџа
шражећи ушеху у свако доба.
Касни нац живој — касне сви.
Корен је вишак слободе.
Седи на шаке и чекај.
Није реч о живоју.
Прешала је музика.
Касне сви гласови овога века
без икакве сумње
и Бах се шшшо:
„Шша, и како, у живоју?”
Кога шреба чекаши?
Људи су заувек
скуја закључани негде.
Линија је шанка и шшврђује шелу
да нико није свеш.
Ошкени шшј босиљак шшод шрозора
са свим својим завесама
од конца надоле.
Нека нас убоду младо лишће
са много наде за цео свеш.
Вечност је мука, сине,
можеш да ми верујеш.*

* * *

*Ох! Да! То је само на поцепку.
Наша мала предвидива будућност
улази унутра
и прихвати ме срцем.*

ПОД ТВОЈОМ СУДБИНОМ

* * *

*свећу још ништа није довољно подношљиво
под твојом судбином небо своје зоруће прсте заси
где су биле речи
под твојим јасуком
очи никада нису виделе све.*

*сећање се у наручју неизнајо
свећ је асурна сцена пањи.
како год окрене
то је чињеница.
све оно остало и лепа времена
била су стварна. бдења под свећом
лакше ћеш утврдити час смрти.
сложена судбина проширује наше пролазе.*

* * *

*без сумње још увек те исти људи зледају
јављају се међусобно и поздрављају
само сећања могу имати
очи преко шела.*

*током ових последњих година
свака реч зледа у небо.*

ЧАСОВИ ТРАЈАЊА

*Час нашег трајања је исти
сећање се правила
слободне асоцијације
трашину у ноћи ко чека?*

у врџу бака је у цвећној хаљини
делила мој живој
изашла је да цети
знаће њај сџејен сјознаје
има важно око
које претходи прича — налик
њеном новом пољуцу
Господе, у свакој књизи мало је шребало
да две невиђене речи виде све
како се нађиње и како се облачи сасвим сџара
са свим својим хаљинама
од светиа надоле. док ме је држала за руке
знао сам: нема жубиџака
више ће научиџи о себи
Ниџџа заџо: шреба да заборавим
сџихове Ларкина или Канџакузина.
Поезија је начин постојања
о смислу данашњице. која
брзо зашвара слику
и не показује џи да си био млад.
Не. сад и џисци прозе ужасно џаће. мало. сџварно.
џод небом су сви исџи. исџа џајансџивеностџ лица.
Свака реч још увек је у првој фази
зар живој не џочиње џако.
слеј као деџе
ускоро ћемо видеџи.
Кад би се само једна реченица осмехнула
осећао бих се једнако млад
могао бих да видим прво блаџо у свом џеру.
Кад ми је мајка дала динар осмехнуо сам се.
Имам времена. био сам џред враџима црва.
и био сам мокар — до жрла срећан.
Док ми се мржња јасно оцрџавала
жлава кокошке је висила на жрани.
Знао сам — џџа жод да урадиџ у живојџу
има своју цену. Осџавио џи је много.
Мали кредитџ да црџещ из своје усамљеностџи.

СМИСАО НАСЕЉЕНОСТИ

данас
дружацији начини шексџа задовољавају ме
данас

велико је мајсторсџо преживеџи
у насељеној Евроџи
данас
ни у које време
нисам уџијао боју земље
на ѓорњем или доњем сџраџу
сазнах да сам се пробудио
у шом сџању дуго осџах
заговарајући шачан џривид
о снази малих народа
данас
уџроџащћена деца
џосџају мали унижени људи
да би џоново
нови дан добио
смисао џодељеносџи и џокреџљивосџи
џре него щџо изговорим џоџле мајчине речи
„Синко, народи се расељавају и кад није време”
уз BLEјање сџада крдо велике сџоке ће несџаџи
џако осџављену снеж ће ме џокриџи
и наћи ће ме на џролеће
али онда се несџџо деси
џа схваџџищ џо је крв на нащем џореклу
данас
свесџ зна
све џланине су исџе и
љубичасџе и ниједна не би
џошла са џобом
да једе џвој хлеб

ЛИЦА У ОДСУСТВУ

Никада не заборављам лица у одсутџву
џо су шренуци наглож сећања
и кад доносищ воду рођацма
обећањем без језика

џреузми одгворносџи
за сву сређу

и живоџи џи се родио

узаврело сажалење џричаће о шоме

све је доишћено кад се не види

*свогови времена иако ми оирашћају
јер све приче биле су грешке данашњице*

*разум нада и вера
не заборављају постојање греха*

*чак и они који ираше све своје икреше
у мудросћи и сирљењу
своје наде ућују
једном незначком духу*

ЗОРАН М. МАНДИЋ

ПЕСМЕ РАДОСТИ И ТУГЕ ПУНОГ МЕСЕЦА
Есеји насуканости на сунчев (спр)уд

Владимиру Георгијеву

САВЕЗНИК
Есеј о коначности

*Коначно имам свој нај-боље (са)везника.
Себе.*

*И не дам га више на пијаци за пар јефтиних рибљих конзер-
ви из Задра. Где сам некада некима чинио своје ране песме.
Имиширајући у њима себе из старости. Свој несавезника.*

(ОТИ)МАЧ
Есеј о хаику

*Пишем док ме ираће.
Пуцањ.
Устајем из њеног брачног кревета.*

ДУНАВ
Есеј о сентименталности

*Његов океански лик не ирји, и неће, сеншаменталносћ. Ра-
сће и нарасћа по мери своје воље. Онако, како човек никада ни-
је умео, ни усмео, да сиозна своју (не)моћ. Да не ирисшане на
оно што му треба. Мир у ограничењима. Између две оgrade.*

мо где се већар удвара тицини. И прави јој само њене наследнице. Краљевство право (уз)даха. Без круне. Свемоћну у даху. И духу.

ГОСПОЂА ПИВО

Есеј о хипнози

Она (об)узима без говора. Пред-говора. И по-говора. Не пра-ципа. Кукавицама и преврћачима. Увек иде право. Не сипаје на усипућним сипаницама. Не нећка се.

Њен к(их)ош развлади слузокожу (задо)вољсипва. Не пражи медицинску (по)моћ. Пролази кроз сва сипања ушамничене хране. И не дира у пушовања дружих.

На небу има своју звезду, коју види, само, онај који јој се удвара. Као молишва. Сасвим личан лик у личном огледалу.

Ненасликив је њен поршрећ земаљским бојама.

Необојива је њена пена.

САМОЂА

Есеј о самоспознаји

Она је безвремена. Од влаге и жеља. Пошиснућих. Иза зида смешних и неуморних задовољсипава.

Није.

Другачија је од свих. Недосипућна. Нема је на паршипурама мешежа. На којима музичари јаве свирају ешиде радосипи. У измишљајима и замишљајима.

Она зна за себе.

Не треба јој лична карша. Пасош и војна књижица. Са собом је и када је нема. Неуселива је. Тек шако. Одлично сарађује са собом.

НИКО, НИКО

Есеј о речима

Речи ми фале, а фалим и ја њима.

Нико шако не уме са њима. И са њиховом женсипвеношћу. Исход покривача сензације. Међу чудесима, које речима дају речи. А мени вечни сипан у њима.

15. април 2006

РАДИВОЈ ШАЈТИНАЦ

БЕЛО ДРВЦЕ

Тамо где се узвисио густ, биљни зид од дебелих, међусобно уплетених грана шимшира и тује, као из осенченог голубињара две старице ваде слушалицу, црну голубицу. Хладну, нему, из стрмог, окомитог лежишта они је одвајају полако, да не би одронили, можда, неко зарђало јаје или узнемирили цијук који се увек огласи на оним местима где се, свима намењене или доступне справе полако и неминовно изобличују, кваре, ломе, пуцају или им се истроше облици и површине. Говорница је на стубу који се узвисио до условне, просечне људске висине али старице, сваке вечери, прилазе с устањеним зазором, пренемагањем, наклињањем, благим завиривањем, увек спремне да се у тим размацима вечности, преко ноћи или преко дана, могу десити и неке промене, неко изненађење које треба савладати тихом, вечерњом рутином, без гласа и панике па макар то било и сазнање да се чак и после обављеног разговора само причини да белометалне змије која спаја слушалицу-голубицу с гнездом у корпи од плексигласа, можда и нема, можда је и откинута, да се саговорник чуо из густог грма где чучи, сваке вечери, јер су поруке, питања и одговори увек исти, редовни, сведени на исту дужину, смештени у исти редослед. Али, чак и битније од онога што стиже с оне стране жице, с оне стране зида од шибља, из даљине или блиске помрчине јесу приласци, догађаји, покрети, ситнице под светилком која расипа мутно, бело светло као скроб из чиније у којој је скуван већ скамењени пиринач.

У једној, левој или десној, уздигнутој руци, у длану који личи на петопрсну штипалицу, једна држи слабо осветљену подсетницу с које, обавезно, наглас прочита телефонски број али, по свему судећи, слаба је вајда у том тренутку и гесту од онога што, наводно, очи виде, пре ће то бити обавезни, теле-

сни ритуал чија је хронологија неизмењива и који се с лица, из главе, слије низ руку која улази у гнездо, вади двоглаву квочку и преко стиска, преко линија с длана и прстију, непогрешиво притиска изједене тастере с нумерацијом.

Све је ово део парка. Чак и сада, зими, кад се одлазак боја трпи тихом, смерном прибраношћу, до овог се места стиже у шетњи а не хитњи, уместо да се чупне цвет сад се само баци поглед, уместо да се удахне биљна свежина уздахне се пред плахом обавезом, навиком, све се састоји од скраћеног чулног редоследа па се, тако, и телефонирање, овако, из спољне говорнице, дешава као финале променаде.

У ово, лековитим блатом окружено насеље, ни село, ни град, пуно дрчне историје и равничарске сведености предела и доктора Павла Волића довела је служба, ретко звање након специјализације повреда костију после саобраћајних удеса или спортских, гладијаторских приредби. Прве године промицале су, наравно, у тада неосетној амбициозности, преданости, марљивости, дежурствима, ноћним учењем енглеског језика, пре свега оног у ком се све више сналазио прихватајући универзалне стручне изразе и идиоме као савезнике у великој глади за знањем из далеког света. Свет је био све даљи, претио је да се једнога дана, ноћи или године обруши као немо одмориште птица селица које су, над барама и блатом, пристизале у јатима и обављале инстинктом и календаром утврђене обреде да би се, након прве ледене покорице која се зацакли иза вечито шуштећег трстика и ови пернати, кљунати, крилати и грактајући примаријуси, стипендисти и ментори изгубили у висини остављајући дневне навике, ходнике, листе, формуларе, топле и хладне оброке, трачеве, тајне љубави, смртне исходе и синдикалне измаглице. Павле Волић то још није осећао као меланхолију а меланхолија је, пре свега, самопроналазак. Без много околишања, присилне мудрости или одабране лектире меланхолија се чак и овде, у пределу где опстојава неуништиво лековито блато, огласи изненада, одабере једно чуло и касније се преобрази у загонетку и то увек у оним тренуцима кад се, вољно или невољно, сабирају или промишљају сопствени потези, остварења, неостварења, жеље или пропусти. Речју, у оним тренуцима кад се време затури под кожу, кад га и има и нема, стоји само кад си присутан, тече кад спаваш.

За разлику од оних вечерњих, телефонским сеансама закупљених старица, доктор Павле Волић овде је дневни јунак. Он то још и не слути, он тек креће стазом која повезује пријемни павиљон с павиљоном где се налазе, осим соба, и базен и каде за хидротерапију, спрам белих панталона и дуге тамноплаве пелерине покрети су још уочљивији, силуете, ликови и

сенке такође па је, тако, и сам *знак* пронашао и право место и прави тренутак да се појави; нешто бело, крхко а ипак звучно, као од меког стакла (!?) пало је испред ногу доктору Волићу, он се сагнуо, подигао то са бетона, закључио да је то обичан бели суварак и да је, вероватно пао из кљуна неке вроне која се, збијена у густом јату, још увек оглашавала изнад његове главе.

Бело дрвце из кљуна црне птице, помислио је доктор, помислио је као да га регистровање свега овога као мали догађај мало опушта али, није ни слутио да је у њему забридела читава једна реченица, сличица, дневни ребус, шифра и да ће се све то претворити у вирус њему дотад непознатог оболења. Бело дрвце, наставио је са вежбама из рационализације, *бело дрвце*, не постоји, а посебно као суварак. Испрани крајичак за-постављених крошњи, излизан ветровима и мразом, пржен на сунцу, квашен на киши, одваљен за вранчије гнездо — откуд мене у овом поступку, шта радим ја између ова два павиљона, то јест, између ова два годишња доба, размишља, мења пулс доца Волић.

На улазу у павиљон врата не реагују на фото ћелију, отварају се кад се од њих одмакнеш а кад се нагнеш или закорачиш она се поново затварају. Павле покушава да призове игру са самим собом, неки нелогични штос, рецимо, да се, као, удаљи па да, брзо улети док су два крила од клизајућег, дебелог стакла бар толико одшкринута да се муњевито провуче али, то не успева. Фотоћелије су у квару, оне су негде горе, у сеновитим шкрињама, оне су ствари које не импровизују али, опушта се полако Павле Волић, не импровизују ни животиње, приземљене или летеће, рецимо, вроне, да видимо, где је тај суварак, *бело дрвце* и он га проналази у џепу, прилази приљубљеним стаклима, увлачи га, скоро забада у уску, вертикалну пукотину, као длетом размиче гумиране ивице и, гле, врата се отварају, широм, он улази с благокомичним олакшањем. Надам се, и ово ћу заборавити, као и све те ситне глупости и ту успутну лечилишну поезију простора, размишља али се окреће, баца поглед иза себе. Врата и даље раде помахнитало, отварају се и затварају без везе, фотоћелије не реагују ни на чије приближавање, ни на чије удаљавање, доктор се враћа и тражи погледом *бело дрвце* као да тражи, ни мање ни више него кључ, сопствени кључ који ће му, опет, поново затребати. Блажи и тежи болесници, они са штакама и они у колицима, они који већ сами ходају и они који седе на клупама до зида посматрају га с различитом знатижељом али се он не снебива, проналази, чак благо озарен, с малим задовољством, дрвце на поду, узима га и ставља у чисти, бели џеп.

Сада, у раним поподневним сатима, мирис лековитог блата који, попут невидљиве паучине, опстојава по кулоарима највише је сличан мирису прокуване цвекле. И цвекла је земни, подземни, плод, тамне једрине као да сабија од светла скривене сокове да би их, у сенци тела, изнутрице и капилара наново испустила, прокрвила мишићне пузавице око тек састављених костију или преправљених зглобова. Сећајући се овог мириса још из свог детињства, дворишта, мале шупе у којој је, у великом лонцу мајка кувала цвеклу за сецкање у колупове, салату затворену у тегле где се, сем исечене цвекле, сабијене као тамнољубичасте крљушти неке, опет подземне живуљке, увек нашло место за корен рена Павле Волић кренуо је у обилазак болесника. Неки су седели у ходнику и пушили, неки ходали полако разговарајући мобилним телефонима као да разговарају сами са собом а с леве стране, из једне собе, кроз полуотворена врата пробијало је светло с телевизијског екрана и чуо се Хендл. Омиљена, њему увек безимена композиција али препознатљива, претворена у осамљени рефрен, у тренуцима кад недовољна, интимна самообјашњења о било чему, од дневне или животне важности, траже позадину или звучну заштиту, везана баш за ово место, за овај посао, звање и прибежиште о ком је размишљао да никад не може бити, или бар он неће дозволити да буде, пука рутина. Како су године пролазиле тако је и он уверавао себе или проналазио таква лична уверења да се још добро држи, да није само извршилац и рутинер, дежурни, високи здравствени занатлија, да кад се мало подигне поглед од трске, велике баре и блата још увек постоје бар неки ентеријери, мале, тајне просторије где су, као у звезданој салати, од исте такве цвекле, небесни зачини од све блажих утопија и да је он ту негде, забоден као оно бело стабаоце, онај корен од рена.

Како се само обрадовао кад су стигли компјутери, кад је махнито кренуо у сајбер егзистенцију путујући Интернетом! Дежурство је имало смисла, ноћне сеансе спроводиле су се страсно, неуморно. Учење језика и стицање знања личило је на царство ванземаљских аргонаута, на моћ њихове воље и авантуре а десни длан био је пун крви и злата, здравља и енергије јер је и у сну чувао петопрсну корпицу за пластичног миша (узгред, да ли се још можемо сетити оне петопрсне штипалице за подсетницу на којој је телефонски број или је то, ипак, вечерњи детаљ, везан за неке друге године старости?!). Али, све у свему, Хендл, отворена соба, светла и обавезна знатижеља, наменска љубопитљивост — обићи болесника.

Преко ћебета на кревету лежала је жена, обучена у бледоплаву тренерку, изразито црне косе и белог тена. Ноге су јој

биле благо повијене у коленима а, вероватно због грејања, горњи део тренерке био је откопчан, рајфершлус је био спуштен скоро до пупка а белина до пола голих груди преносила је поменути белину тена с лица или је, што се белине тиче, то стизало обрнутим правцем. Жена је без устручавања дозволила само да јој се лице осмехне јер је угледала лекара на вратима а лекар је, пак, себи дозволио ту плаху, краткотрајну непрофесионалност или нешто лепше па је, процењујући да је поглед на лице неизбежно уточиште, ипак, мало дуже застао с погледом на прса.

Споља кад се гледа, све је у реду. Жена је деловала као да се налази у хотелској соби, да се управо истуширала и пресвукла и да јој се, рецимо, скије и скијашка опрема цеде и суше у купатилу. Испод тесног, уз кожу приљубљеног доњег дела тренерке није се могло ни наслутити да ичег има болесног, поламљеног, повређеног, све је то било бело, плаво, осмехнуто с црном косом која је била, по средини, подељена на два густа, огарављена прамена. То све па и Хендл.

Искусни и још увек амбициозни Павле Волић у срећном је и мирном браку. Можда је ту онај неминовни прилив рутине нашао боље скровиште него у лечилишту али, као никад дотад, осетио је у себи прилив чистог, скоро воајерског непрофесионализма. Та жена, у соби, на кревету чак није била ни гола, осмехом и смиреношћу уклонила је чак и ону стереотипну загонетност коју мишки клише често везује за женско понашање, она га је из полумрака посматрала као неког коме се, од тренутка кад га је угледала па све до неког неизвесног исхода, треба сасвим препустити:

— Изволите, изволите.

Боја њеног гласа подсетила га је на глас жене из студентске собе на Новом Београду, али одмах се прибрао, као да је у свест призвао сумњу у своје памћење али и чула, бројна сећања овде су, заједно с чулима, већ помало истрошена кроз бласто, мирис барене цвекле и грактање врана.

— Шта је с Вама? С којом дијагнозом сте дошли? — смирујуће је огласио овај повратак у занат врли.

— Атрофија, тако кажу, отказали мишићи, мислим, у ногама.

Сео је на столицу без наслона, спрам ње, телевизор из ког је још излазио Хендл био му је сасвим близу главе и прво што му је у том прекиду разговора дошло у свест била је његова докторска теза у којој је и теоријски и емпиријски, стручно и консеквентно али и страшно заступао идеју о јединству Здравља и Лепоте, нешто тако питома, тако објашњиво за посвећенике из овако удаљених топлоца где се једва пронађу дисплеји

на говорници у грму шимшира и тује, где из кљуна црне вране испада бело дрвце, калауз за помахнитала врата и избезумљене фотоћелије, где се дневна и ноћна озарења смењују с боравком птица селица у трсју и плићацима и далеки, флуоресцентни сајтови кроз лутање сајбер галаксијом.

Тако је, доласком Александре Милеуснић, пацијенткиње из собе број 20, на другом спрату седмог павиљона измењена и микроклима у ординацији доктора Павла Волића. Можда се се израз „микроклима” могао и заменити, али то су његове речи, из претпоноћног шапата, када је, изгубљен у претрагама на Интернету гонио Гилијам Барев вирус, враћао се по који, небројени пут у пределе поновног проучавања узрока „нестанка струје и прекида каблова” у нервима задуженим за мишиће с правом уверен да ће Александрино лечење трајати скоро годину дана и да ће се све ускомешати, проврити као каша од дневне и ноћне заокупљености која је, из дана у дан, из ноћи у ноћ, превазилазила оквире терапијског размишљања и претворила се у други живот, стварност интензивнију од навика, устаљених веза и обавеза. Тако је и било. У сусретима који су се одвијали од нерасањеног понављања сећања на неку студентску собу на Новом Београду и глас у тој соби па све до пријемних консултација, прегледа, кинезитерапије, подводне масаже, магнетотерапије и е-стимулације, однос између пацијенткиње тихог гласа а белог тена и младоликог озарења на скоро девојачком лицу и лекара који је изгубио чак и микроослонце у рутини, смирености, искуству и све очигледније ишчезавајућој самоорганизацији, развијао се однос безрезервне међуупућености, али обливен утешитељском нејасноћом, неиспуњеношћу и загонетном ауром.

Из различитих околности, из различитог трпљења, али и из различите тензије, кад год су се сретали, делили близину тамо, на гуменом платоу испред галванске каде или док је она била на „хладном трону” седећи, посматрајући никакве или некакве облаке кроз прозор, ишчекујући да из пета крене пузавица интерферентне струје, заборављени жмарци, заувек изгубљени трнци, он је губио конкретну, делатну и функционалну концентрацију везану за хладне а поуздане рационалне алатке које брзо и ефикасно могу да издвоје болестан део, оболели систем од целине, прихвате поткожну игру с фиктивном роботиком. Али, није то ишло. Она је слетела однекуд, спустила се, опружила, телом, гласом, погледом и осенченом мирноћом изнутра појавила се као лик из сећања, као биће из памћења на које минуло време ничим споља није утицало сем што је болест, оно за шта се само Он пита, била најразложнији део заједничког садашњег времена. Можда су ствари и једностав-

није, можда ће се сећање и повући из намера, настојања и гестова, можда она није ни у каквој вези с оном студентском собом али, с обзиром на врло кратке дијалоге и скоро пригушени разговор он слуги: пресудну тегобу ствараће тај тен, то тело, ти витки, непокретни удови којих се, мислио је, нагледао и нагледао, понекад, можда и с потиснутом еротском реакцијом код стотине и стотине болесника, болесница, преносио их, подсвесно, у краткотрајни сан да би сваким новим даном и сваким новим случајем, све то развејао подземни дух блатних минерала, млазева воде и невидљивих искри благе струје из све софистициранијих инструмената и апарата.

Медицинске сестре, колеге и друго особље све више и чешће као да су се одмицали од њих. Били су све чешће сами, она је можда у тим сеансама и прозрела нешто што би личило на благу храброст и тренутак да тихо прозбори неки коментар, нешто у смислу — докторе, ви више лечите гледањем и додиривањем, али ако ви тако радите онда ја немам шта да се мешам — међутим, изнад свега, било је ту, ипак, међусобног поштовања и најчистијег поверења. То је оно поверење које се, понекад, удаљи од сваког знања и дневне конвенције али то је познато, опште место у оваквим срединама; између наде и ишчекивања, воље и реалности, праксе и среће, болест и здравље пресијавају се као две стране огледала, оно што је иза и оно што је испред, свесно се или несвесно прима потпуно лично из правца из ког се биће и свест, у тим огледалима, огледају.

Била је врела, летња ноћ, ваздух се само мало замрачио а задржао загушљиву непокретност, Павле Волић је искључио компјутер, изашао у бањски парк препун сна неких мањих, не гракћућих птица. Светло на прозору собе број 20 у седмом павиљону титрало је одавајући вузуелне преломе и арабеске с телевизиског екрана. Испред је била зелена, оштра трска, без ветра између листова и стабала, на себи је имао белу, радну кошуљу обучену преко голог тела, капи зноја из пазуха још су се колебале да крену али се он није колебао, погледао је на сат, поноћ и двадесет, већ је прошао степениште, опет поглед на сат, опет исто време, већ је пред вратима собе број 20, куца и отвара, улази и ћути.

Она лежи на кревету, онако како је лежала и првога дана, благо повијених ногу у коленима. У десној руци даљински управљач, у левој папирна марамича. На себи има само беле гаћице, можда од свиле, откуд ће то он знати, али то примећује зато што се са затегнуте површине одбијају светлосни отпаци с екрана, тело као да се трза, мишићи као да се комешају. Кад се прати та линија, од чела, преко носа, усне, браде, низ

врат и груди, стомак и бутине па све до ножних прстију оно што је бело још је беље или је белина преливена као легура обрине и мекоће, он је видео нешто слично овом призору ту, скоро, у новинама кад је читао чланак о томе како је поново пронађен и враћен у музеј украдени сланик Бенвенута Челинија, примакао се опуштеном телу, нагнуо, под њим су се отвориле очи и зачуло се гласније дисање, рука у чијој је шаци била папирна марамица полако се померила и он је осетио како га целог упија меки папир с пригушеним пеперминтом, прво по челу затим по врату, испод пазуха, док се полако, откопчавало дугме по дугме на белој службеној кошуљи. Она га је свлачила споро, као да су блиски већ миленијумима, као да су вршњаци блата, птица, биља и инсеката, целог предела, сваког времена, и оног из сећања и оног из привиђања, и оног из устручавања и оног из тајних циљева и он се опружи преко ње, као да је пола бибер а пола со, прашкаст и уситњен да испуни у глави још бридећу слику оног златног сланика, и кад је осетио да је сав расут по њој проломио се рески пуцањ, исти онакав какав се огласи кад се од здравог и једрог дела гране на крошњи одвоји штрчећи суварак.

Иста ноћ, исто време, поглед на сат, поноћ и 20 минута, доктора Павла Волића заспалог за столом испред компјутера буди неко продорно крцкање, нешто се поломило у горњем џепу, тамо где му је и плочица с именом и презименом, било је то још од оне зимске вечери сачувано *бело дрвце*, кључ за све или *знак*.

РАША ПЕРИЋ

ЈЕЗИК ЗОРЕ

ПУТ У СВЕТЛОСТ

*Ко јелен — уђох у Поље
У росу, класје, латице...
Сунцокрећ цвѣтом из Доље
крену ми ка Небу лице*

*И дух ми креће у Подне
да су ми свѣтли шрадови
и руке да су ми родне
а цвѣтни кућни шрадови*

*Роди се сенка гранања
и Љубав обли ми усну
С рођаја зрака лиснања*

*сенку ми у шачку згусну
Та шачка на којој стојим
зрачим ли, каже: Постојим!*

ЗОРЊАЧА

*Милосна звездо јушра
буди од дечјег даха
да видна си у ноћи
и цвѣтна појуш крина*

*И шрајно буди бела
невенка небна, зарна*

*и блиска оку Творца
и венцу Бо̀го-сина*

*И жива ва̀тра буди
васкрсна, изван ша̀ме
о̀грејка земној души
у вршџу Васељене*

*И буди зраком јака
из века у век мами
чедо, изданак млади
из шела Ма̀йере-жене*

ПУНИНА ОКА

*Разо̀криј око и — живи
Оно ти даном љуно је
Ду̀га се ка њему криви
а љаво небо руно је*

*које ти г̀реје зрацима
што веју озго, с висије
Ушабај сџазу знацима —
сџоје ти љишу жишџије*

*У оку су ти два свеџа
о̀твори обе вра̀нице
Што рано зором љроцвеџа*

*у суџон љросџе ла̀нице
Нека ти Госџод љричува
у свевеку си — џинђува*

ЈУТАРЊА РАДОСТ

*Чудо је чудо —
док џа не објасни Тумач из Почела.
И док нам не каже
о̀шкуда је шелу љра-Јуџарња радосџ,
и о̀шкуда души,
из љредела снова, ово васкрсење?
О̀шкуд узнесење?*

*Зоро — буди чудо! Сунце — буди чудо!
Душо — и њи, и њи!
Јер, без чуда шта смо —
ако земни нисмо са Ујишом вечним
исјед Васељене?*

*Шта смо —
ако нисмо искон-радознаци?
Ил Сизифа браћа, са гледом ка Вису?*

*Јер,
и Знак њишања у Земаљској њричи
као Крст је Оног са Голгојског њуша,
који нас вазноси к Великом Тумачу,
да чујемо гласје,
да видимо Слово — док у жудњи јесмо.
И жудња је — Чудо!*

ЈЕЗИК ЗОРЕ

*Чујеш ли језик Зоре? — Светлост говори!
Чујеш ли зуј и бруј, цик и цилик, жубор?
Не чујеш?!
А чујеш ли вајру муње са Ишока
и шушањ грома са Зајада? И хук мора?
Јецају сјене: из сваке земне сјоје уздах!
С њрине клик и крик.
А на њу, ено — Жене!
Шта јој је оно на рамену: Сунце или Голуб?
Или — глинени ћу?
Пошла је ојет ка Извору, чини ми се.
Само чека да се „крчаг разбије”
ја да нам у живим шакама донесе живу воду,
младу и неначету — сјарој души васкрсну!*

КАТРИН АСКАН

ПРВИМ РАЗРЕДОМ

Прозор је платно. Промичу поља, бандере, шуме. Воз шкљоца као какав пројектор. Предео је прекривен снегом, небо сиво.

Ово би могла да буде најавна шпица, мисли Снол, овако почиње филм о неком значајном писцу. Он склапа очи и смешка се.

Наспрам њега седи неки млади пар. Када су њих двоје ушли пре пола сата, прво је хтео да промени купе. Али они су повадили своје часописе, које од тада тихо прелиставају. Снол их посматра, оцењује да им је обома око двадесет пет. Жена је дебела, мушкарац мршав. Да њих двоје нису већ дуго заједно, познаје по њиховим новим патикама што се разликују само по величини. Паровима који су већ године провели заједно није својствен *partnerlook*, у то је уверен.

Пролазе кроз неко насеље. Снег на паркираним аутомобилима, жбуњу и крововима. То је најавна шпица. Са двеста километара на сат интерсити улази у историју. Снол види самога себе: игра главну улогу у филму о своме животу.

Младом мушкарцу су се склопиле очи, он се сваљује у страну. Жена му опрезно извлачи часопис из шаке.

Снол се бори са собом да ли даље да чита књигу коју је започео синоћ, књигу једног колеге са којим је раније пријатељевао. Годинама се о њему ништа више није чуло. А сада је изашао овај роман и свуда га френетично хвале. Првим седамдесет страна, које је јуче прочитао, не може ништа да се приговори. Прича се заснива на једноставној, али генијалној идеји. То ће постати велики успех, мисли. Позни успех, то мора постићи и он, Георг Снол. Својом аутобиографијом.

Жена је утонула у лектуру. Носи роза мајицу, спреда је наштампана блештава фотографија псеће главе. Набрекле гру-

ди подрхтавају јој са потресима воза. О рукаку поред ње лан-дара светлоплави нилски коњ. Снол то често виђа и сваки пут му је загонетно зашто се управо дебеле жене одевају као деца.

Надланицом брише прозор. Али стакло није замагљено, само је тонирано. Предео се тиме чини још нестварнији. Делу је стерилно, мисли он и одлучује да то прибележи. Из воза живот напољу изгледа стерилно, записује Снол у мислима.

Раније, када је чешће позиван на књижевне вечери, подразумевало се да путује првим разредом. У међувремену мора сваки пут са организаторима да се свађа око тога. Чак му се дешавало да му опет откажу позив јер није хтео да прихвати јефтинији превоз.

Данас добровољно путује другим разредом. Сестра му пуни педесету, предстојеће славље месецима га депримира. Већина рођака ће као и обично остављати утисак да води узоран живот. Добронамерно га тапшу по рамену и хвале његову најновију књигу, којој нису запамтили чак ни наслов. Увек је исто. Чим се напију, почну о својим проблемима. Ти си урадио праву ствар, шапућу му у уво заплићући језиком, немаш ни шефа ни супругу. На крају га салећу молбама да напише њихове приче и за остатак вечери не мрдају од њега.

Млади човек хрче. Жена у недоумици смотава часопис, гледа овамо у Снола, он гледа кроз прозор. Снег још покрива само ливаде и поља, у колотечинама је већ одјуговило. Брежуљци бивају виши, даље позади брда плину у сумраку. Интерсити стиже у неки градић, пројури кроз станицу, тако брзо да се на таблама не разазнаје име места.

Предео одлази онамо одакле ја долазим, мисли Снол. Ја се провозим поред њега. Чула не учествују у томе, ништа се јасно не урезају у сећање. Брзина отрже и односи са собом сваки утисак. Овај пут није стајао труда, већ само новаца. Он ноктима једне чисти нокте друге шаке, ради то више пута дневно, и када уопште нису прљави.

Звони. Жена баца часопис на седиште и почиње ужурбано да тражи. Млади човек отвара очи.

Где ти је мобилни?, пита она.

Снол мрзи реч „мобилни”.

У џепу његове јакне.

Хало, виче он. Ах, ти си. Да, ја сам у возу. Хало?

Оде, каже својој пријатељици. Изгуби се. Звао је Чарли. Зваће он још једном. Јесам ли дуго спавао?

Жена се смешка и милује га по образу. И хркао, каже она тихо, при том погледа у Снола, који се опет окреће прозору. Из угла ока опажа да тих двоје испакую храну. Купе пуни мирис саламе и неког јаког сира.

Јаја такође имамо, сећа се жена; она тражи у торби.

Тврдо кувана јаја, мисли Снол. Тога у првом разреду не би било.

Звони телефон.

Чарли?, виче млади човек у апарат. Одједном си нестао. Ја сам у возу. Како си?

Снол устаје и напушта купе.

Одмах примећује да ће му овде, на ходнику, бити хладно, али по мантил ни у ком случају не жели да се врати. Тврдо кувана јаја, мисли. Тешка је времена проживео, али се никада није понижавао. Од својих књига не може ни данас да живи. Понекад замишља како ће бити када умре: име му пише у свим новинама, дела му поново откривају. Тада ће схватити да су га неправедно превидели.

На ходнику стоји још један човек. Погледи им се сусрећу. Снол одмах опажа да се тај други интересује за њега. Често му се догађа да га тако гледају. Раније га је то љутило, у међувремену му само досађује. А за жаљење је што такве шансе нема и код жена.

Прислања главу уз прозор. Леден дах плине стаклом, чело му хладни. Листа жена у које је био заљубљен, али које га нису желеле или су га касније напустиле, дуга је. Нада се да ће се све једном покајати. Могле су га имати, у многим случајевима био би спреман за заједнички живот. Ни са једном није ишло. Код понеке му је накнадно мило што од тога није било ништа. А ипак. Није му успело да неку жену веже за себе. Ниједна веза није трајала дуже од четири године. Само двапут је сам повукао кочницу за случај опасности.

Зет му је једном саветовао да се финансијски обезбеди. Јер ниједна жена није желела децу од пуког сиромаша. „Пуки сиромаш” Снола још и данас погађа. Па „пуки сиромаш” има дете, мисли он, о томе зет ништа не зна. Направио га је у заносу шездесетосмаша, тада је био у двадесетој. Само један једини пут га је видео, непосредно по рођењу. Желео је да се отараси мучне одговорности за дете, преговарао је са његовом мајком и коначно се одрекао да даље посећује сина. Касније, колико зна, ниједна жена није више затруднела са њим; све су веома, веома пазиле. Али за једну аферу он, писац, био је многим довољно добар.

Човек на ходнику му се смеши. Снол гледа кроз прозор. Једва да још има снега, све изгледа браон и брљаво. Воз пролази кроз неки индустријски предео, димњаци пурњају у тмурно небо. Фабричке зграде су нове, без препознатљиве естетске амбиције, као да је неко поставио предимензиониране картонске кутије.

Предео одлази тамо одакле ја долазим. То морам да забележим, као прву реченицу своје аутобиографије.

Наравно, не желе све жене да их мушкарци издржавају. Његов зет нема појма. Али једноставније није ни са онима које саме зарађују. Ту стално мора да се дискутује о свему. Најједноставније је са женама идеалисткињама, којима су људске вредности важније од рачуна у банци. Натали је била таква. А ипак му је на крају пребацила да је неодговоран. Она очигледно никада није стварно разумела зашто се он мучи да своје доживљавање изрази језиком. За њега је то служба: да својом литературом оштри опажање других људи, да преноси вредности, да одражава дух времена. Хвалу за то никада није очекивао, ни од кога. Више признања јесте, не само од своје партнерке. Али данас се ради само о бројевима продатих примерака, мисли Снол. Ту он не може да издржи трку са другима. Од сваке од његових десет књига продато је округло три хиљаде комада. Једном је било пет хиљада, његови сабрани есеји садржали су политички исказ који је, испало је, представљао увод у једну политичку дебату. Књига је чак и преведена. После тог успеха напустио је посао у рекламној агенцији.

Онај други човек примиче се за један прозор. Снол му окреће леђа.

Жене, мисли он. Оне уопште не знају колико су важне за мушкарца који мора да постоји у јавности. Стоји ли уз њега жена, његов значај се пре опази. Пре свега ако је она млада и лепа. Младе и лепе су и његове колегинице, које у последње време приказују као „Deutsches Frolleinwunder”^{*} и које при том зарађују добре паре. То је мехур од сапунице, мисли Снол, ауторке једва да ико интелектуално озбиљно узима. А ипак, радо би на тржишту имао исте шансе.

Пролазе кроз неко стамбено насеље, воз се креће приметно спорије, Снол нехотице разазнаје рекламне плакате на фасадама и угловима улица. Одлучује да се врати у купе, а одмах потом стају на станици. Нада се да је оно двоје појело бар јаја. Нисам се никада понижавао, мисли он, мада се увек натезало са новцем. Гледано уназад, осамдесете године биле су прави рај, за литературу је давано знатно више. У деведесетим све је постало теже, придошло је много младих који изискују потпору, њихова самоувереност је непристојна. Борба за публику је нека врста дарвинизма на којем се заснива културна делатност; само се најжилавији трајно потврђују. Као ја, помисли Снол.

^{*} Deutsches Frolleinwunder, немачко „фрајлинско” чудо, помало подсмешљив израз за успех младих немачких ауторки, смишљен према уобичајенијем deutsches Wirtschaftswunder, немачко привредно чудо (прим. прев.).

Већином му успева да истовремено прима две стипендије, јер само од једне не може и не жели да живи. Свакодневно јести ван куће, то неки аутор мора већ бити у стању себи да приушти, налази он. Каткад излази чак и на доручак. Ни пива увече у својој сталној крчми не жели да се одрекне. Прво, зато што без алкохола запада у депресију. Друго, због друштвених контаката који му недостају у усамљеничком раду преко дана.

Пред предео се поставља фина коса решетка, коју ускоро растварају капи што се сливају окомито. Снол брише стакло. Мој позив је усамљеност, помисли он. По занимању усамљен — био би то сјајан наслов за моју аутобиографију.

Опет му пада на памет колегин роман. До сада је био објавио само четири књижице прича. А ипак је себи дозволио да пре извесног времена упита Снола зар се не стиди да узима новац из потпорног фонда за младе ауторе. Још се тачно сећа да је свађа, која је на крају довела до прекида њиховог пријатељства, избила због његовог новог одела скројеног по мери. Заслужио сам га, рекао је тада Снол пријатељу. Заслужио сам га, каже сада себи.

Воз кочи. Звучници пуцкају, најављују наредну станицу, глас је прејак. Код возова је одвратно, помисли Снол и кратко погледа у човека који се у међувремену био примакао за још један прозор, што стају само да би преслижили месо и пртљаг. Преслижити месо и пртљаг, ово треба да запишем. Незнанац иза њега се искашљава, Снол се окреће и наглим трзајем отвара врата купеа.

Оно двоје унутра затечени одскачу једно од другог. Опростите, каже Снол и седе на своје место. Посматра људе на перону што узбуђено трче дуж воза. Ко ће од њих ући, надајмо се нико, помисли. Пред купеом први се већ тискају кроз ходник. Снол опружа ноге и труди се да изгледа посебно одбојно. Раније је увек сањао да ће у возу срести своју велику љубав. Чак је о томе написао причу, једну од својих најбољих. Али, нажалост, то никада није доживео, а у међувремену више и не верује када неко тврди да је у возу упознао неку сасвим нарочиту особу, са којом је наводно сатима разговарао или ћутао док су погледима урањали једно у друго. Извесно време Снол се прибојавао да увек путује у погрешном тренутку погрешним возовима. Али у ствари су приче других измишљене баш као и његова. Коначно, нико не жели да га жале што је имао испразно путовање и што је успут отупавио, мисли Снол.

Неко повлачи врата, у купе се натрашке тиска нека стара госпођа. Млади човек скаче и диже јој торбе на полицу за пртљаг. Старица се издашно захваљује. Ослобађа се капута, мараме, штрикане јакне. Време је грозно, каже она. Киша, каже,

и ова хладноћа. Када ни млади пар ни Снол не реагују, она се затура на свом седишту.

Воз напушта станицу, ускоро се провозе поред редова кућа и размакнутих салаша. Ни трага више од снега, на стаклу се ствара нова мрежа од капљица. Небо је монотono сиво, предео ћути. Ово је најавна шпица, мисли Снол. Размишља како би филм о његовом животу могао да тече даље. Али му слике које му падају на памет одмах опет измичу.

Старица уздише и мрмољи преда се. Оно двоје листају по часописима. С времена на време упућују једно другом много-смислене погледе. Снол наслућује да тек његово присуство наводи њих двоје на ту интимност. Друштво не рачуна са људима који нису заинтересовани за њега, мисли он. И: ово би требало да запишем. Али се прибојава да га остали за то време посматрају. Друштво условљава усамљеност и истовремено је онемогућава, бележи у мислима.

После свог јединог успеха са књигом ретко је путовао возом, скоро увек аутомобилом. Купио је половни, али је убрзо морао да увиди да је добит у самоодлучивању коју је од тога очекивао била само варка. У то време свако јутро слушао је на радију вести о саобраћају и кретао тамо где су чекале најдуже колоне. Хтео је да сакупља грађу за једну причу. А и ту је тражио неку жену, то себи може да призна тек данас. Али током многих сати које је из недеље у недељу добровољно проводио чекајући у колони није упознао ни једну једину. Већином је стајао поред теретњака са набуситим, неиспаваним возачима. Или би му ауто доспео међу лимузине чиновника мишијих лица. Кроз понеки задњи прозор деца су му плазила језик. Често је виђао како се двоје свађају, а ретко да се љубе. Један једини пут дошло је до тога да се неки пар узајамно свлачио, то је било најузбудљивије што је икада доживео у колони. О томе у својој аутобиографији ништа неће поменути. Написаће је тако као да му се живот састојао од низања прича са женама. Јер у основи сам, мисли, увек једну замењивао за другу. По сопственој одлуци. Ко кога напушта, питање је само перспективе.

Оно двоје одлажу часописе. Мушкарац обема рукама обухвата њен струк, притиска јој главу на груди. Она му једном шаком милује косу, а другом кошчато раме. Снол гледа кроз прозор. Али поглед му се нигде не зауставља. Брзина усисава, мисли он, воз отрже са собом простор, или време воз. Места остају неразлучива јер их не сазнајемо независно једно од другог. — Јесам ли престар, пита се одједном, да бих живео од новца из потпорних фондова? Постаје свестан да одмахује главом, он кратко погледа у млади пар, они обоје гледају њега. Снол се окреће прозору. Па, на крају, не могу присилити овај

народ да купује моје књиге. Волео бих да могу. Волео бих када би се млади дали заплашити лишавањима неизбежним да би своју егзистенцију заснивали на писању. Зашто бих се ја за љубав њих одрицао потпоре.

У питању је брзина, пада му сада на памет, због брзине нам време у возу постаје неподношљиво дуго. Када се са двеста километара на сат брише кроз предео, места умичу чулима па се кида континуитет живота. Још екстремније је код летења, мисли Снол, интуитивно је уверен у истину тога сазнања, али пре него што може себи да је објасни, млада жена почиње да гаче. Пријатељ је мази по врату и шапуће јој нешто у ухо. Погледом устрану Снол региструје да стара дама око штофане марамнице хекла обруб од блиставог плетива. Одавно тако нешто није видео. Ко, с обзиром на овај труд, може таквом марамицом да обрише нос.

Моје занимање је усамљеност. Ипак, могу добро да се уживим у друге, мисли Снол. Чак могу исувише добро. Каткад морам да се борим против тога да не бих заборавио шта ја сâм хоћу. Тако је било са Натали. У међувремену је радостан што се одвојила од њега. Заједнички живот са њом би раније или касније постао тежак. Желела је пошто-пото да постане глумица, али није била довољно талентована, осим тога је са своје тридесет три године била престара за то. А ипак ју је подржавао где и када год је могао. У неким ситуацијама била је тако беспомоћна и наивна да ју је Снол сажалевао. За време њихове везе, која је ипак трајала две године, стално му је позјамљивала мање износе, и када уопште не би молила за то. При том је она имала много мање новаца него он, до данас му је загонетно како је од тога могла да живи. Никада јој ништа није вратио. Снол је веровао да је Натали везом са њим, пиццем, желела да подигне себи вредност, зато је била спремна да плаћа. Да ју је понекад лагао што се тиче својих финансијских средстава, то је вероватно чак и знала. Жену која је желела да се уда за њега не би, наравно, лагао. Делио бих са њом све што бих имао, мисли. Кад бих само могао бити сигуран да не би била промашена инвестиција. Промашена инвестиција! Код ове речи он у себи јекне. Пада му на памет предстојећа прослава сестриног рођендана. Уместо за возну карту и цвеће које ће још морати да јој купи, Снол би новац радије дао за књиге или одећу.

Женино гакање је неиздрживо. Снол се усрдно нада да ће се њих двоје опет латити часописа. Решетка од капљица на прозору се, изузимајући остатке, распала. Вечерња светлост постепено гаси предео.

Са аутобиографијом мора му успети пробој, заслужио би тај успех. Понекад, ето, аутори око педесете напишу своје најзначајније дело. Он жели да свој живот исприча као филм.

Како да прикаже однос према сестри. Она је сасвим друкчија од њега. Од родитеља је добијала више признања. Већ као дете увек се понашала онако како се од ње очекивало, била је друштвена и никада не би противречила. Ја нисам био тако податан, мисли Снол. Мене су потценили, моја уметничка надареност превазилазила је родитељску способност да схвате. У аутобиографији ће се обрачунати са њима, а и са сестром.

Напољу се светиљке згушњавају, наредни велеград не може више бити далеко. Стара госпођа хекла и уздише. Снол је задивљен колико су јој шаке још спретне. Плавозелени обруб око марамице расте ред по ред. Волео би да зна да ли ће је поклонити или тиме зарађује новац. Да пита неће, прибојава се да би она одговор могла да повеже са неком бескрајном животном причом.

Недавно му је један познати критичар поверио да му у Сноловим романима недостају карактери. Он увек кружи само око приповедачког ја, али то посматрање сопственог пупка, каже, данас никога више не интересује. Ово указивање сигурно је било добронамерно, мисли Снол; коначно, до њега је дошло у четири ока. А ипак га разбесни већ сећање на тај разговор. Е па, он не опслужује плитке духове, успротивречио је критичару, па он ипак није уметник забављач. А свој пупак сматра довољно занимљивим да би га описивао за друге. Осим тога, у савременој литератури постоји бар један, мисли он, који је са тиме далеко дотерао. Само они који немају појма о понорима сопственог битисања не поштују његов велики узор, славног аустријског аутора. Али његов успех не могу да порекну.

Глас возовође, који преко звучника најављује на којој станици ће одмах стати, тешко је разумљив и опет прегласан. Овде је Снол већ често морао да силази, осветљена силуета вишеспратница овога града добро му је позната. Некада је овде имао љубавницу. И издавача.

Млади пар пакује ствари. Жена цичи од уживања јер, онако корпулентна, стално запречује пут своме пријатељу и самој себи. Тек што су они напустили купе, Снол устаје и вади бележницу из путне торбе. Воз стаје уз препуни перон. Одмах ће нагрнути, мисли Снол, морам да пожурим. Тражи писаљку, коначно је налази у цепу мантила. Отвара свеску и гледа напоље у гужву. Шта је оно још хтео да запише. Па довољне су натукнице, остатка ће се касније сетити, остатка својих

мисли што су му малочас, као узгред, долетеле. Врхом писаљке дотиче папир. Први се већ гурају кроз ходник. Одмах ће, мисли Снол, разјапити врата и унутра ће хрупити петочлана породица. Имао је одлучујућу идеју за аутобиографију, још то зна. Радило се о најавној шпици, наслову. Пред купеом се гомилају торбе и људи, ружичасти дланови притискају на стакло. Наслов, опомиње Снол себе. Затвара за моменат очи. Затим пише своје име, подвлачи га и склапа свеску.

Превео с немачког
Живојиа Филијовић

ВЛАСТА МЛАДЕНОВИЋ

БОЖЈИ АРХИВ

РЕЗ НА ДУШИ

Узвратна посвета, мото
Живојину Павловићу

1.

*Ни сам кадар
да свој дар
носим с лакоћом,
нијии тај шереџ
може да поднесе свеџ.*

*Защо се носим,
сам са собом,
ожиљак њо ожиљак,
ожиљена је моја
жива ограда.*

2.

*Дуžo ми се
њо глави моџа
моџо живоџа,
моџив који се
смрџии њроџиви.*

*Живи у мени,
иначе, чудни инаџ,*

браћі мој, бол
усмени.

* * *

Све је њрах,
једино дах
од Бога даћ
има смисла.
Зашто дишем,
дишем као што њишем.
О како је
живој њун среће,
око моје,
око свевидеће.

СНЕГ У ВИДИНУ

Једна њахуља
слетје ми на раме,
с неба кану,
једина ушеха
сред оццїеџ сивила,
на ѡужноме Балкану.
А онда и друже
сјајише се на ме,
најављујући дуђе
зимске саїе.
Тако ѡрају
њесме боџомдане.

БОЖЈИ АРХИВ

„Ова свест
о самом себи остаје”

Чарлс Бернер

*Уклет̄и, уклесан
у ваздуху
мирно с̄јавам,
чврст̄и је мој сан,
жив сам, жив,
све сабранији је
Божји архив.*

ИВАН ВИШЕВСКИ

ЧЕТИРИ ПЕСМЕ

* * *

*Играли су замишљену игру,
прелићући ноге,
задржавајући их у ваздуху,*

*одрастао и деце, крајких удова,
окружаси.*

*Насред собе
мацу нам кроз дим
којим их удаљавамо од себе.*

*Жијо расије,
Хамлеј свети оца,*

*Хамлеј узима жијо,
стаје пред кућу,
удубљује се у стирехе,
баца жијо преко крова.*

* * *

*Уморан сам,
дневно ми остане четири-пет сати слободе,
проведем их у полусну,
и устајем,
нейресано,*

пре зоре, не видим шта облачим, журим,
мислим да се не буди цело тело одједном,
најпре се пробуде ноге.

Аутобуси се заустављају испред продавница,
возачи се с пушницима ошјају,
вичу стижући, полазећи.

Видим је,
шест изјутра,
где сви прислушкују,
коментаришу, у смраду,
раније бисмо се насмејали када се погледамо,
временом смо све озбиљнији.

ВРХУНСКИ ПЕВАЧИ СЕ НЕ ТУКУ

Зрелост ослабљује лејошћу.

Лејоша се враћа при несћајању.

Благо увођење лика,
елементарна фабула,
времена и просјора,

рецимо да је сишао
у некакав подрум,

да о њему пише песник
крај казана
наздрављајући с милицајцем и појом,

песникову биографију ћу ја написати,

да је прочиташ.

Врхунски певачи се не туку

и не размишљају о ономе
о чему певају.

СВРЉИШКА ИДИЛА

*Четворица на дрвету
од столица.
Жена преде,
посмајрамо
како себе усјављује
нишима.*

*„Радо бих исекао језик
стаклом”,*

*исказ
понесјаје, по соби,
кроз вуну,
димом излази у ноћ.*

*„Нико од нас не ужива
у ономе што ради,
наше дружење је условљено
недостатаком људи”,*

с језика не каиље крв.

МАРТИН ЕСЛИН

БЕКЕТОВИ РОМАНИ

Ако роман дефинишемо као пријатну причу, коју за забаву читаоца смишљају уметници наративне технике, вешти у проналажењу занимљивих карактера и конструисању компликованих заплета, Самјуел Бекет се уопште не би могао назвати романописцем, барем што се тиче књига које је написао на француском. Ако бисмо, с друге стране, роман могли дефинисати као прозно дело у којем проишљиви уметник са бескомпромисном искреношћу, немилосрдном потпуношћу и крајњом отвореношћу истражује стање људскости у свој својој огољеној апсурдности, онда бисмо прозне песнике као што су Франц Кафка или Џејмс Џојс могли назвати великим романописцима. Тада би и Самјуел Бекет могао заузети место међу њима као један од најдубљих и најзначајнијих романописаца нашег времена. Јер Бекет, као ни Кафка, не пише за забаву читаоца. Питање је да ли, док пише књиге, уопште мисли на читаоце. Бекет пише зато што мора да пише, зато што је присиљен да истражује природу свог властитог ја па, према томе, да истражује дубине бића, природу људске врсте и њене егзистенције.

Ирац протестант, рођен у Даблину, једно време *lecteur d'anglais* на *Ecole Normale Supérieure* у Паризу и касније, кратко, асистент професора романских језика на Тринити колеџу у Даблину, Бекет је написао велики део својих најважнијих дела на француском зато што је, како је једном рекао, „на француском лакше писати без стила”. Због тога што је, кад пише на језику на којем мора да се усредреди на то да каже оно што жели да каже, мање у искушењу да буде понесен пуком виртуозношћу језика која би била сама себи сврха. Ипак, Бекетова рана дела на енглеском и каснија дела на француском (од којих је већину сам превео на енглески) чине целину и не могу

се раздвајати кад хоћемо да опишемо његову књижевну личност.

Будући да су међу његовим најранијим објављеним радима есеји о Прусту и Џојсу и будући да је припадао Џојсовом кругу, један од бесконачно понављаних клишеа код књижевних критичара постала је тврдња да је Бекет Џојсов следбеник, или да је на њега утицао Пруст. У ствари, чак и сасвим површно истраживање његовог дела мора показати да он не дугује много ниједном од ова два писца. Како је сам Бекет једном истакао у разговору, Пруст је аналитичар, а Џојс синтетичар. Али ако Пруст сецира стварност помно је истражујући, а Џојс гради нову стварност креативном употребом језика, Бекет не чини ништа од тога: он трага за природом саме стварности, уклањајући и одбацујући слој по слој акциденталних својстава, љуштећи слој по слој главице лука како би стигао до најскривенијег језгра, до ништавила у центру бића. За Бекета, како је рекао у свом есеју о Прусту, „уметничка тежња није ширење већ скупљање. Уметност је апотеоза самоће. Нема комуникације зато што нема средстава комуникације.”¹ За Бекета, дакле, роман није чин комуникације или причања приче; то је усамљеничко и посвећено истраживање, копље забодено дубоко у средиште бића. Он је самопротивречан, донкихотски, али баш због тога представља бесконачно херојски и племенит покушај да се изрази неизразиво, да се искаже неизрециво, да се исцрпи суштина бића и да се учини видљивим непокретно средиште стварности о којем је Демокрит из Абдере, у једној од Бекетових омиљених изрека, рекао: „Ништа није стварније од ничега.”

Ово истраживање нема везе са пуком дескрипцијом, одбија „гротескну заблуду реалистичке уметности — ’тај јадни исказ ретка и површине’ и петпарачку вулгарност литературе означавања” (*Прусти*, 57), напоре „реалистичког и натуралистичког обожавања отпадака искуства, оборених пред епидермом и муњевитом падавицом, задовољених тиме да препишу површину, фасаду, иза којих се Идеја крије као затвореник.” (*Прусти*, 59).

Ипак — како се неизрециво може изрећи, а несаопштиво саопштити? Како то сам Бекет изражава описујући тешкоће једног од својих раних јунака, Вота, „једини начин да се говори о ничему јесте тај да се о њему говори као да је нешто, као што је једини начин да се говори о Богу тај да се о њему говори као да је човек, што је он у неком смислу и био, и као што је једини начин да се говори о човеку, чак су и наши антропо-

¹ Samuel Beckett, *Proust*, Grove Press, New York 1970, 47.

лози то схватили, да се о њему говори као да је термит.” Напуштајући површину стварности, Бекетови каснији романи баве се архетиповима, догађају се у „*présent mythologique*”, како то каже Молоа. Бекетови каснији романи немају причу, немају почетак ни крај јер испитују архетипске ситуације које су свеprisутни атрибути стања људскости.

Ни Бекетови главни јунаци, од Белакве, Вота и Марфија до Молоа, Малона и безимених јунака из каснијих дела, нису фикционални карактери у уобичајеном смислу речи. Они су еманације његове властите личности и стално се поново појављују кроз његове књиге. Белаква, главни лик његовог најраније објављеног прозног дела *Више жалосџи неђо радосџи* (1934), серији прича о истом трагикомичном јунаку, поново се појављује у делу *Како јесџе* (1961), тачније на њега се позива на мистериозан начин, без видљивог разлога или објашњења.

Десет прича о Белакви, пикарескне скице из живота сиромашног ирског интелектуалца који обилази даблинске пабове, већ садржи добар део суштинског Бекета. Сам Белаква има тешкоћа с кретањем, које погађају многе Бекетове ликове: „Белаква је имао округлен ход, стопала су му била уништена, одувек је патио због тога.”² Још карактеристичније, он поседује пренатална сећања: „Страшно желим да се с кошуљицом на леђима вратим у мрак заувек.” Чињеница је да је Бекет веровао да поседује сећања на пренатални живот у материци. Пеги Гугенхајм, која у својим мемоарима признаје да је била „страшно заљубљена” у Бекета, „фасцинантног, витког Ирца са зеленим очима, уским лицем и орловским носем”, извештава да је он „још од рођења задржао ужасна сећања на живот у мајчиној утроби. Стално је патио због овога и имао страшне кризе, када је осећао да се гуши.”³ Ово ужасно стање ембриона у материци, које је сам Бекет описао као један од безимених страхова, још ужасније јер је потпуно неизразиво и јер се тиче ситуације која је потпуно ван домаћаја оног ко пати, страх за који нема олакшања зато што преплашено биће нити познаје властити идентитет нити чак зна за могућност помоћи и спасења — тај најосновнији од свих страхова један је од мотива који лежи у основи Бекетових дела и стално се поново појављује у њима.

Да Бекет није уметник изузетних могућности, ова пренатална сећања остала би пуки психолошки куриозитет. Он је,

² *Више жалосџи неђо радосџи*, прев. Предраг Тодоровић, „Градина”, Ниш 1987, 9.

³ Peggy Guggenheim, *Confessions of an Art Addict*, André Deutsch, London 1960, 49.

пак, успео да их преобрази у представу универзалног значења, која сумира целокупно стање људскости. Јер — кад се роди у нашем свету, човек на концу остаје неспособан да схвати узроке и разлоге свог стања и природу властитог идентитета као и фетус у материци. Попут фетуса, он је потпуно неспособан да чак и покуша да обликује појам о непознатој димензији прага на којем непрестано балансира: смрти. Слика смрти као непознатог у које човек треба да буде прогнан, нагло и насилно, из топлог брлога свог садашњег стања једна је од доминантних тема Бекетових романа. Беспомоћни, осакаћени, умирући старци који их насељавају су, заправо, и беспомоћни фетуси у безименом страху од катаклизме овог другог рођења.

Насловни јунак романа *Марфи* (1938), Бекетовог другог прозног дела (и једног од најбољих комичних романа на енглеском језику) још увек насељава препознатљив свет: Вест Бромптон, Крај света (на рубовима Челсија) и Бруери Роуд, између затвора Пентонвил и сточне пијаце Метрополитен. Марфи је Ирац који покушава да се изгуби у Лондону (као што је то радио Бекет кад је напустио место на Тринити колеџу након неколико семестара подучавања), док га прати неколико других ликова, у жељи да га врате пристојном животу. Марфијев главни прогонитељ је Силија, шармантна проститутка која га воли, жели да се уда за њега и покушава да га натера да се запосли, како би могла да остави властити посао. Али кад он коначно проналази одговарајући посао као болничар у *Magdalen Mental Mercyseat*, толико га очарава надмоћно стање духа његових пацијената да бива неповратно изгубљен и за Силију и за свет. Сваки сат под окриљем менталне болнице повећава „заједно са његовим поштовањем према пацијентима и (Марфијеву) одбојност према уџбеничком приступу њима, према самозадовољном научничком концептуализму за који је контакт са спољашњом стварношћу показатељ менталног здравља... Дефиниција спољашње стварности, стварности кратке и једноставне, мењала се у складу с осећајем онога ко дефинише. Али изгледа да су се сви слагали у томе да је додир с њом, чак и додир глупавог лаика, ретка привилегија... Задатак лечења био је да премости јаз, да преведе паћеника из његове властите, штетне, усамљеничке гомиле ђубрета у величанствени свет дискретних честица, где би овај имао непроцењиву повластицу да се поново чуди, воли, мрзи, да се радује и кука на разумно уравнотежен начин и да се теши у друштву других у истој неприлици. Све је то прилично одбијало Марфија, којег је властито искуство телесног и рационалног бића приморавало да сматра светилиштем оно што су психијатри називали изгнанством, а да пацијенте посматра не као оне који су прогна-

ни из система користи већ као оне који су умакли великој пропасти.”

Док игра шах са хипоманом, Марфи доживљава мистично искуство. „Почео је да види ништа, ту безбојност која је тако ретко постнатално задовољство, будући одсуство (да злоупотребимо ову фину разлику) не *percipere* већ *percipi*. И друга његова чула нашла су се у миру, у неочекиваном задовољству. Није то тупи мир њихове властите одсутности, већ позитивни мир који настаје кад се нешто повуче, или се можда просто дода Ничему, оном од којег по грохотању Абдерићанина ништа није стварније.”

Убрзо након тога Марфи гине у експлозији гаса. Његов пепео бива враћен у Даблин, али пре него што се од њега опросте на начин на који је то желео, пепео у тучи бива расут по поду паба.

У *Марфију* можемо јасно разабрати важан елемент Бекетовог књижевног наслеђа: горчину, мржњу према физичкој страни егзистенције, која се може уназад пратити до другог великог Ирца протестанта — Свифта.

Бекету и Свифту заједничка је комбинација најдубље моралне озбиљности и уметничког интегритета са суштинским талентом за комично. Колико год изгледало да истражује дубине људске прљавштине и срозавања, Бекет увек остаје мајстор сардонског хумора. Критичари који га оптужују због непопустљиве суморности и песимизма заправо показују да им недостаје чуло потребно да се схвати колико многе од Бекетових визија могу бити веселе и забавне: публика која се ваљала од смеха на *Чекајући Годоа* имала је много јаснију представу о правој природи Бекетовог генија, који лежи управо у његовој способности да створи ослобађајућу катарзу кроз смех, суочавајући публику не само са нискошћу положаја човека већ и са призором његове крајње ситничавости и празнине: зато Бекет Демокриту изјаву о реалности ништавила назива грохотом. Кад увидимо да је све ништавно, можемо се смејати и ужасити егзистенције.

Од стварног Даблина из прича о Белакви и стварног Лондона из *Марфија* Бекетово властито прогресивно повлачење из спољашње стварности водило га је у свет мита и алегорије: у свет *Воша* (писан 1943—1945). Сеоска кућа господина Нота у којој Вот, патетична скитница неодређених година, мистериозно проналази посао, а онда га исто тако мистериозно губи кад истекне одређено време, налази се у Кафкиној земљи, уз примесу ирске атмосфере и ирског хумора. Господин Нот је мистериозан и непредвидив: његов свет се равна по гвозденим законима који су једнако неумољиви и апсурдни. Он предста-

вља прецизан механизам чији су сви делови на компликован начин међусобно повезани, али у чијем средишту лежи потпуна произвољност и апсурдност. На пример, два пса се у кући држе искључиво зато да би јели преосталу храну господина Нота, али понекад дуже време нема преостале хране па пси угину. Понекад хране има превише, па пси угину од преједања. Тада следи компликована и брижљиво организована машинерија за замену паса и бригу о њима: цела породица се посвећује овом послу. Бесконачне пермутације система господина Нота одражавају се на пермутације у Вотовим властитим мислима, увек дубоко окупираним одгонетањем променљивих могућности у замршеним ситуацијама. Закупљеност пермутацијама често се појављује код Бекета. Најпознатији пример су камичци за сисање из романа *Молоа*. Молоа има шеснаест камичака распоређених у четири џепа: „Узевши један камичак из десног џепа капута, и ставивши га у уста, замењивао бих га у десном џепу капута камичком из десног џепа панталона, којег сам опет заменио камичком из левог џепа панталона, а овога сам пак заменио камичком из левог џепа капута, а њега сам заменио камичком који је био у мојим устима, чим бих престао да сисам. И тако је било увек по четири камичка у мојим џеповима, али не увек иста четири.”⁴ Овакве пермутације (а цитирани пример је само почетак дугачког и заплетеног рачуна вероватноће) симбол су стварности у кретању, истовремено облик присилне неурозе и упориште духа. Универзум у *Војш*у задржава стабилност кроз такве низове, „низ паса, низ људи, низ слика.” То је стабилност непрекидности у току. „Како је време пролазило, Вот је све више и више имао утисак да се уређењу господина Нота ништа не може додати, нити се од њега нешто може одузети, већ да је тако како је сада било на почетку и остаће тако на крају... Да, ништа се не може променити код господина Нота јер ништа није преостало, ништа дошло или отишло, зато што је све било долажење и одлажење.”

Војш, написан док је сам Бекет, кријући се као члан Покрета отпора, радио на фарми у околини Авињона, означава прелаз од конвенционалног приповедања ка митолошком презенту његових француских романа. Међу парергама и додацима уз *Војша* налази се и кратка песма у којој је Бекет сумирао књигу:

*Војша неће
бијти мање
но сјања*

⁴ *Молоа*, прев. Каћа Самарџић, „Космос”, Београд 1959, 98.

*пирласка ка
боравка на
и одласка са
Ношвоо̄ имања*

*ово̄ йуша̄ дуго̄
ово̄ останка̄ крајко̄
ово̄ йоврашка̄ кући
исшим̄ йушем̄ йушујући*

*йразно̄ срца
йразних̄ руку
йомрачено̄ ума̄ йумарање
кроз̄ йусте̄ земље*

*йламена̄ мрачним̄ вейровима̄
наоколо̄ ойасано̄
несйајуће̄
несйало̄...*

Ови стихови дефинишу теме Бекетових дела која ће уследити: помрачени умови „тумарају кроз пусте земље”, животни пламен се гаси пред мрачним ветровима — и нестаје.

По завршетку рата, након кратке посете Ирској, Бекет се вратио кући у Париз. Почео је да пише на француском и у периоду између 1945. и 1950. створио плодове најкреативнијег периода у животу: романе *Молоа*, *Малон умире*, *Немушћо*, *Мерсије* и *Камије*, три приче и тринаест фрагмената сакупљених у збирку *Новеле и шекспирови низашио* и три комада — *Елеуџерија* (необјављено),⁵ *Чекајући Годоа* и *Крај йарџије*. Од овога је трилогија романа несумњиво најважнији, централни део Бекетовог дела.

Молоа (1951) је необично конструисана књига. Састоји се од два дела скоро једнаке дужине. У првом делу Молоа, хрома скитница помраченог ума, на бициклу трага за својим родним градом и својом мајком. У другом Моран, буржуј из предграђа, добија наређење од мистериозне организације чији је агент да крене у потрагу за Молоа. Креће од куће са сином, не успева да нађе Молоа и претрпи чудну промену: кад се на крају враћа кући, хода на штакама као и Молоа.

Молоа је књига која обилује комичним догађајима: хрома, једва свесна скитница губи се у граду за који верује да је његов

⁵ Драма је касније објављена на француском (Samuel Beckett, *Eleutheria*, Les Editions de Minuit, Paris 1995) и на енглеском (*Eleutheria: A Play by Samuel Beckett*, Foxrock Inc, New York 1995), прим. прев.

родни град, па ипак га се не сећа и не препознаје га, личи на модерног Уликса који покушава да се домогне раја свог дома. Као и Уликса, у заробљеништву га неко време држи жена — стара дама чијег је пса он прегазео бициклом и која покушава да се брине о старој скитници уместо о псу. У исто време, постоји мистични, религиозни елемент у потрази Молоа: идеја да посети мајку јавља му се кад види два човека који се срећу на пустом раскршћу. Он касније говори о њима као о два лопова. Они, према томе, могу представљати пола-пола шансу за спасење, идеју која је прилично фасцинирала Бекета и која игра важну улогу у *Чекајући Годоа*. Овај образац мишљења потиче од светог Августина, који у једној изреци позива људски род да не очајава, јер је један од лопова са раскршћа спасен, нити да се радује јер је други проклет.

Тешко се може сумњати у тврдњу да је Моран други аспект самог Молоа. Кад Моран преко гласника Габера прима наређење од Јудија, мистериозног шефа, да тражи Молоа, он схвата да овог већ зна, па ипак „о његовом лицу нисам поседовао никакво обавештење. Претпостављао сам да је длакаво, рошава и избекељено. Ништа ми за то није давало повода.”⁶ Ипак, Молоа је посећивао Морана: „Тако ме је посећивао, у врло великим размацима. Тада сам ја био само прасак, грубост, љутина, гушење, непрестани напор, махнит и узалудан. Све сушта супротност мени, ето. То би ме узнемирило.”⁷ Штавише, каже Моран сасвим јасно, „мој сопствени природни крај, а на њега сам се био сасвим одлучио, није ли био истовремено и његов?”⁸ Тако Моран призива слику Молоа из мрачних дубина властитог ума. Али Молоа има више аспеката.

Молоа коме сам се тако обазриво приближавао лично је на правој Молоа, оног с којим ћу се ухватити у коштац, преко брда и долина, само на неки доста посредан начин. Ја сам већ можда бркао, а да нисам био тога свестан, Молоа тако сакупљеног из себе са елементима Молоа кога је Габер описао. Било их је у ствари тројица, не, четворица Молоа. Онај из моје утробе, карикатура коју сам од њега створио, онај Габеров, и онај који ме је, од крви и меса, очекивао негде. Додао бих томе оног Јудијевог, кад не би било необичне тачности Габерове у свему ономе што се тиче његових задатака. Погрешан закључак. Јер да ли је човек могао озбиљно да претпостави да је Јуди поверио Габеру све оно што је знао, или веровао да зна... о свом штићенику. Сигурно да није... Додаћу дакле петог Молоа, оног Јудијевог... Очигледно,

⁶ *Молоа*, 164.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*

било је ту и других. Али останимо при овима... И не трудимо се да сазнамо до које мере су били подложни колебањима. Јер Јуди је имао ту особину да мења мишљење с доста великом лакоћом.⁹

Да ли је Молоа, према томе, подсвесни део Моранове личности — онај који му је супротан и који га, кад се ослободи, води у прасак и махнитост? Да ли је то онај део њега од којег се може добити само карикатурална слика, али којег може да опажа спољашњи свет и сам Бог, који, хировито и произвољно, може да учини да се све промени тако да све поприми његово биће тако што га Он посматра? Да ли књига представља двоструку потрагу — потрагу несвесног за местом спокоја, миром заборављања и потрагу свесног ума за несвесним?

Није тешко отићи још даље и интерпретирати комплексну поетичку слику, каква је представљена у *Молоа*, сувише уско или сувише дословно. Рецимо да се ради о елементима слике, али да су они теме укомпоноване у симфонију; некад испливавају на површину, а некад их преклопе друге, делови обрасца који чини целину али мора заувек остати комплексан, двосмислен и вишедимензионалан, те га је стога немогуће свести на тумачење у чисто појмовним категоријама. Значење овакве поетичке структуре подударно се са њеним изразом: њене вишесмислености, скривени паралелизми, асоцијације и асонанце *јесу* њено значење. Тако је Молоа Молоа, а Моран Моран, па ипак, како каже Моран, Молоа се налази у њему.

Потрага Молоа за мајком завршава у јарку. Његов ум се враћа на сусрет са два путника, два лопова. Жели да се врати у шуму, али онда повлачи ту тврдњу. „Молоа је могао да остане, ту где је био.” У ствари, он је досегао свој циљ. Јер, како нас обавештава прва реченица у књизи, он своју причу пише у мајчиној соби.

Моран свој извештај започиње речима: „Поноћ је. Киша шиба у окна.” И он пише извештај. Али последње речи овог дела књиге враћају се на његов почетак. Оне гласе: „Онда сам се вратио у кућу и написао, Поноћ је. Киша шиба у окна. Није била поноћ. Није падала киша.”¹⁰

Тако последња реченица књиге баца сумњу на истинитост читавог Морановог извештаја. Или можда не? Није ли то пре показатељ да су и Молоа и Моран, обојица аспекти једне личности, такође, у крајњој линији, пуке еманиције треће личности — самог Бекета?

У роману *Малон умире* (1951) арбитарна природа имена и личности у Бекетовом делу постаје још јасније уочљива. Ма-

⁹ Ibid., 165—166.

¹⁰ Ibid., 253.

лон, старац који лежи у некој болници или у азилу, умире. Забавља се измишљајући приче о људима којих се сећа или их измишља. Као Молоа и Моран, као сам Бекет, Малон у тренуцима умирања осећа принуду да запише своје мисли, фантазије, сећања. Тако читамо о Сапоскету, наочитом дечаку, о Ламберовима, неуредној фармерској породици, о Макмену, другом немоћном старцу из азила и о његовој чуварки и касније љубавници Мол, а након Молине смрти о Лемјуелу, али тада се појављују и „Марфији, Мерсијеи, Молое, Морани и Малони”. Ту је Малон, који измишља имена и личности. Али и њега самог, на потпуно исти начин, измислио је аутор књиге. Можда је Моран трагао за својим дубљим и скривенијим бићем, Молоа, али исто важи и за Бекета, чија је властита потрага водила стварању свих њих.

Управо то тражење одговора на питање „Ко сам ја?” или „Шта кажем кад кажем ја?” чини подстицај за Бекетова истраживања. Мноштво Молоа са којима се суочава Моран кад му гласник више силе наложи да га пронађе чини основни проблем који лежи у основи ове потраге. Шта је то моје властито ја? То нису спољашње околности, јер се оне мењају. Није то ни појава, јер се и она мења. Је ли то оно што ја о себи верујем да јесам? То може бити илузија. Је ли то све о чему могу да мислим и што могу да замислим, укључујући и огромну гомилу ликова које могу да измислим? Ако сакупимо све ове бесконачне могућности, добијамо оно што је Бекета нагонило да пише. Зато он у једном од врло загонетних, па ипак изузетно откривајућем међу *Текстивима низашто* о свом животу каже: „...ријечи, мој (живот) је био само то, збрка, бабилон тишина и ријечи, мој живот, за којег кажем да је свршен, или да ће тек бити, или да је у току, према ријечима, према сатима, ако још увијек траје на тако чудан начин. Привиђења, чувари, какве дјетињарије, и злодуси, рећи да имам злодуха, знам ли ја само што то значи, наравно да не знам, и што се догађа, у међувремену, као да ми је непознато, као да су постојале двије ствари, нека друга него ова, што је то, та ствар која се не може именовати, коју именујем а да је не употребљавам, и то називам ријечима.”¹¹ Или, сумирајући све то, у следећем одломку:

Куда бих ишао кад бих могао ићи, што бих говорио кад бих имао глас, тко то говори, говорећи себи ја? ... Он прича своју причу читавих пет минута, говорећи да то није његова, признајте да је то врашки... Тјера ме да говорим говорећи да то нисам

¹¹ *Новеле и текстиви низашто*, VI, прев. Мирјана Добровић, ДХКП, Загреб 1976, 106–107.

ја, ја који ништа не говорим. Све је то доста неотесано. Ако ми још као својим другим химерама досуди трећу особу, али не, он хоће само мене, за своје ја... Његов живот, говоримо о томе, не воли он то, схватио је, да тај живот није његов, да то није он, ви мислите, учинити му то, добро је то за Молоа, за Малона, ево смртника, сретних смртника, али он, не мислите о томе, пређите преко тога, он који се никада није мицао, он који је ја, све разборите ствари, и какве ствари, и како разборите, само није требало тамо ићи.¹²

Текстови низацијом биће даљи и још смелији упад у подручје у које је Бекет продро у трећем роману велике трилогије, *Немушћом* (1953). Одлазећи до самих граница, они представљају расветљујући коментар овој најнеухватљивијој Бекетовој књизи, која је вероватно његово највеће остварење.

Овде више не говоре Молоа, Моран или Малон; такође, напуштамо полусвет митологије и алегорије. Глас који овде говори је, као и онај којег чујемо у одељцима из *Текстова низацијом*, немушт, јер је то глас бића које трага за властитим идентитетом. Шта представља то властито биће? Онај део који говори? Или онај који слуша? У нашој свести не постоји *један* глас, већ мноштво гласова, сложена конверзација говорника, слушалаца, посматрача, критичара — неких гласних, неких безгласних. То је, дакле, матрица могућности које *ми* морамо пронаћи у властитој свести и у слојевима подсвесног који су иза ње. У *Немушћом* говори тај немушти глас, глас најдубљег властитог бића које се не може идентификовати. „Нисам, треба ли то уопште и говорити, ни Марфи, ни Ват, ни Мерсије, не нећу више ни да их помињем, ни њих, нити било кога од оних других којима сам чак и имена заборавио, који су ми говорили да сам ја они, и мора да сам покушавао да то и будем, силом, из страха, или да не бих морао да признам ко сам, без икакве везе.”¹³ Све ове личности, са својим слабостима, тешкоћама у кретању, сиромаштвом и простодушношћу само су истраживања властитог ја, покушаји да се са њега скине оно акцидентално, експерименти смишљени да би се видело шта би од њега остало кад би било хромо и тупо, без положаја у свету, скитница бескућник, сâмо, без подршке, напуштено... болесно, на умору, израњављено, полуслепо... Шта би остало? Суштина и права природа бића?

У *Немушћом* се такво истраживање спроводи, али сада сасвим отворено, с картама на столу. „Сви ти Марфији, Молое и остали Малони више ме не могу преварити. Траћио сам

¹² Ibid., IV, 94.

¹³ *Немушћом*, прев. Милојко Кнежевић, „Градац”, Чачак 1986, 40.

време на њих, узалуд се мучио, допуштао себи да говорим о њима кад је, да бих престао да говорим, ваљало да говорим о себи и једино о себи... Мислио сам да треба да поменем и те паћенике. Нисам био у праву. Нису они ни осетили моје муке, њихове су патње ништа, поред мојих, само делић мојих мука, делић за који сам мислио да се од њега могу одвојити да бих га боље проучио. Нек иду сад, они и сви други, они који су ми већ послужили и они који још нису, нека ми врате патње које сам им приписао и нека нестану, из мог живота, из мог памћења, мог стида и мојих страхова.”¹⁴ Ако током истраге мора да се експериментише са неким другим властитим ја, оно се сасвим отворено представља као фантазија. Да ли се то ново ја зове Базил? „Базил зацело постаје све важнији. Радије ћу га дакле звати Махуд, то ми се више свиђа, чудан сам ја. Он ми је причао о мени, живео за мене, излазио из мене, враћао ми се, улазио у мене, пунио ми главу причама.”¹⁵

Махуд је створење без удова које живи у ћупу, на углу неке париске улице; до те мере је властито ја огољено. Али ни то није довољно. Колико год да је Махуд деградиран и лишен, он је остатак нечега што је имало одређени облик. Дошао је трепутак да се оде корак даље и да се истражи властито ја као пука потенција — као нерођено, као још неодређен случај људског рода. „Брже овамо једну маму, да је издудлам до задње капи, заврћући јој брадавице. Али време је да томе који је сам дам неко име. Без властитих имена нема спаса. Зваћу га, дакле, Ворм... Пре Махуда било их је још, њему сличних, исте расе и вере, наоружаних истим трозупцем. Али Ворм је први од своје врсте.”¹⁶

Након што је истражио Вормов случај, наратор га одбацује као што је одбацио и Махуда.

Махуд, звао се Махуд, више га не видим, више не знам како је живео, није више тамо, никад није ни био, у свом ћупу, никад га нисам видео, а ипак га се сећам, јер сам причао о њему, мора да сам причао о њему, враћају ми се исте речи и то су моје успомене. Ја сам га измислио, њега и многе друге, и места којима су пролазили, места на којима су остајали, да бих ја могао да причам, јер сам морао да причам, а да не причам о себи, нисам могао да причам о себи, нису ми рекли да морам да причам о себи, измислио сам успомене, јер нисам знао шта сам радио, ниједна није моја. Тражили су да причам о њима, хтели су да знају какви су били, како су живели, то ми је одговарало, ми-

¹⁴ Ibid., 18—19.

¹⁵ Ibid., 24.

¹⁶ Ibid., 52.

слио сам да ми одговара, јер нисам имао шта да кажем, а морао сам нешто да кажем.¹⁷

Принуда да се говори. Њихови гласови који непрестано траже да се чују. Мноштво властитих ја која траже да говоре и да се о њима говори. Било би врло лако прогласити ово клиничком сликом неурозе или психозе. Било би то, међутим, сасвим погрешно и заводило би на криви пут. Овакве тенденције свакако постоје, али — и у томе је суштина — оне су на величанствен начин сублимиране и претворене у уметничко дело. Рана је постојала, али је постојао и геније који ће је лечити, који ће је учинити корисном и направити од ње извор исцељујуће моћи за друге. Што је рана дубља и стварнија, веће је и постигнуће ума који је учинио да болно ткиво зарасте и прекрије ожиљак. У крајњој линији, сва уметничка фикција има посла са гласовима унутар писца који желе да се чују, са деловима његове властите личности који се издвајају и започињу дијалог. Ипак, ниједан други писац није био тако дубоко обузет тиме и принуђен да то чини, а истовремено тако тријумфално дистанциран да се усудио да се суочи са проблемом властитог ја у свој његовој вртоглавости, у бесконачном падању самоодражавајућих огледала.

У Бекетовој славној трилогији сведоци смо овог процеса истраживања. Почињемо са фикцијом, а завршавамо у најсуровијем самооткривању, у агонији душе која трага за властитим идентитетом. Било је нагађања због чега толико имена у Бекетовим романима почиње на М: Марфи, Молоа, Малон, Макмен. Неки су мислили да *М* означава човека (енгл. man, прим. прев.). То је потцењивање истанчаности и сложености Бекетовог духа и његове истинске теме. Заправо, *М* представља грчку сигму окренуту на страну. Сигма означава Бекетово име: Сем. Исто тако, наравно, обрнуто, важи и за *W* Вота и Ворма (Watt, Worm):

Мислио сам да могу да причам било шта, кад год не ћутим. А онда сам рекао себи да на крају крајева то и не мора бити баш било шта, то што сам говорио, да исто тако лако може да буде и оно што су захтевали од мене, ако је уопште неко од мене нешто захтевао... Чинио сам што сам могао, што је изван мојих моћи, и често, кад више нисам могао, више ни то нисам чинио, па ипак се све то и даље чинило, чинило се да се чује глас, глас који није могао бити мој, јер више нисам имао гласа, а који је ипак морао бити мој, јер нисам могао да ућутим, и јер сам био сâм, ван домашаја било каквог гласа. Да, у мом животу, пошто

¹⁷ Ibid., 108.

се тако мора назвати, постојале су три ствари, неспособност да говорим, неспособност да ћутим, и самоћа, физичка наравно, ето, с тим сам морао да се сналазим како знам. Да, сад могу да причам о свом животу.¹⁸

Немушћо, дакле, представља кулминациону тачку постепеног истраживања властитог ја: оно, на концу, открива сâм центар ништавила, стање чисте могућности које Сартр дефинише као Биће-за-себе. Мноштво карактера и ликова које приповедачев глас измишља и призива из празнине представља мноштво избора бића, али срж властитог ја је чиста потенцијалност, *le néant*, оно ништа које очарава Марфија кад побегне од свих својих обавеза, чиста потенцијалност коју представља Ворм, човек који тек треба да буде рођен. Нема доказа, а и мало је вероватно, да је на Бекета икада свесно утицала Сартрова филозофија. Његов геније је сувише личан, а његов метод стварања сувише грозничав да би му било могуће да обликује писање према некој филозофији о којој је слушао или читао. Значајније је то да је Бекет, без сумње, највећи писац који је икада уобличио овај аспект егзистенцијалистичке филозофије у уметничко дело. Као у некој мистериозној осмози, токови апстрактне мисли и креативне визије нашег времена међусобно су се прожели.

Након *Немушћо* чинило се готово немогућим наставити путем немилосрдног самоиспитивања. Како смо већ истакли, *Текстови низащћо* су били покушај наставка у истом правцу. Донели су неке од најлепших делова Бекетове поезије у прози (не треба заборавити да су сви Бекетови текстови поезија, пуна ритма и сложених образаца звука и песничких слика), али су морали остати недовршени.

Након пет година креативног заноса који је кулминирао у *Немушћом* и *Текстовима низащћо* уследио је период тишине на француском. После великог одушевљења публике за његов комад *Чекајући Годоа*, Бекет се вратио писању на енглеском. Написао је неколико комада за радио и сматрао тај посао релаксацијом, будући да они нису истраживали дубине нити захтевали напор као његова дела на француском.

Роман *Како јесће* (1961), међутим, представља истовремено и наставак његових ранијих напора и нови почетак. Писан без иједног знака интерпункције, у строфичним параграфима различите дужине, ова необична књига спаја митске елементе *Войа* и *Молоа* са мотивом присилног гласа каквог проналазимо у *Немушћом* и *Текстовима низащћо* у визију праве свифтовске горчине.

¹⁸ Ibid., 108.

Глас који чујемо поново припада неименованом приповедачу. Он, или неко о коме прича, јесте старац који се с муком пробија кроз море блата, пузећи на све четири. (E fango è il mondo — свет је блато, цитат из Леопардија који је Бекет употребио као мото за своју студију о Прусту тридесет година раније.) Старчић, који не зна како је и зашто доспео у тај положај, вуче са собом врећицу са конзервама рибе од којих живи захваљујући томе што има отварач за конзерве и у сталном је страху да ће га изгубити. Визије из света светлости понекад се пробијају кроз мрак. Тада, наставља глас, у интервалима непрекидног дахтања које прожима целу књигу, путник кроз блато (или је то непрегледно море измета?) изненада дотиче другу људску фигуру. Је ли жива или мртва? Кад је боцне отварачем за конзерве она крикне — или запева? — што значи да је жива. То је још један старчић који пузи кроз блато, лица окренутог надоле. Зове се Пим. Кратко време две испружене фигуре леже једна поред друге. Приповедач схвата да може да натера Пима да говори кад га убоде отварачем за конзерве, а да ућути тако што му гурне главу у блато. Научивши како да манипулише својим партнером, подстиче га да му прича о ономе чега се сећа из свог живота на светлу — о сећањима на његову жену Пем Прим и на њихову љубав... Приповедач воли Пима, он је његова жртва, мучи га. Срећан је, „с’était de bons moments.” Али тада се потврђују неумољиви закони природе. По чудном и њему самом необјашњивом *тройизму*, приповедач је присиљен да отпузи даље, следећи предодређени ток. Напушта Пима. У трећем делу приповедач, или глас који се чује кроз дахтање, мозга о законима који владају светом. Можда стотине хиљада њих пузи кроз блато по предодређеној путањи и сусреће, у правилним интервалима, друге који пузе у супротном смеру. Можда је свако осуђен да буде час егзекутор час жртва у бесконачном ланцу пролазних веза, између оних који убадају отвараче за конзерве у своје жртве и оних који су присиљени да певају... И то је вероватно онако како јесте, *comment c’est...*

Бекетово дело је у потпуности *sui generis*, немогуће га је игде сврстати, узнемирујуће је, забавно, сурово и инспиративно. Оно измиче свим покушајим тумачења — као свет атомских честица у којем увођење самог посматрача мења оно што треба да буде посматрано. Као Микеланђело који је разбио стену да би открио префињену лепоту која је одувек била заточена у њој, Бекет у својим делима уклања слој по слој конвенционалног наративног материјала — опис, карактер, психологију, догађај, заплет — како би оголио тајно деловање људског духа. Али он је и овде ограничен, одмерава границе изрецивог

тако да се о неизрецивом може само нагађати, оно остаје скривено иза последње, непробојне баријере.

Бекетови романи и комади нису лако приступачни. Мора им се прићи са дужном скромношћу, морају се читати више пута, са њима се мора рвати и за њих се треба изборити. Бекет је песник који ради на властитом спасењу. Односи са јавношћу и површна углађеност за њега нису важни.

Ипак, мада се није трудио да досегне славу или да створи следбеника, постао је славан и задобио релативно широку подршку. Овај вероватно најтежи писац у својој генерацији стекао је публику као драмски писац, као писац најпоетичнијих радио драма свог времена и као романописац. То је чињеница која значајно доприноси враћању вере у снагу посвећене потраге за истином и лепотом.

Бекет је песник који никад није учинио ни најмањи уступак, никад није тражио дивљење, никад није објашњавао своје дело, никад се није клањао пред захтевима моде или публике. Он је просто говорио о ономе о чему је сам осећао присилу да говори. Оно што је имао да каже било је тешко, нејасно, одбојно (јер су предели духа које је откривао у први мах морали изгледати грозни и застрашујући, попут мрачних долина и клисура Алпа пре него што се прихвати њихова мрачна лепота). Међутим, пошто је имао да каже нешто стварно и важно, није мањкало оних који су жарко желели да га чују.*

Превела с енглеског
Мирјана Карановић

* Martin Esslin, *Mediations. Essays on Brecht, Beckett, and the Media*, Grove Press, New York 1980.

БОЈАН ЈОВАНОВИЋ

ДЕМОНИЗОВАНА И САКРАЛИЗОВАНА ЖЕНА

У галерији митских бића српске народне традиције, вештица има посебно место и изузетан значај. Бројни текстови о вештици несумњиво пружају целовиту слику о њеном пореклу, карактеру, начину испољавања и односа заједнице према њој.¹ У опису доминантног религијско-митског садржаја изложеног фолклорном приповедном преобликовању препознају се и важећи ритуални поступци примењивани према конкретним лицима оптуживаним за узрочнике актуелних невоља у колективу. Будући да су аспекти митског и ритуалног непосредно повезани, разумевање формално религијске основе веровања битно је за тумачење и разумевање социјално-психолошког аспекта ритуалне праксе везане за однос према вештицама.

Иако се овим именом означавају жене чија душа у виду демонизованог духа излази из њиховог тела док спавају и чини зло, вештицама се називају и демонска бића болести.² За разлику од тих плуралних демонских бића, вештица је сасвим конкретно лице које се јавља и под другим именима у народном веровању: вештерка, ордуља, штригна, морна, брина, бр-кача, коњобарка, сркача, поткованица, крстача, рогуља, каменица.³ Према народном веровању, вештица се или рађа као таква — на шта упућују и посебни знаци: рођење у кошуљици

¹ Потпуније информације у делу Т. Р. Ђорђевића, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ, књ. LXVI, Београд 1953, 5—55. Будући да Вуков опис пружа најцеловитију слику овог бића, његов текст се може узети и као сажети дескриптивни образац феномена вештице. — Упор.: В. С. Караџић, „Вјештица”, *Српски рјечник I* (1852), „Просвета”, Београд, 1986, 116—117.

² Љ. Раденковић, *Народне басме и бајања*, „Градина” — „Јединство” — „Светлост”, Ниш — Приштина — Крагујевац 1982, 45—48.

³ Т. Р. Ђорђевић, исто, 5—6.

или у току последње четврти месеца — и у виду море испољава своју демонску природу као девојка да би вештицом постала тек након удаје, или то постаје згрешењем, вештичјим радњама које је научила од неке старе вештице.⁴ Негативни утицај поменутих плуралних демона под називом вештице се настоји отклонити бајањем, симболичким ритуалом заумног језика магијске формуле — текста басме, док се зло које чини вештица настоји сузбити ритуалом осуде, уништавања и истеривања зла.

Однос према плуралним демонима — вештицама као непознатим узрочницима болести заснива се на магијском деловању изван граница разума у реалности у којој се одвија и карактеристична активност конкретних вештица. Насупрот, дакле, разумској, односно свесној реалности претпоставља се постојање једног другог света у коме постоје и делују поменути демони. У том смислу је демонско заједничко обележје како злих духовних бића као узрочника болести тако и душе жене која чини зло. У овом разматрању посебну пажњу посвећујемо осветљавању феномена вештице као демонизоване душе конкретне жене у српској народној традицији.

Акција душе

На формално религијском плану народна представа о вештици изражава анимистички облик веровања у могућност слободног кретања људске душе. Без обзира да ли то чини спонтано или одређеним ритуалним умећем, вештица, према веровању, напушта тело и свој одређујући животни контекст. У народној традицији веровање у вештице изражава облик такве праксе којом се у време сна или помоћу ритуала душа жене ослобађа правила социјалног живота да би испољила своју негативност или успоставила демонско заједништво са истоветним бићима. Попут вампира и вештица делује у ноћи и напада, првенствено, чланове свога рода, односно најуже заједнице.⁵ Вештица може бити свесна али и несвесна зла које чини, јер тек по траговима након буђења може увидети природу своје ноћне активности.

Будући да су вештица и мора демонизоване душе конкретних жена и девојака које преко дана живе уобичајеним животом док своју злонамерност испољавају у време својих

⁴ Исто, 7—8.

⁵ На пример, пословица: „Где ће вештица него у свој род”. — Упор. В. С. Караџић, исто.

ноћних активности, сишући крв људима и деци, двојност њиховог идентитета чини их сличним живим вампирима који свој други уобичајени живот могу живети на другом месту.⁶ Како и зашто долази до изражаја овај женин демонски двојник?

Уколико је вампир настајао првенствено због препрека у обредном процесу које су онемогућиле потпуни одлазак покојника у други свет,⁷ онда се и вештица може разумети као исход демонизовања природе жене у околностима карактеристичним за одређену заједницу. Символичка сметња која стоји на путу покојниковог укључења у свет мртвих, због чега се он преображава у опасног демона, уочава се и у непознатом реметилачком животном фактору као узрочнику актуелних невоља и кризе заједнице. Управо тај непознати узрочник и активира представу о вештици препознату у одређеној особи колектива.

Ноћну страну заједничког социјалног живота одликује реалност једног другог света у коме као у *camerę obscurę* постаје доминантан садржај митског реалитета. У тамној комори обрћу се дотадашње животне вредности и рационалне представе. Обузети агресивним заносом, чланови заједнице настоје да се одбране деструирањем претпостављеног узрочника узнемирења, опасности и кризе. Ослободити се колективног зла значи препознати и означити демона за егзорцистички чин који се врши са умањеном и укинутом одговорношћу за учињено дело. Образац одстрањивања непожељног претпоставља демонизованог појединца који оличава жртвеног јарца на кога се преноси агресија. Немоћ према актуелним невољама се исказује фиктивном моћи оличеном у демону који угрожава заједницу. На питање зашто је у демонизованој жени препознаван тај непознати узрочник колективних невоља одговор можемо добити уколико сагледамо положај жене у колективу, принципе социјалног живота и механизме за излагање из актуелних криза.

Привремено исправљање „структурног греха” друштва у време свадбеног обреда када млада има централну улогу и значај,⁸ упућује на неадекватан, потчињени положај жене који у огледалу социјалног живота јасно показује како мотивацију за бављење магијом као начином компензације тог свог маргиналног статуса тако и мотив њене ноћне, несвесне активности. Непризнавана у реалности, она је исказивала себе кроз осло-

⁶ Т. Р. Ђорђевић, „Народно веровање о вампирима”, *Полиџика*, 6—9. јануар, Београд 1940, 13.

⁷ Б. Јовановић, *Магија српских обреда*, „Просвета”, Ниш 2001, 191—194.

⁸ Исто, 122—143.

бађање своје душе чија се актуализација и осуда доводила у везу са њеним статусом. Иако у народној традицији постоји веровање и у *вешца*, као пандану истоветној женској представи, митском пројекцијом *вештице* исказује се, у ствари, маргинални статус жене у патријархалном друштву. У представи вештице која оличава несвесно осветољубиве жене, колектив се суочава са агресивном анимом и пројекцијом своје сенке. Претпостављена злонамерна активност заспалих и умрлих је пројекција сенке колектива чије су конкретне жртве одређени његови чланови. Оптуживане за невоље, зло и смрт у својој заједници, вештице су осуђиване на смрт.

Демонизована жена

Иако су наше области у време европске еуфорије прогона и спаљивања вештица биле по страни, документи о односу према сеоским вештицама показују околности оживљавања и покретања механизма њиховог уништавања. У знатно ужим оквирима овај механизам препознавања зла у члановима заједнице који су се бавили магијском активношћу уочавамо и у нашим срединама. Почети обнављања државе и закона обележавају и успостављање односа према традиционалном веровању. Надахнут просветитељством, тај процес се одвијао са великим тешкоћама, о чему сведочи и податак да је и сам Карађорђе као народни вођа подигнуте револуције изражавао према вештицама важећа традиционална верска схватања. По његовој заповести, како бележи Вук Караџић, Пауна, жена Павла Станојевића из Жабара, осумњичена за вештицу, привезана је уз ражањ и печена између две ватре, а када није признала оптужбу, спаљена је.⁹ Иако је током устанка било више случајева убијања вештица, већ након 1810. године, када је донет Карађорђево криминално закон, строго је санкционисано тражење, мучење и убијање жена оптужених да су вештице. „Ко би се усудио вештице тражити и убијати жене и мучити, како што су бивале овакве будалаштине, или у воду бацати, ко би ово учинио, овакву лудост за коју се Србима бели свет смеје, за овакву будалаштину осуђујемо му: оно што би он учинио више реченим вештицама, њему да се учини.”¹⁰ Мада је и раније би-

⁹ В. С. Караџић, *Историјски сјиси*, „Просвета”, Београд 1969, 278. — У истим списима Вук наводи да је у време Карађорђа 1811. године осумњичена за вештицу и убијена пиштољем а потом исечена ножевима и маћеха Петра Јокића из Тополе. Исто.

¹⁰ С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд 1907, 119.

ло осуде каменовања вештица,¹¹ од доношења поменутог закона, који, додуше, никада није заживео у пракси, могу се уочити и пратити два паралелна тока односа према вештицама. Утемељење законских регулатива у циљу спречавања и кажњавања окрутних обичаја одвија се упоредо са одржавањем ове праксе у народном веровању. Да се новог закона нису придржавали ни они који су га донели говори и следећи податак. У писму од 11. августа 1811. године, писаном у Вражогрнцу близу Зајечара, Карађорђе одобрава поступак Антонија Пљакића, свог војводе и зета, који је исте године усред Карановца (који ће од 1882. године добити назив Краљево) живу испекао једну бабу за коју је чуо да је вештица.¹² Будући да су се последњих година Карађорђеове владавине у Србији појавили бројни пророци и врачаре који су предвиђали скору пропаст Србије, поновну турску окупацију и одлазак Карађорђа из земље,¹³ тадашња власт је, како се види, толерисала самовлашће војвода чија је окрутност према врачарама сузбијала страх и несигурност у народу од мрачних предвиђања. С обзиром на то да је све израженије осећање несигурности поткопавало власт, један од начина да покаже своју сигурност било је и толерисање поменутог самовлашћа.

За разумевање мотива оживљавања старих веровања веома су значајни документи прве половине деветнаестог века из тадашње Србије. Наиме, прва влада кнеза Милоша опомињала је из своје канцеларије месне кнежеве да утичу на спречавање евентуалних поступака против вештица. Под претњом најстроже казне забрањивано је да се осумњичене жене тако називају и да се присилно од њих тражи да признају неосноване оптужбе.¹⁴ Међутим, преписка са кнежевом канцеларијом показује да званична уверавања да вештица нема нити их може бити нису битно утицала на народна веровања, праксу откривања вештица и њихова присилна признања.¹⁵ Поводом смртног случаја, затражено је актом бр. 33 од 8. јануара 1824. године да убица бабе оглашене за вештицу буде приведен.

¹¹ Црногорски митрополит Петар I тражио је да се учесници у каменовању одстране из светог причешћа и од стране цркве прогласе убицама.

¹² У поменутом писму Карађорђе вели: „Писмо ваше примио сам, и разумео јесам све што ми пишете: за хајдуке, за свирачевића, за врачару, и за јатаке њине, то си све добро учинио”. — Упор.: М. Ђ. Миличевић, *Поменик*, Српска књижевна задруга, Београд 1959, 293.

¹³ Исто, 292.

¹⁴ Актом под бр. 1095, од 5. јуна 1822. то је и правно регулисано. Упор.: Т. Р. Ђорђевић, *Грађа за српске народне обичаје из времена прве владе кнеза Милоша*”, СЕЗБ, књ. 14, Београд 1909, 393—396

¹⁵ Акт под бр. 917, од 23. маја 1823. — Исто.

Двадесетак година касније, 7. априла 1841. године капетан Мачванског среза у Шабачком округу, Никола Дробњак, шаљући начелнику округа акт под бр. 746 пише:

„У селу Црној Бари, повереног ми подручја, од ово месец и више дана ударио је неки помор код деце, па падају као сноплје, чрез кога су помора умрли до данаске тридесеторо деце мушке и женске. Чрез у речи стојећег помора заповка је толика да се до неба чује, а никакве вајде ни од молитве нити од литије.

Први домаћини у селу а на челу припознат поп Станоје, доконали су да овај убиствени помор причињава баба Стамена, сумашедша из истог села Црне Баре, јербо су је видели како тумара око сеоских бунара, како баје и онда како иде на раскршће код 'Бреста' и обрће се око њега док не бајалдише и через тога поп Станоје први, па онда други домаћини утврдили да се у речи стојеће баба Стамена ухвати жива и сагори код 'Записа' као проказана вештица, е да тако помор деце ишчезне. И што су доконали то су и учинили око заласка сунца. Баба је изгорела сва с костима.

По овој паљевини ове у истини вештице, није Богу вала ни једно дете више умрло.

У понизности шаљем ово известије начелничеству ради пријатија к знању”.¹⁶

Епидемија која је у наведеном селу изазвала смрт тридесеторо деце била је повод да се изврши јачи ритуал од молитве и литије које су се показале неуспешним. Иницијативу дају кућне старешине заједно са сеоским попом. Откривајући узрок помора деце у баба Стамени због њеног необичног, чудног и сумњивог понашања и вршених магијских радњи, они је оптужују, хватају, без суђења осуђују и живу спаљују код сеоског записа. Извештај казује да је од тада болест престала. Након спаљивања, чији је један од актера био и поп Спасоје, започео је нови ритуал. Поп је обукао своју мантију, прочитао велике молитве и са поворком народа обишао село шкропећи га светом водицом.

Иако у тадашњој Србији и међу Србима у другим крајевима није било организованог и ширег прогањања вештица, наведени примери говоре да су се мале средине суочавале са изазовом у време изражених кризних ситуација. У таквим приликама доминантно осећање животне несигурности, угрожености и страха постаје чинилац агресије којом се колектив настоји одбранити од претпостављене опасности. Извори страха су људски доживљаји тих опасности, а не и њихово објективно

¹⁶ Т. Р. Ђорђевић, исто, 394.

постојање. Епидемије и болести погодовали су актуелизацији митске реалности као начина откривања и налажења узрочника кризе. Овом актуелизацијом демонска митска бића преносе се у реалност и препознају у одређеном лицу. Процес конкретизације обележава превођење мита у акцију као пронађеног излаза из актуелне кризе. Ритуал потврђивања сумњи и отклањања демона врши се као присилни чин, акт колективне принуде као традицијом утврђен и проверен начин сузбијања зла. Опасност препозната у вештици отклања се уништавањем самог демона.

Хаотичност која захвата заједницу поништава границу реалности између овоземаљског и оноземаљског света чији се митски ентитети препознају као узрочници актуелног зла. Тако стање одликује се замагљивањем унутрашњег лика заједнице која има потребу да се одреди према митском огледалу. Успостављање границе према другом, према спољњем свету је начин поновног успостављања унутрашњег реда, социјалне равнотеже и усклађивања међусобних елемената социјалног ентитета. Конкретизовање митских садржаја одвија се према ритуалним захтевима који претпостављају и духовну реалност времена. За традиционална друштва и заједнице које су се тек ослобађале традиционалних сујеверних представа, митска реалност је чинила њихову духовну доминанту. Садржај патолошких идеја, као битних одлика душевне поремећености, делом је одређен, као што је познато, духом времена.¹⁷ У овом случају важна је интерпретативна параноидна форма, а не њен садржај. Митски ентитети су саставни део патолошког садржаја оболелог, али могу бити и потпуно независни од њега.

Пример таквог доживљаја је и ужа породична и индивидуална криза у којој појединац на истој матрици актуализује садржаје митске реалности колективно несвесног. Породична трагедија која се десила у селу Вучковици¹⁸ поновила је у малом, на микроплану, познати период прогањања и спаљивања вештица у европској, али и у нашој историји. Поменута обележја тог периода омогућују и боље разумевање ове породичне драме која је опет наставила линију једне заборављене праксе.

¹⁷ У време израженог страха од вештица, као доминанте тог духа, психотични болесници су доживљавали прогон вештица, демонских бића оличених у вештице, параноидним представама вештица које су биле њихова митска и животна реалност. — Упор.: Д. Кеџмановић, *Масовна психологија национализма*, „Време књиге”, Београд 1995, 246.

¹⁸ Б. Јовичић, *Бог и сојона у Вучковици*, издање аутора, Чачак 1995.

Тамна сѝрана анима

На индивидуално-психолошком плану вештица означава непризнавани, латентни негативни идентитет жене која свој социјално незавидан статус употпуњује тако што се бави магијом и својом тамнијом, ноћном активношћу. Вештица је демонизована анима патријархалног колектива која је оличена у конкретном појединцу. Она је, у ствари, оно друго негативно лице појединца присутно у доживљају чланова његовог колектива. Негативно значење вештице одређено је најпре негативном димензијом сенке, а потом и негативним аспектом архетипа аниме. Несвесно мушкарца патријархалног друштва у виду сенке пројектује се у жену и даје јој демонско значење.

Формирана као alter-ego испод површине свесног аспекта личности, сенка је, према Јунгу, њен потиснути, негативни, непризнавани и одбачени део који садржи и осећање кривице.¹⁹ Иако се на индивидуално-психолошком плану као потенцијални его пројектује на исти пол, у колективној равни архетипски набој сенке пројекцијом није полно одређен. Пројектовану сенку оличава у народној традицији представа ђавола са којим је, према веровању, непосредно повезана и активност вештица. Веза са ђаволом се заснива на магијској активности коју су практиковале жене оптуживане да су вештице. Наиме, жене које су практиковале одређене поступке знајући за њихову магијску моћ називане су вражалицама због њихове везе са врагом, како се назива ђаво у српском народу.²⁰ Будући да пројекција као архаични механизам несвесног преношења негативних садржаја сенке на другог претпоставља и укидање идентитета са објектом, патријархална заједница се приписујући жени демонска својства ослобађала сопственог негативитета. Вештица настаје пројекцијом сенке у којој долази до изражаја њена опасна и несвесно необузdana снага ослобођена додашње потиснутости.²¹ У представи вештице исказан је, према Јунгу, негативни аспект архетипа аниме, односно женског аспекта несвесне мушке психе. Настала потискивањем, она оличава жеље, страхове и тежње неспојиве са свесним представама човековог Ја, па се у вештици пројектује мрачна сила несвесног, супротна идеализованој слици жене.

Међутим, анима која се често јавља иза сенке, као оличење женског принципа у мушкој психи, добија и нешто конкретније изражајне форме. Структурни облици женског, према

¹⁹ C. G. Jung, *Їovjek i njegovi simboli*, „Mladost“, Zagreb 1973, 175.

²⁰ Упор. Б. Јовановић, исто, 32.

²¹ C. G. Jung, исто.

Јунговој ученици Тони Волф, могу имати четири карактеристичне фигуре: мајку, хетеру, амазонку и посредницу, а сваки од ових облика односи се на мушкарчеву аниму и супстрат женског идентитета. На основу ове типологије, Ен Белфорд Уланова пишући о архетиповима женског указује на вештицу као негативни аспект архетипа жене посреднице. За разлику од мудре пророчице као позитивног аспекта овог архетипа, вештица је узрочник невоља и зла.²² Посредница у виду вештице одликује се слабим Ја које је немоћно да разлучује, покреће и развија негативну страну извесне идеје или ситуације коју одређена средина спречава да се јави у свести.²³ Вештице су представљале оне неприхватљиве религијске садржаје, везане првенствено за негативну магијску активност која доноси зло. За разумевање феномена вештице у одређеној социјалној средини веома је важно сагледати начин на који се амбивалентни однос према жени, условљен првенствено нејасним одређењем њене улоге условљене истовременим припадањем заједници из које потиче и средини у коју је дошла, социјално дистрибуира и исказује у свом негативитету.

Прејознаја светица

За разлику од периода кризе, када опчињеност натприродним добија значење негативног, у време уобичајеног живота опседнути појединци добијају и другачији статус у заједници. Зависно од постојећих социјалних прилика необично понашање и душевно стање појединца ће добити и одговарајуће значење. Пример таквог односа је и један догађај у Србији с краја 19. века. Обавештавајући начелника округа о стању просвете и просвећености у народу, тадашњи начелник нишког среза В. Вукотић у свом писму из 1880. године износи и случај залутале и шашаве девојке Маре која је осванула у граду, не знајући ни чија је, ни одакле је.²⁴ Да би утврдили одакле је девојка пристигла, начелник округа је водио од села до села како би је евентуално житељи тих места препознали, задржали и даље се старали о њој. Сви одбијају да је прихвате, осим житеља села Малча који у њој виде оличење свете Петке, што је повод њеном враћању у град у коме се њен неразумљив говор

²² Е. Б. Уланова, „Архетипови женског”, у: *Психологија женског*, прир. В. Поповић, Нолит, Београд 1995, 18, 32–33.

²³ Исто, 32.

²⁴ М. Ђ. Миличевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 154–155. — Запис из 1880. године потиче, дакле, две године након ослобођења Ниша од Турака за време владе кнеза Милана Обреновића.

тумачи као наредба да се улице почисте и урбанистички уреде насеља. Живот у граду почиње да се одвија боље него до тада, али ову идилу прекида наредба министарства да се „светица” уклони. Задужени за извршење ове наредбе затварају и распродају њене ствари.²⁵ Одводећи је у оближње место Сићево пуштају је, а у предању је запамћено како је она нестала у виду пламена остављајући за собом само малу ватрицу. Након тога град као да остаје без компаса, губи иницијативу и постаје опет запуштена паланачка средина.

Затечена у стању лиминиоидне статусне неодређености својствене појединцима са социјалне и животне маргине,²⁶ девојка која се мистериозно обрела у граду није припадала ни житељима града али ни становницима околних насеља. Путовање на које креће у пратњи власти са циљем утврђивања њеног идентитета завршава се њеном сакрализацијом симболисаном ауром народне светице. Није тешко претпоставити како би иста ова девојка у битно промењеним социјалним и животним приликама обележеним кризом у граду уместо светице лако била добила дијаметрално друго значење и била проглашена вештицом. Међутим, у поменутим околностима Мара добија позитивно религијско значење и као светица оличава позитивни аспект архетипа аниме. Према већ наведеној типологији,²⁷ архетип аниме се у овом случају испољава у фигури посреднице. За разлику од негативног аспекта вештице, архетип жене посреднице се исказује позитивним видом као мудра пророчица која шири културу. Њено мрмљање се тумачи као рационална порука, а у социјалном контексту тај позитивитет се потврђује ефектом успостављеног реда.

Захваљујући првенствено уобичајеном животном току, необична девојка постаје светица, а њено одступање од уобичајеног понашања се тумачи као виша порука. Међутим, успешно организовање јавног живота извршавањем жељених, прагматичних и рационално неупитних порука доводи у питање вишу власт која тиме постаје сувишна. Нова светица се сматра сметњом за успешно функционисање више инстанце власти. Схватајући је потенцијалним узрочником кризе, та власт наређује да се она уклони из града, односно жртвује. Власт која је својим наредбама хтела бити мудра, судећи према последицама спроведених одлука показала се сасвим супротном.

²⁵ Исто, 156.

²⁶ В. Тарнер, „Друштвене драме и обредне метафоре”, *Градина*, 5—6, Ниш 1983, 48—49.

²⁷ Ен Белфорд Уланова, исто.

Потиснуто у традицији српског патријархалног друштва, женско се испољава као архетип у својим карактеристичним супротностима. Зависно од социо-културног контекста и одређених историјских прилика, женско је добијало своје карактеристичне негативне или позитивне архетипске видове који су долазили до изражаја у вештици и светици.

ДИВНА ВУКСАНОВИЋ

„ЈА САМ ЦЕНТАР СВЕТА”: ЧОВЕК КАО МЕДИЈСКИ ФЕНОМЕН

*Умешник мора да ради скривен, да би
био у стању да најавне као шарка.*

Елфриде Јелинек

На кантовско питање: „Шта је човек?”, одговоре данас ваља тражити, уместо у филозофској антропологији, у тзв. „пост-антропологији”, која је, како се чини, у тесној релацији с матрицама актуелне медијске праксе. Наиме, антички антропоцентризам, ренесансни хуманизам, нововековни рационализам, просветитељство и немачки идеализам, потрагу за истином, као субјективном (мисаоном) инстанцом, у дијапазону „повесних” кретања синтетизованих, условно речено, још од пресократовца Парменида (идентитет бића и мишљења), преко Сократа, потом Декарта и Лајбница, све до Канта, Фихтеа, Шелинга и Хегела, који субјект-објект релацију углавном виде као јединствени појмовно-умни свет, човека „производе” у „категорију” проистеклу из таутолошког акта или дијалектички посредованог процеса мишљења (свест и самосвест), који су, у пуном смислу речи, конститутивни за дефинисање парадигме модерног субјекта.

При том, ваља нагласити да овај повесно задати и појмовно широко захваћени свет метафизичких спекулација, према Фихтеовим запажањима, може бити заснован „догматски” или „критички”, и то тако што „човек”, који стоји у основи сваке филозофије, битно одређује приступ интерпретацији предмета о коме је реч, а то је, у овом случају, сама филозофија. Кантова критика субјекта и његових моћи прва је покренула озбиљнија промишљања ове врсте, чиме је појам човека постао гра-

ница и мера идеје модерне субјективности, уколико је овај, декартовским речником исказано, Ја које мисли и/или она представа која мора моћи пратити све моје радње, како гласи парафраза Кантове дефиниције самосвести.

У емпиријској равни посматрано, када се субјект, као вишеструко рефлектована и, евентуално, историзована „апстракција” — дакле, конкретизација, преокрене у феномен политичког актера или индивидуе, социјална антропологија ово тумачи углавном на такав начин што се креће између два супротстављена, а покаткад и амбивалентна становишта, која су индикативна за модерно схватање човека. То су, како тврди Луј Димон, холизам и/или индивидуализам,¹ при чему је први карактеристичан за тоталитарне режиме, а други за капиталистичку економију, и њој саобразну идеолошку позицију, која је, очигледно, у експанзији, и то у планетарним размерама. Уз хитлеровски „хуманизам” подређивања појединца општем свету (немачке) културе, о коме подробно у књизи *Огледи о индивидуализму* пише Димон, позивајући се на Führerova искривљена идеолошка гледишта изнесена у *Mein Kampf*-у,² данас је на делу једна врста комерцијалног медијског капитализма глобалног типа, који успешно балансира између холистичког и индивидуалистичког приступа сфери субјектове чулности, претварајући је, заправо, у електронску слику и тржишни производ уједно, дакле, у економску „датост” и сâм „објективитет”.

Постхегеловска схизофренија субјект-објект расцепа савременог доба, међутим, о којој су у духу критике капитализма, а с позиција ангажованог мишљења писали Делез и Гатари, била је имплицитни предмет упита који је савременој филозофији задао Теодор Адорно у *Негативној дијалектици*, полемишући о статусу „мишљења и певања” након искуства Аушвица. Наиме, сва „културна (креативна) индустрија”, коју данас пролиферују, пре свега, тзв. електронски медији (било да делују као „јавни сервис” или актуелно преовлађујуће, комерцијалне би-медијалне радио-телевизијске станице), схематизује оно што је Кант некада приписивао дејству трансценденталне уобразиље, делатне у домену схематизације чистог, тј. априорног не-емпиријског појма, чиме мишљењу одузимају некадашњи ста-

¹ Позивајући се на Хегелово разликовање „објективног” од „апсолутног духа”, а с обзиром на ствар „немачког индивидуализма”, Димон образлаже: „Холизам је управљачки принцип на плану заједнице, па чак и државе, а индивидуализам на плану културе и личне изградње.” Луј Димон, *Огледи о индивидуализму*, „Слио”, Београд 2004, 156.

² Види поглавље *Тоталитарна болест: Индивидуализам и расизам код Адолфа Хитлера*, исто, 150—187.

тус субјекта, преведећи га у сфере појавности медијског искуства.

Једини могући излаз из овакве ситуације („губитка појма”, па тиме и инстанце истине) Адорно види у дејству савремене уметности, а посебно музике, која, у настојању да сачува истину у неистинитом свету, истрајава на становишту рефлектованог расцепа и карактеристичне дисонанце, односно у негативном, контра-ставу према унисоној и „хармонизујућој” истини капиталистичког света. Елаборацију политичке економије музике, у адорновском духу, даље је развио Жак Атали, читајући музику индустријског доба као буку, која је детерминисана светом капитала и тржишне економије. Други, мање могући, али, такође, легитимни пут наде у опстанак појма и субјекта савремене филозофије, састоји се у њеној непрестаној чежњи ка трансценденцији, која свеопштом „сајберизацијом” и виртуелизацијом реалности, постепено ишчежава, трансформишући се у тоталитаризујућу иманенцију појавности медијског света.

Лајбниц је, како је познато, у својој *Монадолоџији*, још у XVII веку антиципирао данашње глобално медијско-кибернетско друштво, с његовим појединачним, безбројним „погледима на свет” (*Weltanschauung*) што указују на доминацију тзв. „сазнајног”, али и сваког другог релативизма (етичког и естетског), системски осмисливши, како тврди Димон, модел монадичног света рефлексија, који у себи успешно спаја принципе холизма и индивидуализма: „Свака култура (или друштво) *на свој начин* изражава универзално, попут сваке Лајбницевог монаде. Није немогуће замислити извесну процедуру — истина, компликовану и доследну — која би омогућила да се са једне монаде или културе пређе на неку другу посредством универзалног, које је схваћено као свеукупност свих познатих култура, на монаду-свих-монада која је присутна на хоризонту сваке појединачно узете... Лајбницова монада је уједно и целина сама за себе, али и јединка у оквиру система који је сјединио све разлике...”³

Овај универзални тоталитет, што у себи садржи мноштво огледалних разлика — монада, и сам перципирајући унутар себе све те разнолике, појединачне погледе или опажаје, у Лајбницевој интерпретацији постаје самосвест (аперцепција), али и, како тврди Димон, сама „процедура” опажања. Отуда је, на трагу оваквих тумачења *Монадолоџије*, самосвест (субјект) идентификована са процедуром „преласка” с једне монаде или „културе” на другу, а ова је пак заснована на универзалном хоризонту такве једне могућности. То, истовремено, објашњава чи-

³ Исто, 224.

њеницу да је место, традиционално „резервисано” за идеје истине, тоталитета, субјекта или трансценденције, у једном математички конструисаном систему мишљења и веровања, изједначено са универзалним језичким/медијским процедурама, које данас, уз помоћ тзв. напредних технологија, репрезентује објективирани, технички ум.

Критика технике и концепта знања које је субординирано „спољашњим” интересима, што потичу из сфера економије, политике или идеологије, опште је место расправа о дефиницији и улози знања у модерном, односно савременом добу, које трају још од античке Грчке, интензивирају се у периоду процеса снажније индустријализације и модернизације којима отпочиње ера нововековне филозофије (код Бекона, на пример), ретроспективно сагледавају посредством критике Ничеа и Хајдегера, претежући се све до теорија постструктуралистичких (постмодерних) мислилаца и појаве тзв. модерне после постмодерне. О процесима инструментализације света знања и технике у модерном добу, као и варијацијама на ову тему, било је речи, такође, у списима једног од последњих великих модерниста данашњице — Јиргена Хабермаса, док је, с друге стране, позната Фукоова филозофема паноптикума, подробно разрађена у *Надзирању и кажњавању*, можда најефектнија аналогична у којој завршава стара лајбницовска концепција *Монадологије*.

Банална је чињеница, о којој није неопходно, на овом месту, посебно расправљати, да су данашњи медији преузели некадашњу функцију (и моћ) субјекта који јесте пре и независно од искуства, тиме што поседују (техничку) могућност репродукцибилности — компрехензије, тј. обухватања и „схватања” (рецимо, Интернет) или схематизације појма (остали мас-медији, а посебно телевизија), свдећи га на (потенцијално) мисливу појаву емпиријског света. Технички (дигитални, компјутерски, оптички и мултимедијални) ум, на овај начин, постаје конституенс целокупног искуства, и то, како метафорично, тако и дословно, као и предмет свог властитог садржаја, па се у овом смислу може тумачити позната Маклуанова синтаagma о томе да је „медиј порука”, односно да је свој сопствени и, практично, једини релевантни садржај.

Одступања од „идеје човека”, којом се, уопштено узевши, у теорији идеја бавио још Платон, а, у негативном кључу, емпиријско-историјски гледано, најразличитија гледишта о овом питању сабирао Фуко у „археолошком” спису *Ненормални*, говори у прилог чињеници да је начело разлике конститутивно за дефиницију како човека, тако и субјекта (са)знања. Ако је човек, по свом појму, традиционално везан за идеју субјекта, а

различити консензуси постигнути поводом одступања од тог појма ипак ово не доводе у питање, него само спадају у домен разлике у идентичном, намеће се дилема није ли данас ова релација битно уздрмана, и да ли се појам човека још увек безупитно може доводити у везу с модерним концептом субјекта, и обратно. И најзад, како се реконституише разлика разлике, преко које се данас, у истраживањима тзв. постмодерне антропологије, успоставља/конструише идеја човека.

Евидентно је да, чак и са лаичког становишта посматрано, појам субјекта у данашњем времену све више губи дигнитет, редукујући своју некадашњу улогу на функцију тзв. „слабог субјекта” који бледи, умире, децентрира се, деконструише свој *logos*, иронизује властиту позицију, поставши тиме сопствена разлика (ненормалност), или само једна од многобројних функција текста (деридијанска „разлука”, *différance*) универзалне општости, као и некаква посебна, унапред задата форма текстуалног *praxis*-а. Супституција *logosa* сликом, преузимање примата теоријског и практичког ума техничким средствима оствареним паноптизмом, у чему телевизија, свет рекламе и *advertising*-а, донекле Интернет и, коначно, мултимедија имају посебну улогу, битно утичу на редефинисање идеје, појма и праксе савременог човека, оствареног у техничко-технолошком универзуму који сам креира и конструише.

С једне стране, теоријски оптимисти, као и један број тзв. „културних футуролога”, у расту нових технологија виде својеврсну револуцију људског друштва, па самим тим и промену улоге човека у креирању утопијских перспектива развоја медијске културе, као технолошког продужетка традиционалних парадигми субјективности. Човек и технолошки свет, наиме, чине јединствени универзум (субјект) културе, која радикално мења позицију у односу на парадигме или „софтвере” (како тврди Манович) свих ранијих културних епоха, редефинишући старе појмове, њиховим довођењем у нове теоријске и практичке оквире, у чему различите медијске, али и финансијске индустрије играју веома значајну улогу. Парадоксално гледано, међутим, технологија (као творевина субјекта и ума), у овом односу све више потискује човека као креатора читавог тог информатичко-технолошког света, чиме, како тврде савремени технолошки и медијски детерминисти,⁴ битно одређује како њега, тако и саму реалност.

⁴ „Технолошки детерминизам” је правац у америчкој социологији, који се јавља средином шездесетих година прошлог века (1964), чији су основни постулати аутономија и независност технике и технологије, самодетерминизам, као и модификација идеје хуманизма у складу с развојним захтевима све-

Насупрот оваквим ставовима, теоретичари „песимисти” склонији су да сагледавају дистопијске последице глобалног медијско-технолошког раста и развоја, ширећи разне облике „моралне панике” (Томпсон), у смислу заступања вредносних ставова „социјалног конзервативизма” и „културног елитизма”,⁵ насупрот којима се, структурално-технички гледано, крећу најновији медијско-демократски процеси, поготово у епохи доминације електронских медија и Интернета. И не само да је перцепција и улога човека у медијски фетишизованом и поствареном свету постала друкчија и битно измењена, него се данас дешава да и сама његова појава у медијском простору постаје ознака или чак бренд (*brand*) за одређену робу или услугу, што никада раније, заправо, није био случај.

Серија билборда, која је недавно визуелно обележила Београд и још неке српске градове, попут Ниша или Суботице, на пример, а с којих су се смешила лица двају младих парова, с карактеристичним слоганом: „МС — Ја сам центар света”, индикативан је модел за расправу о улози визуелних медија у конструисању идеје/идентитета савременог човека. На једном из серије ових билборда, приказана је, у крупном плану, насмејана црнокоса девојка с вокменом и слушалицама на ушима, као илустрација слогана „Ја сам центар света”. На први поглед, чинило се да девојка с билборда рекламира себе, тј. одређени животни стил који њена појава на билборду репрезентује, а који се односи на младост, лепоту, задовољство и карактеристичну опуштеност, уз обавезну дозу нехајно исказаног егоцентризма, типичног за нарцистички индивидуализам, који, као једну од својих примарних „вредности” експонира савремени капиталистички систем рекламне продукције. Поигравање са скраћеницом МС, која се често, у жаргону репера, поред одговарајућег псеудонима користи као ознака „индивидуалности” и одређеног музичког стила, такође иде у прилог оваквом *prima facie* тумачењу основне визуелне „порукe” билборда.

Центрираност слогана на „его” ове младе девојке, међутим, само је привидна, и осмишљена је тако да привуче пажњу

та технике. Правац је непосредно проистекао из корпуса идеја филозофског детерминизма, чије се (вредносне) хипотезе о слободи избора и случају, а насупрот нужности, крећу у распону од савремене филозофије егзистенцијализма све до радикалног фатализма. „Медијски детерминизам” је један од трендова у савременој теорији медија, који заступају Маршал Маклуан и Харлолд Инис, а израстао је из основних постулата „технолошког детерминизма” и његових *кибернетских принципа*.

⁵ Види Brian McNair, „Technology: New Technologies and the Media”, у: *The Media: An Introduction* (edited by A. Briggs & P. Cobley), Person Education (Second edition), London 2002, 190.

посматрача на услуге „музичког клуба” (Music Club), о чему сведочи и Интернет сајт <http://www.MCmusicclub.com>, који се серијално, односно мултимедијално надовезује на поменуте билборде. Сајт, при том, својим текстуалним порукама рекламира Интернет услуге музичког клуба, које се односе на пружање информација о најновијим догађајима из света савремене музике, најразличитијих жанрова, уз отворени позив упућен посетиоцу сајта који гласи: „Будите и ви центар света”. Занимљиво је да се „интрига” поменутих рекламних слогана о „егу” и „центру света”, у међувремену, проширила и на друге медије, као и потпуно различите производе и услуге (нпр: спортску опрему), који се у актуелним радио-џингловима појединих локалних (београдских) радио-станица, као што је „Мип-радио”, емитују с понешто измењеном, али веома сличном поруком: „Буди центар свог света.”

Даљим истраживањима, која се тичу деловања отворених и прикривених, најпре визуелних, потом текстуалних (и аудио), а затим „невидљивих” и табуизираних тржишних порука, које ипак, како изгледа, стижу, и то на медијски испосредован начин, до крајњих корисника, односно потрошача, може се доћи до информације да иза серије ових „егоцентричних” слогана стоји, у ствари, „Творница дувана Ровињ”, која, поштујући законску забрану непосредног и отвореног рекламирања цигарета у јавном (медијском) простору, користи овакве видове промовисања производа, кроз вишестепену, серијску симулакруме о центру света, који није ни особа, нити место друштвеног окупљања, као што је то некакав виртуелни полижанровски музички клуб, већ кутија цигарета хрватског произвођача, тј. брендирани тржишни артикал. Девојка с билборда је, разуме се, само маска и заштитно лице производа, који је истински субјект симулацијских радњи, односно (виртуелних) појава што мултимедијално круже око њега.

Обрт који слоган „МС — Ја сам центар света” индиректно промовише јесте медијска супституција, која се одиграва у позадинском плану традиционалне субјект-објект релације, при чему је субјект тржиште, а медиј релација с појавом некадашњег субјекта, који у овом контексту постаје „објективирани” информација, другим речима — човек који се интерпретира као „информацијска вредност” и, надаље, својим *image*-ом реферира на производ по себи. У непосредној вези с овим је и некадашња телевизијска реклама за слични производ — дакле, за цигарете Pall Mall, реализована, такође, у серијалном облику, с провокативним слоганом: „Мислите о томе”. Овде је апстрактна идеја мишљења као таквог, без конкретизованог предмета (ако се из визуелног дела рекламне поруке апстрахују

симплификовани графички елементи које је садржала), везана за „непостојећи”, невидљиви објект, да би се „разрешењем” заплета самог мишљења, напослетку дошло до „идеје” интенционалности свести, која увек већ завршава у мишљењу предмета, и то не било ког, већ управо Pall Mall производа, док овај, на општијем плану, упућује на тржиште као такво.

Из наведених примера проистиче да рекламна индустрија, посредством медија, људске појаве и идентитете користи као „ознаку” за различите светове предмета, чиме их, истовремено, као такве и конституише. У овој релацији опредељивања и „објективације” сфере некадашњих амблема субјективности (човек, мишљење), својство интенционалности више не припада домену човекових сазнајних моћи и хумане феноменологије, већ рекламной и медијској индустрији, која из некаквог дислоцираног „центра мишљења и бића” упућује, заправо, на властиту феноменалистику, што се открива аутореферентним слоганом: „Мислите о томе”. Посредством деловања медија се, дакле, идентитет, као идентитет (људске) појаве, трансферише у тржишну вредност, а ова је, у рекламном свету, како је познато, посве флуидно и нестабилно заснована, а неретко је и виртуелна по свом пореклу.

Овим се, коначно, отвара и питање „идентитета”, традиционално везано за појмове човека, субјекта и мишљења, као и њихове евентуалне релације према тзв. „објективном” свету. Емпиријска стварност новог доба, како је познато, појам „идентитета” радикално доводи у питање технолошким средствима, односно применом естетске и реконструктивне хирургије, као и могућношћу интервенција у људском геному, клонирањем, киборгизацијом људских организама, као и виртуелизацијом „ега”, што се остварује путем коришћења мас-медија⁶ и Интернет-технологије која сваком потенцијалном кориснику омогућава преузимање идентитета одговарајуће „персоне” у задатом контексту одређене „виртуелне заједнице” или пак њено самостално креирање. Све ове технологијом произведене реалности, заправо, редефинишу не само улогу, већ и појам човека у XXI веку, који се данас све чешће сагледава са становишта трансхуманистичких интерпретативних позиција.

Не треба посебно наглашавати да идентитет целине, као што је то људски организам, на пример, зависи од делова који се интегришу као елементи управо те, одређене целине, и да свака промена делова (имплантација материјала неорганског порекла или трансплантација органа, рецимо) битно мења „иден-

⁶ Упечатљиви су, рецимо, примери из филмске сајбер-индустрије, као што су антропоморфни „Зека Роџер”, „Лара Крофт” и други.

титет” целине у којој ти измењени елементи партиципирају. Интервенције у сфери генетике, у медицинске или експерименталне сврхе, свакако омогућавају сасвим други приступ тумачењу појма и „идентитета” савременог човека. И клонирање, као посебан етички, али и онтолошки проблем данашњице, увелико већ тематизује питање идентитета, изједначавајући (људски) „оригинал” с хуманом „копијом” (клон), што је само једна од могућих реплика на индустријски начин производње „идентитета”, а ово је, истовремено, и основна тенденција актуелних тржишних трендова у погледу стандардизације свести, укуса и свих некадашњих „субјективних” начела мишљења.

Киборгизација, пак, као процес релативизовања идентитета у ранијем смислу речи подразумева најразличитије видове укрштања машинских и људских организама, који прерастају у јединствене симбиотске ентитете — киборге, тј. матрична, делимично људска, а делом машинска бића и појаве. И најзад, виртуелизација ега, његово „чулно” продужавање и редефинисање у карактеристичним сајбер-световима Интернета, посредством дигитализације ега кроз (многобројне) дуплицитете јаства изведене у 3D технологији, отвара могућност оне врсте техничке репродукцибилности, која у постмедијском и постхуманом амбијенту продукције нових културних софтвера, креира такве его-релације, као и динамику њихових узајамних односа, који у ранијим временима нису били замисливи: емпиријско Ја, заправо, овим ступа у интеракције с виртуелним Ја, које опет може бити бескрајно разнолико и мноштвено (мултипликовано), чинећи једну вишеструку динамичку релацију, чије постојање диктирају најновији технолошки и тржишни трендови.

Шта је, дакле, човек с обзиром на питање идентитета које је претрпело не само проширења него и битне измене у самом појму, што даље имплицира могућу застарелост самог питања као питања, сагледаног у контексту убрзаног, готово патолошког⁷ развоја нових медија и технологија. Врста „човек”, као и могућност њене (само)идентификације, уз помоћ успостављања разлике према Другом, данас је, како тврди Вирилио, само једна од опција које ће се, међу другим врстама, борити за своја права, а ти Други су, опет, некакве изведенице из појма човека, мада му у целости не припадају, и деле се на клонове, киборге и немани, док се сама разлика може успоставити чак и према другим галактичким цивилизацијама, што је, бар за сада, у домену тек релативно заснованих теоријских хипотеза.

⁷ Овде је употребљена аналогија с карактеристичним канцерогеним бујањем и распрострањем, као патолошким растом истог (по пореклу), а ипак „страног” ткива у организму.

И у оквиру своје врсте, међутим, човек губи јединствени идентитет, тако што се он све више фрагментаризује и мултипликује, с обзиром на мноштво различитих друштвених улога („специјализација”) које заједнице приписују појединцу, односно које му те функције додељују. Отуда је данас политички исправније говорити о мноштву идентитета тј. „идентитетима” него о „идентитету” као јединственој појави. На плану сексуалности, на пример, полност као ознака како личног тако и сексуалног идентитета, посматрано у ужем, биолошком смислу речи, све више ишчезава у корист конструктивне праксе (културне, социјалне) родних идентитета, као и њихових медијских, и свих других репрезентација. Род је, наиме, она категорија која је данас константно у процесу продукције и самотрансформације, и то како у релацији: хетеросексуалност — Други, тако и контексту осталих субкултура: лезбејске, *gay*, транссексуалне (трансцендер, *transgender*), и других.

Мноштво позиција и улога које на себе преузима савремени човек, у етничком, социјалном, родном, политичком, као и осталим доменима свог испољавања, често га своде на функцију великог броја интеракција које обавља интегришући своје деловање у нечему што, чини се, сеже преко и изван граница тих функција. „Слободно тржиште”, као инстанца у којој се нивелишу све разлике у сврху раста и развоја општег (глобалног) конзумеризма, а, истовремено, и као онај систем вредности који постаје чулно опаљљив посредством широког спектра деловања мас-медија, укрштајући тако властиту с медијском праксом, што се у крајњем своди на исто, постаје онај интегришући фактор који је конститутиван за схватање данашњег човека у ери његове медијске репродукцибилности.

Медијска рефлексивност човека са становишта тржишта јесте бренд — процесом „брендирања” човека, он изнова, али у отуђеном облику, задобија свој идентитет, чувајући, при том, везу с доменом трансценденције. Бренд је, наиме, она аура у нестајању оригинала, коју све више замењују реплике у свом бесконачном технолошко-медијском поретку. Тако савремени човек постепено ишчезава као „суштина” и идентитет, претварајући се, с једне стране, у пуку игру функција или појаву, дакле у *image*, односно, с друге стране, у тржишно интегрисану и стратешки осмишљену појавност, тј. бренд. Бренд су, наиме, сва она мишљења, опажања, вредности, као и остали предикати који су се традиционално везивали за идеју субјекта. Уз то, бренд је неопажљив и спада у домен чисте појавности, али је, уједно, и индивидуализован, колико то уопште тржишно-медијски механизми допуштају. Не постоји нешто попут бренда

као таквог, али се његова својства не исцрпљују ни у једном појединачном случају тзв. брендирања, пошто је „суштина” брендирања у сфери уобразиље, колико и у пољу реалитета.

Брендирање човека, његово тржишно реализовање у свету производње и потрошње, није, међутим, могуће без медијског посредовања. Отуда рекламе, билборди, радио-џинглови, телевизијски спотови у функцији брендирања човека и његовог света, представљају производ/слику самих медија. Тржишно присвајање субјектових некадашњих моћи одвија се, дакле, посредством медија, који у себи комбинују холистичке и индивидуалистичке вредности. Насупрот овако програмираног „колективног имагинарија” као и вредносног система који нам је куповином наметнут (медијска „куповина времена”), савремени активизам који се поиграва *mainstream* стратегијама и грађанским псеудоиндивидуализмом у постмедијском добу настоји да разбије схематизам и стереотипије глобалног „купохолизма”⁸ тиме што изнова присваја оно што је већ отуђено и присвојено.

Карактеристични пример, у овом погледу, представљају уметнички перформанси/акције креативног активистичког колектива „Yomango”, који је формиран у Барселони 2002. године, да би своје деловање убрзо проширио по земљама Јужне Америке (Аргентина, Чиле, Мексико), као и Европе, односно Немачке. „Yomango” на шпанском језику, у сленгу, значи „Ја крадем”, а име је настало као реплика на назив познате шпанске модне корпорације „Mango”. „Yomango је име бранда чији основни циљ, једнако као и код других великих брандова, није продаја конкретних ствари, већ масовна промоција *life-stylea*. Yomango *lifestyle* базира се на крађи као форми грађанског непослуха и директне акције против мултинационалних корпорација. Капитализам тренутачно ради путем експлоатације колективне интелигенције и креативности. Економија присваја наше жеље, очекивања и искуство и враћа их назад

⁸ Термин је преузет из сфере савремене литературе, а везан је за идеју/појаву нове жене — тзв. „купохоличарке”, заслепљене опсесивним конзумеризмом и светом вулгарних сензација. Слична тема варирана је и у помодном телевизијском серијалу „Секс и град” („Sex and the City”), у НВО продукцији, у којој четири, наводно различите, а у основи идентичне, „купохоличарке”, своју патолошку (нарцистичку) празнину и јевтину глад за предметима, хегеловски „поживинчено”, у апстрактном процесу прождирању света око себе, покушавају да задовоље тиме што још више перпетуирају зависност у односу на ствари и властиту псеудо-сексуалност, чиме и саме постају серијални производ, бренд (попут торбица и ципела које фетишистички обожавају и, у серији, као „главне јунакиње”, уједно, рекламирају), односно „купохоличарски” животни стил испразне медијске егзистенције.

отуђене и удаљене, преобраћене у продукте-ствари за куповање.”⁹

Популарне антиглобалистичке „Yomango”-акције, осмишљене у тзв. радикалном шик стилу (*radical chic style*), а спроведене „на улицама, у галеријама, банкама, ресторанима, на модним ревијама, у акцијама поновног исписивања billboarda и заузимања јавног простора”¹⁰ такође су, попут рекламног слогана за ровињске цигарете, центриране „у човеку”, али, за разлику од претходних, користе mainstream и маркетиншку индустрију као алтернативу и иронијски первертирану свест о тржишту и „индивидуалистички” обојеном конзумеризму. Центрирање на тржиште овде је остварено у дословном смислу речи — довољно је само поменути слоган једне из мноштва акција: „Yomango је унутар тебе”. Метафорично гледано, овакав псеудо-интројективни став могао би да значи повратак критици и ангажману, као и „филозофији” самосвести и радикалног субјективизма, кроз једну нову врсту праксе везане за обнову старих утопистичких идеја и покрета, попут рециклираног лудизма, на пример (отпор према „машинама визија” које су „појеле људе”), као и неоавангардног уметничког деловања, макар „само” начелно узевши.

„Оно због чега је Yomango занимљив јест присвајање стратегија корпорацијског капитализма и њихово коришћење у активистичке сврхе. Досад смо увијек могли гледати само обрнуте процесе — како mainstream или маркетиншка индустрија корпорацијског капитализма преузимају и хране се субкултурним елементима — на примјер, лик Williama Burroughsa користи се како би рекламирао Nike, а Diesel је управо до савршенства довео експлоатацију анархо-активистичког imagea и његову глобалну продају. Рекламе су већ давно научиле бити секси занимљиве уз истовремено кориштење елемената који их директно подривају. Овај је заокрет, међутим, резултирао само још бољом продајом, као и нивелирањем побуне и револта на само још једну тржишну робу. Yomango се, пак, служи обрнутим процесом: он користи mainstream стратегију како би постигао алтернативне циљеве. Такођер, он не дјелује на маргини друштва, већ строго у његовом центру — све Yomango акције догађају се у јавним просторима и центрима моћи... и све су отворене, јавне и медијски праћене. У свијету у којему оглашавати значи постојати — и обрнуто, у којему је маркетинг безобзирно колонизирао читав јавни простор и брендирао сам

⁹ Лела Вујанић, „Yomando — radical chic style”, у: *Мегазин 04*: Мегазин за хакирање реалности бр. 8/9, Савез удруга клубтура, Загреб, српањ 2005, 39.

¹⁰ Исто.

живот — активисти Yomanga схваћају да пут у другачије може водити кроз успоставу новог бранда, који ће се послужити рекламним стратегијама, али преносити потпуно другачије поруке.”¹¹

Упрошћено речено, ако је човек данас тржишни, односно медијски производ, што, у суштини, излази на исто, то он, „као ствар која мисли”, или медијски испосредована појава, постаје „порука” за друге објекте и њихове различите интеракције, при чему првобитна его-центрираност као да израста у водећу тржишну стратегију или медијску процедуру, која, оперативно гледано, помаже *медијској поруци званој човек* да још колико-толико остане у традиционалној субјект-објект „језичкој игри”, и то као архивирано сећање на сферу субјективно-сти у покушају постављања правила (принципа) саме игре коју данас воде мултикорпорације, глобално тржиште, медији и технологија, пропуштајући, при том, да се у њима центрира као свет, реверзибилно имитирајући, „хакирајући” или поткрадајући саму реалност.

¹¹ Исто, 40.

ГОДИШЊИЦА НИКОЛЕ ТЕСЛЕ

ЧЕДОМИР ПОПОВ

„СРПСКИ ЕДИСОН” У МАТИЦИ СРПСКОЈ

О Тесли, о Матици, о Божидару Ковачеку

„Драги Лазо

Урлауб је прошло. Твоја жена а и Пуница те моле да што пре кући дођеш. Твоја искрено љубећате

Јулча”

Тако је негде последњих дана октобра или првих дана новембра 1895. сирота Јулијана Паланачки позивала свог мужа Лазу Костића да јој се врати у Сомбор са свог подугог одметања у Крушедол, само неколико недеља пошто се с њом венчао, после целих 12 година вереништва. Умакао је овој невољеној жени и њеној мајци, својој „драгој” пуници, чији грађански кућни ред није подносио. С правом ме можете упитати: Али какве то има везе с Николом Теслом и његовим односима с Матицом српском и Матичиног с њим, којима је посвећена књига о којој данас говоримо. Има, има!

Јулчин вапијући позив није написан ни на каквој другој хартији, но на неисписаној страници писма којим Никола Тесла, 19. октобра одговара на Костићево писмо од 4. септембра. Њим га је песник обавештавао о предстојећој женидби. Топло и са много интелектуалне рафинираности Тесла му честита ступање у брак прекрасним Хајнеовим стиховима из песме *Слике из снова* испеване 1821. Припроста сомборска миражџика није много држала до те Теслине суптилности и честитку је, с дописаном својом поруком, послала Лази у Крушедол.

Вредност овог документа за Ковачекову књигу је апартна. Та то је једино писмо Николе Тесле које поседује пребогата епистоларна збирка Рукописног одељења Матице српске. Ру-

ком овог генија написане су, још у време његових студија (1876. и 1878), две молбе којима тражи стипендију од „Славне Матице српске”. И оне се чувају у РОМС-у. Обе су одбијене, уверљиво образложено у записницима Матичиног Управног одбора, о чему је подносилац молби био педантно и ажурно извештен.

То је све што је директно изашло испод Теслиног пера и што поседује Матица српска. Приређивач књиге *Никола Тесла и Матица српска* имао је као један од два најважнија мотива да уложи велики труд не би ли коначно разјаснио то питање Матичиног одбијања да стипендира Теслу и да ослободи Матицу хипотеке непрепознавања правих вредности, које јој се већ више од једног века, с много пакости и злурадости, с времена на време пребацују и турају под нос, од оних који желе да је унизе и обезвреде. У томе је потпуно успео. Показао је да су у оба случаја њене одлуке биле начелно чисте, у складу са стриктно примењеним Матичиним нормативима, без трага било какве дискриминације и, што је најважније, без ружних последица: нису дубље повредиле ни самог будућег учењака, чија се генијалност у то време још није дала наслутити. Да је то тачно потврђује и одсуство икакве Теслине несимпатије према овој заслужној институцији српског народа. Напротив, као већ славно име у научном свету, Никола Тесла се, уплатом 100 круна чланарине, 1902. године уписао у Матицу и у исто време кад и Михајло Пупин, од стране њене Главне скупштине 12/25. септембра, био примљен за „приложника”, што је по законима Хабзбуршке монархије било једино могуће, будући да су двојица знаменитих Срба били држављани САД, а не Аустрије, или Угарске. Лако је претпоставити и задовољство с којим је примио вест да је 30. децембра 1927, у друштву с Томашом Масариком, Лубором Нидерлеом, Герхардом Геземаном, Р. В. Ситоном Вотсоном, Иваном Мештровићем, Богданом Поповићем, Милутином Миланковићем, Миланом Јовановићем-Батутом, Вељком Петровићем, Исидором Секулић, Александром Белићем, Владимиром Ђоровићем, Урошом Предићем, Пајом Јовановићем, Јованом Ердељановићем и још око 40 (укупно 57) знаменитих људи, изабран за почасног члана Матице српске. Дилеме, дакле, не може бити: Матица се према Николи Тесли, одличном ђаку, али сину угледног личког проте, није огрешила — стипендију је подарила, такође одликашу, једном од седморо деце сиромашног арадског брице, Александру Табаковићу.

На овај начин први свој задатак у овој књизи Ковачек је беспрекорно извршио. Пуна истина о овом „историјском греху” Матице је саопштена. Греха нема. Кома је стало до исти-

не, Ковачеково објашњење ће бити довољно; коме није, а таквих увек има, биће оно „глувом добројутро”.

Други „главни разлог за настанак ове књиге”, ауторова жеља „да што више докумената око Николе Тесле доспе до научне и културне јавности, да се једној од највећих личности српског народа дода по који елеменат за пунију биографију и богатији портрет”, уродио је неслућеним богатством нових чињеница, тумачења и подсећања на заборављене људе и догађаје. Није то све од капиталног историјског значаја. Али, није ни безвредно. У вези с тим, Ковачек се позива на једну Змајеву реченицу записану у његовим успоменама на сахрану неумрлог Бранка Радичевића: „Ствар није од велике важности, али кад се тиче Бранка онда ни ситнице нису ситнице.” Заменимо ли име Бранка именом Тесле, све постаје јасно, с тим што у овој књизи има подоста открића и истраживачких резултата, која су много више од ситница.

У овом кратком омажу Ковачековој књизи није могуће, а не би било ни укусно, препричавати читав њен садржај, од богатих података о породицама Тесла и Мандић, преко одјека Теслиног рада и дела у Матици и око ње, месту Матице у стварању култа Николе Тесле, до сликовитих, понекад пикантних, података који су у вези с Теслом, а живе у писмима Лазе Костића, или богатој кореспонденцији још једног знаменитог америчког Србина, Павла Радосављевића, која је, такође, у нашем Рукописном одељењу. Зато ћу издвојити само оне детаље (а и нису баш детаљи) који су на мене оставили најдубљи утисак.

Почињем првом исцрпном информацијом коју је Нови Сад добио о Тесли у угледном и утицајном гласилу српских либерала у Угарској, *Бранику* Мише Димитријевића и Николе Јоксимовића, од 16/28. новембра 1889. На три целе новинске стране, почевши од прве, анонимни аутор, којег је Ковачек прецизним истраживањем идентификовао као Теслиног ујака Петра Мандића (потоњег митрополита тузланског и добро-босанског Николаја), под насловом *Српски Едисон (Никола Тесла)* обавештава јавност о раду и постигнућима „једног од најгенијалнијих” синова Српства, који је „због своје научењачке смјерности” до сада остао непознат нашем народу. Овај наш Едисон, Томзн, Вестингхаус и Ферари, вели Мандић, „дан и ноћ ради и мисли за човјечанство — за цио свијет”. Ми данас знамо да у оваквим похвалама сестрићу, ујак није претерао. Тесла је визионарским открићима и плановима превазишао већину поменутих савременика.

Ако се има у виду да је овај приказ доспео до новосадске и српске јавности тек крајем 1889, онда је помало и неправде-

дан Ковачек, што и Матици, а пре свега Андрији Матићу (познатом Чандри) уписује у велики грех прећуткивање Тесле у чланку *Садашњосћ и будућносћ електрициџеџа*, објављеном у *Летњојису* 1885, и у следећем десет година касније. Сличних огрешења било је и других, али и са Теслине стране. Ситни греси се великанима опраштају. Тесла је то био међу појединцима, Матица међу националним институцијама.

У упознавању Срба с делом њиховог истинског генија, чак у стварању култа Тесле, свакако највећу улогу у првој половини XX века одиграо је инжењер Славко Бокшан, који је, заједно са братом Милошем, био у дугогодишњој и плодносној вези и сарадњи с Матицом српском. Та његова сарадња и баш на теми о делу Николе Тесле, отпочела је средином 20-их година прошлог века кад је Матичин секретар и уредник њеног *Летњојиса* био свестрани, комуникативни интелектуалац великог формата Марко Малетин. За писце вредних научно-популарних чланака у *Летњојису* он је придобио и Милутина Миланковића и Михаила Петровића Аласа и Војислава Мишковића, а од Пупина је издејствовао објављивање његових славних успомена *Од љацњака до научењака*. Уз помоћ неколицине Славкових и својих школских другова, истакнутих Новосађана др Бранка Илића, др Косте Мајинског, проте Алимпија Поповића, др Милоша Петровића, инжењера Николе Миркова, он је тако успешно привукао Славка Бокшана Матици и заинтересовао га за Николу Теслу да је овај наредних скоро тридесет година рада посветио светском значају овог српског генија. Почевши од 1924, па до смрти 1953, објавио је четири књиге и велики број чланака о Тесли; одржао је низ предавања, био неуморни члан Друштва и један од оснивача Института Никола Тесла 1936, пожртвовани организатор обележавања Теслине осамдесетогодишњице и у Београду и у Новом Саду, у којем је Тесла проглашен почасним грађанином.

Пропустићу многе важне и чак интригантне теме које доноси или дотиче ова књига: трагикомичну понуду Лазе Костића Тесли да га ожени својом непреболном, закаснелом љубави Ленком Дунђерски, сведочења Паје Радосављевића о жалосној нетрпељивости између Тесле и Пупина, приказе приличних и неприличних обележавања Теслиних јубилеја итд. Уместо тога хоћу на крају да упутим речи похвале Божидару Ковачеку за огромни труд који је уложио у књигу *Никола Тесла и Мајџица српска*, као и раније о везама и односима Пупина (2004) и Милутина Миланковића (2005) са овом нашом кућом. Ковачек је сарадник Матице већ близу пола века. Био је и јесте у њој све што се могло бити: писац чланака и књига, уредник периодичних и посебних издања, секретар одељења, 16 година пот-

председник и ево већ други мандат председник. Вазда је радио и ради на њеној културној, научној и друштвеној афирмацији. Сада као што видимо афирмише је и тако што на сувим документима и изворним материјалима, али с пуно духа и доживљаја, показује присуство наших знаменитих научника у њеној историји и њихов однос према Матици. Биће то, надам се, позив да се ураде још неке књиге ове врсте. На пример, Матица српска и Јован Цвијић, Матица и Слободан Јовановић и други. За сада сва признања и честитке нашем председнику.*

РАДОМИР ЂОРЂЕВИЋ

О НАУЧНОМ РАДУ СЛАВКА БОКШАНА

Крај 19. и прва половина 20. века у Србији и доцније у Краљевини Југославији било је доба у којем су у разним областима стварали многи истакнути научници, филозофи, уметници, који су дали веома значајне доприносе и стекли признања не само у нашој средини него и у свету. Школовани најчешће у кључним светским центрима Аустроугарске, Немачке, Француске и Енглеске, они су по повратку у земљу предано радили, стварали своје школе и вршили велики утицај. Али, управо у то време Србију и Балкан потресали су крупни историјски догађаји, одигравали су се драматични обрти, који су доводили до катастрофа, страдања, прекида у раду тек заснованих многих важних научних, културних и других установа Србије и Југославије.

Упркос свему томе, бројни ствараоци су деловали као нека врста светионика и подвижника; неки од њих су стицајем разних неповољних околности пали неоправдано у заборав, иако је њихов опус од големог значаја. У такве ствараоце, без сумње, спада и знаменити електро-машински инжењер Славко Бокшан, чији је рад далеко превазилазио границе његове уже струке. Мада се у свим већим, обимнијим делима о Николи Тесли истиче значај његовог рада за афирмацију Теслиног дела у свету и код нас, могло би се оценити да ни та његова делатност није довољно осветљена, нарочито у научно-популарној литератури о Николи Тесли. О раду Славка Бокшана у

* Реч на представљању књиге *Никола Тесла и Матица српска*, у Матици српској 11. јула 2006. године.

другим областима готово да није познато ништа у нашој широј научној јавности. Овде мислим пре свега на његове бројне радове из области историје науке, физике, електротехнике, као и на необично значајне прилоге научно-популарног карактера у периодици и штампи. После Другог светског рата, када је овај научник у својој пуној интелектуалној зрелости и са великим искуством из света, предузео значајне иницијативе у обнови рада Института „Никола Тесла”, часописа *Наука и техника*, издавања сабраних списа Николе Тесле — уместо признања за његов плодан рад уследили су неосновани напади, који вероватно нису били без последица по његов даљи рад и здравље. Било је то доба културне револуције, борбе против „буржоаске” културе и тежње да се створи потпуно нова, пролетерска култура. Научници, филозофи, уметници, ма колико да је њихов рад био битан и уважаван у годинама пре Другог светског рата, ако нису били „напредни”, тј. нису следили идеологију која је постала владајућа, били су изложени критикама без икаквих озбиљних научних, стручних разлога. Услед тога, ми тек последњих деценија осветљавамо рад многих стваралаца који су живели и радили у једном историјском невремену.

Славко Бокшан је рођен 15. јуна 1889. године у Ђурђеву, месту које је средином 19. века било у Војној граници — Шајкашкој, као осмо дете у породици Павла Бокшана, и Јелене, рођене Мушицки.¹ Ради даљег школовања деце, Павле Бокшан се сели у Нови Сад, где млади Славко започиње школовање. У Новом Саду Славко је завршио основну школу и Српску велику гимназију. Иако породица није била имућна, браћа и сестре Славка Бокшана успешно завршавају високе школе, а најстарији брат по завршетку студија права стиче и докторат наука у Будимпешти. У тешким годинама Другог светског рата део породице страда у „рацијама” мађарских окупатора.

Међу професорима који су му предавали у гимназији био је и Стеван Милованов, код којег је матурирао 1908. године, са посебним успехом из физике, хемије, математике и географије. Интересовања за прву од ових наука, па и другу, Бокшан је задржао и касније, а из тих области објавио је важне списе. Још у гимназији био је посебно заинтересован не само за дела из области физике, електротехнике него и за рад у лабораторији код професора Милованова. Нарочито се интересоваша за

¹ Властоје Д. Алексијевић, „Инж. Славко Бокшан (1889—1953). Живот и дело”, са библиографијом Бокшанових радова, као и радова о Бокшану, посебан прилог уз друго издање књиге Славка Бокшана *Никола Тесла и његов њионирски рад у електротехници*, Београд 1993, I—XIX.

рад Николе Тесле. Професор Милованов, који је био упућен у стање истраживања и лично познавао Михајла Пупина, препоручио је младом Бокшану да иде на студије у Праг, али се овај касније определио за студије у Берлину, имајући на уму да су лабораторије и библиотеке у Берлину знатно богатије и да ће му омогућити шире образовање.

Још у току студија Бокшан је радио у разним фирмама, где се упознавао са многим новинама у електротехничкој и машинској индустрији. Студије техничких наука завршио је у Шарлотенбургу 13. децембра 1913. године и стекао звање електро-машинског инжењера. Заинтересован за даље усавршавање, он остаје у Берлину, где је радио у угледним предузећима, поред осталих, и код Крупа. Када је почео Први светски рат, он је одбио да се врати у Нови Сад и да се стави на располагање, а Немци нису инсистирали на тој његовој обавези, јер је у време рата била повећана потреба за инжењерима. Тако остаје у Немачкој све до 31. марта 1920. године, када се враћа у домовину, новостворену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, где, са великим искуствима из рада у фирмама као што су биле „Бергман” или „Сименс и Халске” и друге, започиње нова истраживања, пре свега истраживања Теслиних доприноса и рада на њиховој афирмацији у земљи и свету.

У време рата, боравећи у Немачкој, нашао се у неприликама када је организовао прославу у част Србије после једног пораза аустроугарске војске. После једног саслушања у полицији због сумње да је непријатељ Централних сила он постаје обазривији. У то време старији брат Милош Бокшан, резервни капетан угарске армије, предаје се српској војсци и ставља на располагање, са српском војском прелази Албанију, те одлази у Швајцарску, где ступа у Југословенски одбор. Из Швајцарске успоставља везу са братом Славком. Други брат Радивој саветује у писму да се Славко не враћа у Нови Сад, због тамошњих прилика, неповољних за Србе. Када је дошло до слома Централних сила у Првом светском рату, у Немачкој је дошло до велике социјалне кризе и тада Славко Бокшан иступа на првом радничком протестном митингу по завршетку рата, радници га после тога бирају за свог представника због његовог залагања за побољшање њиховог положаја.

По повратку у домовину Славко Бокшан 29. септембра 1922. године оснива своју самосталну фирму „Инж Славко Бокшан, машинско и електричарско предузеће”. Од тада интензивно ради на подизању електричних централа широм земље. Године 1927. заједно са неколицином колега оснива предузеће „Радио АД — Београд”, из којег настаје Радио-станица Београд, чија је прва емисија била упућена Николи Тесли, проналазачу. Касније Бокшан отвара и неке друге компаније,

на пример у Битољу. Поред ове делатности, Бокшан не запоставља научни рад. У центру његових преокупација тих година и касније било је дело Николе Тесле и Михајла Пупина. Њима посвећује велики број научних и научно-популарних прилога и списа. Бокшан је рано увидео да рад великих научника, стваралаца, уопште не може да наиђе одмах на разумевање нити признање ако се истраживачи не лате напорног посла да у научној јавности на одговарајући начин прикажу рад тих научника. Он је увидео сву важност истраживања у области историје наука.

У свету су се, иначе, од давнина водили спорови о мањем или већем доприносу ових или оних научника. Утврђивање правога удела одређених научника никада није био једноставан посао, у томе су се често испољавале и различите националистичке предрасуде: на пример, поједини немачки, па и француски научници тежили су да покажу како су научници њихових земаља пионири у најважнијим тековинама, док је рад других научника, потеклих из малих народа, рад „дошљака”, пренебрегаван и споро стицао одговарајућа признања. Историчар науке био је нарочито тих година пред тешким задацима,² а Славко Бокшан је имао све предуслове да ради у тој важној области, у којој се установљава „правосуђе” у доприносима појединих стваралаца науци, техници итд.

Бокшанов рад на афирмацији Теслиног дела имао је изузетно велики значај. О Тесли и његовим доприносима Бокшан је објавио велики број књига, студија, чланака, популарних приказа, одржао је знатан број предавања и успео да заинтересује многе друге за истраживање Теслиних доприноса. Године 1930. Бокшан је у Београду објавио књигу *Никола Тесла и његов пионирски рад у електричној техници*. После књиге Ђорђа Станојевића, физичара, професора Београдског универзитета *Никола Тесла и његово дело* из 1894. године, ово Бокшаново дело је друго из пера наших научника, компетентних стручњака у којем налазимо целовит приказ доприноса Николе Тесле науци и техници, из перспективе знања из тридесетих година 20. века. Док је Станојевићево дело прво стручно, систематско излагање о Теслиним резултатима, Бокшанова књига је систематски стручни и научни приказ *свих* Теслиних резултата у науци, до почетка тридесетих година 20. столећа. Оно што је још важно када је реч о овој Бокшановој књизи јесте указивање на

² Историја науке у XX столећу постала је комплексна научна дисциплина, у којој се изводе разноврсна истраживања, од утврђивања факата, конкретних прилога појединих научника, до оцена општег значаја тих резултата и одговарајућих ширих синтеза. Подробније о савременој историји науке видети у: Радомир Ђорђевић, *Увод у философију физике*, „Јасен”, Београд 2004, 9—30, 45—54.

место Тесле у историји науке. „Тесла је”, писао је Бокшан у предговору своје књиге, „као и Њутн и Фарадеј, створио нове путеве, којим су се наука и техника даље развијали.”

Бокшан се бавио не само резултатима Николе Тесле у науци него је био и први који је указао и на потребу изучавања Теслиног стваралачког поступка који је био изузетан, нестандардан, а у вези са тим Бокшан је истакао и важност истраживања Теслиног опуса са становишта филозофије. Важност тог задатка он образлаже овако: „Као проналазач располаже Тесла са огромном имагинацијом и интуицијом и великим богатством мисли и идеја. Његов начин рада сасвим се разликује од обичног и уобичајеног на пољу технике и проналазака. Иако је читаве деценије проводио у експериментисању и лабораторији, ипак ниједан његов проналазак није резултат експеримента, већ *дуго̄ ире̄ишходно̄ размишља̄ња* (подвукао Р. Ђ.). Све што је учинио остварио је прво у својим мислима, логички развијајући мисао једну за другом, док не дође тако до готовог дела, које тада тек експериментално провери и остварује. Тако Тесла ствара прво скице, развија затим поједине делове и најзад ствара из свега тога конструктивну целину. Овај начин проналажења и научног стварања без цртежа и планова, без експеримената и модела јединствен је у историји технике. Ово показује велику моћ замишљања, памћења и логике. Ово је *начин стварања великих уметника и филозофа* (подв. Р. Ђ.). Прави генијални уметник и филозоф развије прво у мислима, на основи своје прве идеје, општу скицу дела, затим поједине детаље и тек тада везује све у целину. Готово дело обично је увек и у природи онако, као што је пре тога било израђено у мислима филозофа и уметника, било то вајарско, сликарско, филозофско или књижевно дело. Као и уметници и филозофи тако и Тесла ствара своја дела. *И он је у ствари не само научник и проналазач већ и уметник и филозоф* (подв. Р. Ђ.)... И његови филозофски радови показују исту логику и снагу мисли.” И у другим радовима Бокшан није заборављао да истакне специфичности Теслиног стваралачког поступка и метода у научном истраживању који је карактеристичан за овог великог научника. Проучавање те стране у Теслином раду доиста има не само одређен методолошки него и хеуристички карактер.

Бокшан је јасно увидео да је истраживање Теслиног дела сложен и дуготрајан посао и да то треба да се ради организовано, да је неопходна заједница научника-истраживача која би са различитих страна изводила та истраживања. Ради тога он је предузео више значајних иницијатива, као што је то иницијатива за оснивање Друштва „Никола Тесла” 1935. године, још за време Теслиног живота. Учествовао је у обележавању Те-

слиног седамдесетог и осамдесетог рођендана, уредио је спомен-књигу *Никола Тесла, његовом његове осамдесетогодишњице*, у издању наведеног друштва, 1936. године. Једна од најважнијих иницијатива у којој је учествовао Бокшан била је оснивање Института „Никола Тесла” у Београду 27. маја 1939. године. Веома је значајна била и Бокшанова иницијатива за оснивање часописа *Наука и техника* 1941. године, гласила у којем су, поред осталог, разматране и идеје и доприноси Николе Тесле.

Из библиографије Бокшанових радова види се да је он објавио велики број радова о Тесли, од оних научног и научно-популарног карактера до оних који су сасвим популарни. Он је знао да је наш језик мали и да се не може афирмисати дело Николе Тесле ако се његови резултати не прикажу и светској научној јавности на неком од великих језика. У том погледу може се рећи да је од капиталног значаја његова књига *Никола Тесла и његово дело*, које је објавио на немачком језику у Бечу 1932. године.³ Четири године касније он је објавио у Београду на француском језику спис *Никола Тесла и његова открића*, као и неколико мањих прилога у периодици, а 1947. године издао је на чешком језику публикацију *Никола Тесла и његово дело*. Захваљујући Бокшановим радовима и разноврсним иницијативама, као и радовима и предлозима низа других наших и иностраних истраживача Теслиног дела, 1956. године Тесли је указано свакако највише признање које се може добити у науци — одговарајуће међународно тело донело је одлуку да се јединица магнетне индукције назове „Тесла” у част његовог великог ствараоца.⁴

Бокшанови радови о Тесли у тој су мери значајни и обимни да би већ сâм тај допринос био довољан да се овом проучаваоцу Теслиног дела данас посвети велика пажња, да се његов рад осветли потпуније и да му се ода одговарајуће признање.

Поред радова о Тесли, са којим је био у преписци, Славко Бокшан је објавио и више дела из области историје и тео-

³ Slavko Bokšan, *Nikola Tesla und seine Werk und die Entwicklung der Elektrotechnik, der Hochfrequenz- und Hochspannungstechnik und der Radiotechnik*, Wien 1932.

⁴ Захваљујући можда понајвише Бокшану, а онда и бројним другим научницима (са неким од њих је Бокшан био у преписци, настојећи да их заинтересује за утврђивање значаја и стварне улоге Тесле у науци и техници, 1956. године сви ти напори крунисани су у одлуци одговарајућих међународних тела да се јединица магнетне индукције додели име Тесла. — „Тесла” — *Нова јединица у електротехници*. Публикације на нашем језику о животу и делу Николе Тесле, Издање Државног одбора за прославу стогодишњице рођења Николе Тесле, Београд 1956; Радомир Ђорђевић, „О истраживањима Теслиног дела”, *Дијалектика*, часопис за опште проблеме математичких, природних и техничких наука, год. VIII, бр. 1, Београд 1973, 147—150, штампано и као сепарат.

рије науке, списе различитог карактера, чије би поновно објављивање без сумње било веома корисно за наше читаоце. Ти радови показују доиста изузетну ширину увида у стање природних наука оног времена уопште, пре свега физике и електротехнике. Најобимније дело је књига *Мајерија и енергија. Основи савремене физике*, Београд, ¹1942, ²1943, која спада у неку врсту приручника, има више од пет стотина страница, са сликама, скицама, схемама, именским и предметним регистрима који омогућавају брзо сналажење у информисању о најзначајнијим знањима из физике. У овој књизи налазимо преглед знања из свих средишњих области физике приказаних јасно и доступно. Писац најпре одређује предмет физике, њено место у систему природних наука, задатке и методе физике, одређује појам материје, затим следи поглавље о елементима, атомима, разбијању атома, космичким зрацима, вештачкој радиоактивности, молекулима, законима механике, теорији релативности, топлотној енергији, електрицитету и његовим применама, Теслиним струјама високе фреквенције, радио-техници, зрачењу, где се посебно расправља о Боровој теорији, Де Брољијевим схватањима, квантној механици и физици језгра итд. Из области физике Бокшан је 1947. у Београду објавио и књигу *Свешлосне појаве и Борова теорија атома*.

Осим Тесле, од наших научника Бокшанову пажњу је понајвише привлачио Михајло Пупин (1858—1935), који је такође стекао славу у САД. О Пупиновим радовима и доприносима науци и техници Бокшан је објавио књигу *Михајло Пупин* у Сремским Карловцима 1936. године, а после Другог светског рата научну монографију *Михајло Пупин и његово дело*, Матица српска, Нови Сад 1951. У првом делу ове књиге Бокшан пише о животу и раду Пупина, у другом делу о проналасцима до којих је дошао овај научник, а у трећем делу је приредио одломке из Пупинових списа и јавних предавања, у којима налазимо неке од најважнијих идеја овог научника. У прилогу књиге је списак Пупинових патената објављених у САД. Ова монографија и данас може да користи за упознавање Пупинових доприноса, утолико пре што монографија те врсте из пера компетентних стручњака код нас и нема тако много.

Дуго изучавајући Теслино дело, Бокшан се подоста бавио и Едисоновим радом; у питању је била суштинска разлика у схватањима ових стваралаца. Године 1938. он је у Београду објавио књигу *Едисон*. Још у гимназији, као што је већ поменуто, Бокшан је био заинтересован за хемију. После Другог светског рата, увиђајући значај периодног система Д. И. Менделејева не само за хемију него за природне науке уопште, он је објавио књигу *Менделејев и периодни систем елемената*, у Београду, 1. издање 1946, 2. издање 1947. Заједно са Милутином Ми-

ланковићем (1879—1958) објавио је невелику, али веома важну књигу *Исак Њуџн и његова Принципија*, у којој пише о Њутновим резултатима. Ако се има у виду да осим књиге С. И. Вавилова *Исак Њуџн*, Београд 1948, других значајнијих прегледа Њутнових резултата на нашем језику готово да ни нема, те би поновно објављивање ове књиге такође било корисно (ваља напоменути да је она преиздата у *Сабраним делима* Милутина Миланковића, која су се појавила у Београду крајем деведесетих година минулог века).

Обнављајући рад у часопису *Наука и инжењерика* после Другог светског рата, Славко Бокшан је у њему штампао мање прилоге и информације из науке и технике. Године 1947. он је, у настојању да популарише руске и совјетске научнике из области природних наука, превео краћу књижицу истакнутог физичара, председника АН СССР, С. И. Вавилова (1891—1951) са руског језика *Тридесет година совјетске науке*. Тај превод је био повод за један изузетно оштар напад инжењера Драгише Ивановића, доцента Универзитета у Београду, објављен у дневном партијском листу *Борба*, бр. 39, год. XIII, 15. II 1948. године, под насловом „Дрски фалсификат једног империјалистичког најамника”. Као широко образован научник, формиран у Немачкој, већ у поодмаклим годинама, Бокшан свакако није могао да прихвати нову идеологију која је владала у земљи, а то није било ни неопходно за истраживаче као што је био он, који се посветио проблемима природних наука, изазивао је суревњивост младог поколења „напредних” научних радника.⁵

Посебно је побуђивала сумње његова сарадња са Милутином Миланковићем, који га је уважавао због доприноса научним истраживањима не само Теслиног дела, те га предложио

⁵ Ивановић није био само универзитетски радник него и политичка личност у то време, народни херој. Његов изузетно оштар напад на Бокшана имао је за циљ да опомене и друге научнике и ствараоце уопште да ће доживети сличну судбину. У свом чланку Ивановић је, указујући на неке погрешке у Бокшановом преводу чланка С. И. Вавилова, у потпуности негирао све доприносе овог истраживача. Он је у закључку, поред осталог, писао и следеће: „Данас, када се сви слободољубиви народи свијета енергично и успјешно супротстављају америчком империјализму, Славко Бокшан стоји на страни империјализма и дрско, безочно злоупотребљава слободу у Федеративној Народној Републици Југославији, да би спровео своје мрачне циљеве.” „Под маском науке”, наставља Ивановић, „из своје антидемократске бусије, фалсификатор Бокшан сипа отров и благо на све што је напредно и у својој дрскости намјенује своје благо 'ширим круговима читалаца, а нарочито омладини', исто онако као што је у току окупације 'намијенио омладини' скроз погрешну и штетну 'књигу' *Мајерија и енерџија* и остале фалсификате које сервира необавијештеним читаоцима. Сва оруђа из свог мрачног арсенала, иако зарђала и изанђала, ставио је у дејство против антиимперијалистичких сила на тако важном пољу — на пољу популаризације науке и науке уопште.”

за дописног члана Српске академије наука.⁶ Милутин Миланковић, у то доба потпредседник САН, научник светског гласа, означаван је као припадник „познате математичке клике”, који није заинтересован за „марксизам-лењинизам”, „политички непријатељ” који се „може искористити као наставник и научник док не умре”.⁷ Миланковићу се, као и Бокшану, приговарало да су понеке своје списе објављивали за време немачке окупације Југославије — то су биле једине могуће замерке овим научницима, али се није приговарало највећем броју других интелектуалаца, писаца, научника који су силом прилика такође објављивали поједине своје научне и друге списе, напосто да би преживљавали.

Тако и у овом случају видимо да живот истакнутих стваралаца готово никад није био лак, нити су признања одавана увек у властитој земљи за живота тих заслужника. Утолико је битно да се данас заинтересујемо за све ствараоце, као што је био Бокшан, који су неоправдано пали у заборав и да потпуније осветлимо њихову делатност, публикујемо њихове најзначајније списе, који и данас могу многим бити од користи.*

⁶ Године 1937. Милутин Миланковић, Михаило Петровић и други предложили су Николу Теслу за избор у редовног члана Српске краљевске академије наука. Истовремено су исти предлагачи предложили и Славка Бокшана за дописног члана СКА, али овај тада није био изабран у то високо звање — Драган Трифуновић, „Дело Ђорђа М. Станојевића у светлу открића Николе Тесле”, прилог у књизи: Ђорђе М. Станојевић, *Никола Тесла и његова открића*, фототипско издање књиге из 1894. године, Београд 1976, 6. После Другог светског рата услови су се знатно променили. Друштво „Никола Тесла” за унапређење науке и технике налази на тешкоће, иако је на његовом челу Сава Н. Косановић, министар ФНРЈ, нећак Теслин, дипломата Краљевине Југославије, који је пришао НОП-у и издејствовао да се заоставштина његовог ујака допреми у домовину. Косановић и професор Техничке велике школе (доцније Технички факултет) Павле Миљанић, потпредседник Друштва „Никола Тесла” подносе предлог за избор Славка Бокшана за дописног члана Српске академије наука 25. IX 1950. Али, до тог избора није дошло.

⁷ Ненад Д. Миловановић и Лука Ч. Поповић, „О једном документу из 1949. године”, *Симпозијум Миланковић, јуче, данас, сутра*, 25. и 26. новембар, Рударско-геолошки факултет Београд, уредници Владо Милићевић и Мирослав Старчевић, Београд 1999, 122—123. У том документу, нађеном у Архиву Србије, у досијеу који је о Миланковићу вођен у Министарству просвете, дата је карактеристика која је доиста зачуђујућа, заправо слика времена: „предаје математику” (предавао је математичку физику, небеску механику и механику — Р. Ђ.) ... „Одличан стручњак и научњак. У својој ужој грани није изградио ниједног наследника. Врло је стар, о неком даљем развоју нема ни говора... Отаљава редовно предавања без неког нарочитог залагања за студенте. Дobar педагог (ове оцене противрече једна другој — Р. Ђ.). По политичкој оријентацији припада познатој математичкој клици. Марксизам-Лењинизам у опште не познаје.” Овакве врсте карактеристика, тужби одговарајућим органима, у то време нису биле никаква реткост.

* Дугујем захвалност госпођи Зорици Циврић, кустосу Музеја Никола Тесла, као и господину мр Радмилу Иванковићу, на помоћи приликом прикупљања материјала за овај прилог о научном раду инг. Славка Бокшана.

НОВА АМЕРИЧКА БИОГРАФИЈА НИКОЛЕ ТЕСЛЕ

Књига Марка Ц. Сајфера *Чаробњак: Животи и време Николе Тесле* — биографија једног генија, резултат је дугогодишњег посвећеног истраживачког рада аутора који је двадесет година прикупљао материјал за писање биографије о Николи Тесли. Први пут је књига објављена 1996. године да би српско издање доживела у години када обележавамо 150 година од рођења Николе Тесле. Књигу је објавила издавачка кућа „Stylos” из Новог Сада.

Шта је аутора навело да велики део свога живота посвети изучавању Теслиног стваралаштва и писању најобимније биографије која је до сада угледала светлост дана?

Као и многи други млади и образовани Американци, ни Сајфер није чуо за Николу Теслу, човека на чијем делу почива један од стубова материјалне културе савремене цивилизације. Тек 1976. године, приликом истраживања која је вршио у Њујоршкој јавној библиотеци, случајно наишавши на текст *Повраћајак ђолубице*, у коме се на необичан начин говорило о Теслином животу и раду, заинтересовао се за Теслу, зачуђен како је могуће да о човеку који је пронашао индукциони мотор, систем преноса електричне енергије, флуоресцентно и неонско осветљење, бежичну комуникацију и даљинско управљање, до тада није чуо. Године 1980. почиње да пише и докторску дисертацију о Теслином животу и раду, са жељом да разјасни питање зашто је Теслино име пало у заборав.

Читајући и проучавајући многе биографије, чланке, документе о Николи Тесли, Марк Сајфер примећује у том тренутку да не постоји једна свеобухватна, детаљна монографија која би дала одговоре на многа питања као што су односи са кључним личностима, попут Томаса Едисона, Гуљелма Марконија, Џорџа Вестингхауса и Ц. П. Моргана, као и питања вредности Теслиних достигнућа и његово тачно место у развоју тих проналазака. Управо нам *Чаробњак*, писан из психолошко-историјске перспективе, на 591 страни и кроз 48 поглавља, слика одговоре на та као и многа друга питања, дајући хронологију Теслиног живота и науке о електрицитету.

Ова биографија расправља не само о оним чиниоцима који показују Теслину генијалност, већ и о оним детаљима који

су покушавали да га избаце са колосека и осујете његов стваралачки дух и занос. У том смислу, Сајфер приказује Теслин однос са многим чувеним сарадницима и значајним личностима тога времена, попут Џона Џејкоба Астора, Џона Пјерпонта Моргана Старијег и Млађег, Томаса Комерфорда Мартина, Михајла Пупина, Станфорда Вајта, Џона Хејза Хамонда Старијег и Млађег, Титуса де Бобуле, Џорџа Силвестера Вирека и Џ. Едгара Хувера. Многе од тих личности једва да се помињу, или се о њима уопште не говори у другим биографијама, што даје један посебан значај овом делу.

Значај и улога Николе Тесле у открићу и развоју радија предмет је полемика многих добрих познавалаца ове области већ више од сто година. Марк Сајфер даје детаљан приказ најважнијих научника и истраживача и њихов допринос у овој грани електротехнике, називајући Теслу *оцем радија*.

Будући да је Теслин живот био толико контроверзан и сложен, аутор се бави и питањима Теслине комуникације са другим планетама и примањем сигнала из васионе, зашто су му пропали покушаји да у сарадњи са Џ. П. Морганом изгради вишефункционални глобални систем за бежични пренос енергије и информација на Лонг Ајленду, какав је заиста био Теслин однос са Робертом и Катарином Џонсон, као и шта се заправо догодило са његовим тајним оружјем и списима. Сајфер разматра и питања заборавља Теслиног имена, након што је на почетку двадесетог века било тема с насловних страна у читавом свету, зашто никада није добио Нобелову награду, и поред тога што је био номинован.

Као експерт графолог, Сајфер користи то своје знање да анализира већи број значајних личности везаних за Теслу, што још више доприноси квалитету овог остварења.

Посебан значај ове биографије је у томе што је Марк Сајфер користио изворне документе у писању, посетивши све веће архиве који поседују оригиналне податке о Тесли, попут институције Смитсоњијан у Вашингтону, Универзитета Колумбија у Њујорку, Музеја Николе Тесле у Београду, Библиотеке Џ. П. Моргана у Њујорку, архиве корпорације Вестингхаус у Питсбургу, место националне историје Едисон у Вест Оринџу где се чувају документи Томаса Алве Едисона, Чарлса Бачелора и Николе Тесле, као и многа друга места. Може се приметити да је штета што аутору није било могуће да више користи документе из архиве Музеја Николе Тесле где се чува преко 150.000 оригиналних Теслиних докумената, чиме би књига добила на још већем значају, међутим то не умањује квалитет овог дела.

Књигу прати импозантан број референци и индекса појмова и личних имена. Можда једина примедба која може да се упуту издавачу јесте то што није оставио називе извора и референтна лична имена и имена институција у оригиналу, чиме би знатно олакшао евентуална даља истраживања на трагу Сајферових идеја и запажања.

Сајферова књига представља један слојевит приказ Теслиног живота и његових постигнућа. Ово је фасцинантна прича о једном од најплодоноснијих научника и проналазача свих времена, којом нам аутор ставља на увид много нових података које заснива на великом броју архивских и примарних извора. У суштини биографије Мајка Сајфера лежи значајно научно дело.

„Stylos” је објављивањем ове књиге дао значајан допринос обележавању 150 година од рођења Николе Тесле.

РАДОВАН ЖДРАЛЕ

СВЕМИР КАО „БАБУШКЕ”

Била је 1917. година. Европске земље и Америка преплавиле су избегличке реке Руса који са бежали испред револуције. Много тих невољника појавило се и на улицама Њујорка. Ноћивали су по парковима, испод мостова, у старим напуштеним зградама. Без средстава за живот, слабо обучени, испијених лица услед неисхрањености, многи са ситном децом око себе, изазивали су самилост. И сâм сам био сиромаш у то време. Моји нови изуми никога нису интересовали. Одвојио сам што сам имао и однео четворочланој породици која се сместила у напуштеној штали градске трамвајске коњушнице. Било је скровито, имали су на располагању велики простор, али је ужасно баздило на коњски измет и мокраћу. Једна млада жена је прала бетонски под по цео дан, спирала зидове, држала стално отворена широка улазна врата кроз која су улазиле трамвајске запреге, ништа није помагало. Утроба ми се скврчила гледајући двоје деце како спавају у углу на слами и удишу нежним плућима одвратни ваздух. Девојчица је имала тежак бронхитис, кркъала је тако да се до бога чуло. Понео сам двеста долара да им дам за прву помоћ. Пружио сам их девојчици. Приближила ми се с поверењем као да је одрасла уз мене. Узе новац и упуту ми безмеран поглед плаве захвалности, што

ме дубоко дирну. Оцу, младом циркуском артисти, грунуше сузе. Никога нисам видео да тако плаче. Руски. Поплашио сам се да се може разболети, што би им могло донети нове невоље. Млада жена га ухвати за руку и прошапутала: „Љоша”. Она је знала све о срцу свога мужа. Окривих себе што сам ствар извео тако невешто.

Већ сам излазио из круга бивше градске трамвајске штале (коње је пре десет година заменио електрични погон на једносмерну струју, који је био несретно решен, често је долазило до кварова и застоја у превозу Њујорчана, када ме заустави Љошин тронут глас: „Гаспадин!” — и пружи ми ону чувену руску лутку „бабушку” са којом је, како рече, изводио своју циркуску тачку. Ту тачку овде неће изводити, јер је Њујорчани не разумеју па ми је поклања. „Ета здјелал мој атец.” С том лутком, у којој је било још осам, отац га је послао у свет да живи од вештине којој га је научио. Моје словенске руке савише му се око врата. Растадосмо се као два растужена дерана.

Тек у хотелу загледах то мало женсколико чудо вештине и домишљатости, шарену китњасту бабушку румених образа и широких кукова у којој се налазило још осам, до најмањег детаља истих, само је свака била мања за дебљину танког дрвеног зида којим су биле одвојене једна од друге. Најмања је била величине нокта. На први поглед био је то само занимљив реквизит за Љошину тачку уз причу „о жени у девет обличја”. Био сам задивљен уверљивошћу са којом је стварао илузију о детету, па девојчици, па девојци, и на крају, након девет метаморфоза које су произилазиле једна из друге, о жени у позним годинама.

То је био тек први део духовитог приказа. Поента је била на крају другог дела приче, који је почињео њеном сетном опаском: „Ово није свет који сам желела”, да би у следећем тренутку, с још већом спретношћу и вештином руку Љоша остварио мало ремек-дело опсене: лутка је једним погледом осмотрела свет око себе, изрекла свој суд о њему и — вратила се у детињство.

Док је изводио ту бриљантну тачку с филозофским подтекстом, мени се учини да та игра: од детињства до смрти, од малог до великог, од жеље до разочарања, крије друго значење које творац замисли и извођач вероватно нису имали на уму а мени се наметнуло. У Љошиној Игри с малим и великим бабушкама видех Игру Творца Свемира с малим и великим световима, с малим и великим бројевима, с атомима и галаксијама, с дијалектиком вечитих мена уопште које се одвијају управо онако како су лутке показивале: светови, мали, они у тајновитим атомским структурама, као и они велики који чине

Космос, оптималну форму Свематерија-Свепростор-Свевреме, садрже истоветну промену, с тим што је Љошина, из техничких разлога, ограничена на девет фаза, а космичку морамо замислити у много више. Дакле, не поставља се питање да ли је свет велик или мали, када је једно а када друго, већ у *колико* фаза је структурирано *оно* што је одувек — Исто, само га видимо у различитим временским периодима. Светови, од најмањих до највећих, од бивших до будућих, од оних који расту до оних који атрофирају, од Наде до Разочарања, од атома хелијума до Космоса — све је Једно, Мало у Великом, Велико у Малом, Топло у Хладном, и обрнуто, Простор у Времену и обрнуто, Енергија у Материји и Материја у Енергији, Завојито у Правом и обрнуто, четрдесет милиона година као једна и обрнуто, Изнутра као Споља и обрнуто — бабушка у бабушки. Свет треба видети и тумачити онако како га је видео Љошин отац Константин. Ако уопште знамо шта бисмо све укључили у тај појам — у Константиновој верзији у девет фаза — његове промене, како оне у микро тако и оне у макро смеру, оне од Прошлости до Будућности и оне од Васионе до Тачке — теку као нешто што је имаментно а не као ланац узрока и последица чије се алке никада не састављају. Не, то није права линија већ Четвородимензионална лопта, код које је фамозна четврта димензија та интровертна дијалектика ван које не постоји ништа.

Наше око, тај чаробни орган свих живих бића, ствара позоришну илузију структура света, малог и великог, белог и црног, правих и кривих линија итд. да би се њихови власници могли у њему кретати и оријентисати. Ти сигнали немају никакве везе са суштаственим структурама. Оне мога бити виђе-не само онда када добијемо очи које ће моћи да виде Четврту димензију света која нам је за сада недоступна, ни видом, ни разумом, ни другим чулима. Ја је *видим*, али у језику којим се људи користе не постоје речи ни појмовни склопови којима бих се могао послужити у комуникацији с њима. У томе им не могу помоћи док не нађем решење да њихове биолошке очи заменим Спознајним, којима ће моћи да виде како свет — што није тачно рећи, већ светови — изгледају, колико су бескрајно сложени, изненађујући и леви, све један у другоме као Љошине бабушке.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКИ И СРОДНИ ПОСЛОВИ

МИРО ВУКСАНОВИЋ

ВЕЛИКИ СРПСКИ ИМЕНОСЛОВ

Матица српска, задужбина учених и родољубних Срба, настала 1826, око свог *Лейхойса*, око нашег најстаријег живог часописа, око других издања (прве су Стеријине и Видаковићеве књиге из 1827), приказује у сарадњи с Коларчевом задужбином лепоту те речи и задужбинарског обичаја, заједно са својим најновијим лексикографским делом. То је други том *Срјскоџ биоџрафскоџ речника*.

Дуго Матица српска, како и приличи најранијем нашем издавачу, припрема и објављује лексикографске књиге. Њен је речник у шест томова, стандардни, српског језика који се доскора мало друкчије звао, једини наш општи, велики књижевни речник урађен у прошлом веку, од А до Ш. У њој се, као првом књижевном и научном друштву српском, прикупљају, тумаче и обрађују речи из предвуковског језика, из свих његових облика, неправедно затурених. У њој се објављују дијалекатски речници, а највише је одмакао такав рад на српским говорима у Војводини. И све то у природној и редовној сарадњи с Институтом за српски језик Српске академије наука и уметности, с катедрама за наш језик.

Матица тридесетак година припрема и издаје лексикон писаца, југословенски, сада с подешеном концепцијом, према приликама које су нам задате и према потребама укупне српске културе. Тамо, у четири обилата тома, у петом који се ради, сређени су биографски и библиографски подаци о писцима из свих периода наше књижевности, с нанизаним чињеницама које се не вреднују, као што се и ради у таквим едицијама.

И још, према налозима недавно усвојеног републичког закона, посебног и дуго чеканог, заједно са Српском академијом наука и уметности, уз учешће Завода за уџбенике и наставна

средства, Матица ове године улази у замашни пројекат, у израду *Српске енциклопедије*, целовите, обухватне, какву немамо.

Досад овде речено потврђује истину која се све чешће чује да је Матица српска данас средишно место лексикографских послова у Србији. Немају навику старе националне установе да своје заслуге истичу. Не журе. Знају да је спорост мера вредности и да ће време све стакмити (то значи: сложити, довести у ред, све на своје место).

Оваквом окуком намерно сам се удаљио да бих са више страна пришао књизи која се недавно појавила, другом тому *Српског биографског речника*, који је дошао одмах после првог тома, где су одреднице које почињу с прва четири слова азбуке. Реч је, дакле, о именику Срба и представника других народа који су утицали на српску историју, на српску судбину, у блиским и различитим дотицањима, ратним и осталим. Збирни именик може се приказати и бројевима. Два тома, два досад објављена азбучника, имају безмало две хиљаде страница и приказују учинак близу четири хиљаде личности од српских помена до пре педесетак година. Биографије тих људи написало је неколико стотина аутора. Уз текст је дато неколико стотина фотографија. Све се у *Српском биографском речнику* мери стотинама и хиљадама. Није, дабоме, у толиком мноштву, свака личност знаменита, али је опис сваке личности покушај да се њиховим именима као на kotaма распореди што вернија историјска топографија свих српских крајева, некадашњих и данашњих, свих српских земаља. По временским степеницима, по вековима, видљиво је како се некад од крхотина, од староставних трагова, од узгредних помињања, морала саставити показница о људима којима се често не зна ни презиме. И видљиво је, кроз описе, кроз наведена дела и литературу, како су сажимани редови из преобимних података у књигама, огледима, расправама, критикама и другим прилозима о истој личности, како се опширност понекад одбранила или саму себе загушила. Видљива је, разуме се, мука како од малог дати цело и како од целог одвадити оно што је ефектно и речито. Ко буде стрпљив, док иде редом, док гледа распоред животописа по областима, територијалним или творачким, исто је, може видети неуједначеност. Где је писаних трагова више, где је писменост старија, где су очувана поуздана сведочанства, ту је обрађених ликова више. А где је све отишло у предање и увеличавање, у усменост, *од ува на уво*, по природи ствари отуд их је мање стигло у лексикон. Зато је важно што се у последњим годинама све више Срба интересује за своје порекло и родослов, што састављају породичне читанке и хронике напуштених предела. Имаћемо све када све буде изучено.

Нека ми као писцу буде дозвољено да настајање лексикографских штива прикажем на сликовит начин, кроз сећање како смо раније, на *изнесеним* и округлим местима, поплочаним или косом оструганим, на гумнима, после вршидбе, вилања и одвајања сламе, после скупљања жита брезовим метлама на гомилу, како смо чекали ветар, узимали лопату, бацали увис зрневље и плеву, али тако да плева одлети, да зрневље падне на равнину, да се носи у воденицу, меље између два камена и чува за хлеб. При том је цела вештина у избору јачине ветра. Ако је јак, однесе и жито, ако је слаб, не однесе плеву. Сличан је поступак у писању биографија. То није лак посао. Носи о перу и тежину покушаја да се човек што згуснутије а што очигледније прикаже.

И није лако, по установљеним енциклопедијским правилима, на малом простору, у збијеним и унапред одређеним редовима, уоквирити нечији живот, рад и дело. Зар то најбоље не осетимо када треба у некој прилици да приложимо своју биографију, зар нисмо запазили како нам тада целе године нестају као да их није било или постају делови речи (не ни цела реч, често) и зар нисмо у таквим случајевима признавали да самоопис јесте веран, али, ипак и ипак, не личи у свему на нас? Зар зато није измишљен образац с именом *Curriculum vitae*, који се скраћено изговара *си-ви*, који се испуњава без напора и зар све више младих такве листове не штампа из рачунара да их нуди послодавцима?

А замислимо колико су тешкоћа успешно отклонили сарадници и уредници *Српског биографског речника* у тражењу имена и података о њима, у проверавању, у цеђењу чињеница, у одвајању оног што је битно, у слагању кроз само неколико знакова или бројева оно што се тражи по неколико дана, па и дуже, у склапању записа који мора бити густ а читљив, просејан кроз барем четири сита и осам руку, у текстовима где се мире векови с човековим прегнућима из верских, друштвених, научних, уметничких и других области, у језичком, стилском и коректорском прочишћавању, у ликовном и техничком уједначавању, у сабирању читавог живистијана података, све у са знању да су услови за пропусте и примедбе повољнији што је лексикографска база обимнија.

Зато су енциклопедије, лексикони, речници и сродне књиге најбоље, најкорисније. Оне се најчешће отварају. К њима рука иде сама. Оне најдуже трају, најспорије застаревају. Зато их држимо што ближе радном столу, јер у њима можемо највише наћи од онога што нам је свакодневно потребно. А баш такве књиге ретко излазе и онамо где су велике суше краће, где новчани извори нису понорнице (појаве се па нестану),

где је брига о науци и култури већа него у нашој земљи. И зато је појављивање томова *Српског биографског речника* важно и значајно.

У сваком удруженом послу, вишегодишњем, тешко је одвајати појединце, али се свуда где има реда зна чија ја последња, ко мора сећи, ко коси а ко воду носи. У последњих петнаестак година, после заслужног професора Александра Форишковића, у *Српском биографском речнику* главни уредник је данас водећи српски енциклопедист академик Чедомир Попов, главни уредник и *Српске енциклопедије*, секретар Лексикографског Матичиног одељења које је сада знатно изнад свог имена. То каже још две ствари. Прво, мало се ко отима да ради осетљиве и приметне лексикографске послове. Друго, такви послови морају бити под сигурном руком и пажњом, под искуством које имају академик Попов и његови сарадници. Зато од таквих уредничких тимова у идућој години и можемо очекивати и наредни том *Српског биографског речника* и спремљен први том *Српске енциклопедије*.*

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

ОБНОВА СРПСКЕ БИОГРАФИСТИКЕ

1

После дуготрајних припрема појавио се 2004. године први том *Српског биографског речника*, а непуне две године касније ево и другог тома. Матица српска, која своје послове обавља колико темељно и стручно толико и споро, уз многе провере, припремала је овај пројекат и радила на њему више од три деценије. Као што је речено у *Предговору* за први том (потписује га Уређивачки одбор, али је он, очигледно, дело садашњег главног уредника Чедомира Попова), предлог о покретању овог пројекта поднео је још почетком 1972. године Александар Форишковић, који ће касније постати кључна личност у практичној организацији посла. Тадашњи руководећи људи установе, председник Младен Лесковац и секретар Бошко Петровић, одмах су подржали такву иницијативу, па је половином исте го-

* Реч на представљању *Српског биографског речника*, том 1: А—Б, том 2: В—Г, у Коларчевој задужбини, у Београду 11. октобра 2006. године.

дине организован шири разговор у коме је истакнут огроман културолошки значај овог пројекта. За главног уредника *Српског биографског речника* првобитно је одређен Младен Лесковац, касније Александар Форишковић, а после његове смрти Чедомир Попов; установљен је ауторитативан Уређивачки одбор, уредници појединих струка и Редакциони одбор. У тим радним телима нашли су се најважнији стручњаци из појединих области тако да су таква персонална решења, уз добру организацију читавог посла и окупљање сјајног сарадничког тима, омогућили врхунске енциклопедистичке домете. Подсећајући се дугог и мукотрпног настанка ове толико важне публикације ваљало би са посебном пажњом прочитати сва имена оних који су на различите начине допринели да *Речник* изгледа тако како изгледа.

У изради *Српског биографског речника* требало је решити мноштво питања везаних за селекцију грађе, и то како унутар појединих струка тако и на плану проналажења праве пропорције између различитих струка. Кључни проблеми су, дакако, морали бити решавани поступно, почев од израде азбучника, одређења обима појединих одредница (чиме се у превасходно фактографски усмерен материјал уграђују несумњиви вредносни критеријуми), избор компетентних сарадника и аутора појединих одредница, затим само писање, па рецензирање добијених текстова и утврђивање коначне верзије појединих одредница, након чега следи склапање целине енциклопедијског тома и завршна провера рукописа. У оквиру припрема овог енциклопедијског пројекта посебно су се показали важним послови израде неопходних библиографских прилога, а у том контексту реализована су и два изузетно важна потпројекта: *Библиографија српске некролоџике* пописала је некрологе објављене до 1918. године (књига је објављена 1998), а *Пренумерација на српску књигу XVIII и XIX века* је обезбедила исцрпан попис свих имена која се налазе на списковима пренумераната у књигама назначеног периода дугог два века. Захваљујући тако осмишљеном концепту и ефикасности у раду у Матици српској је временом формирана сјајна екипа стручњака способна за најсложеније и најзахтевније послове. Мали професионални тим и широка сарадничка мрежа посвећеника сачинили су изузетно богату базу података и обезбедили сјајне резултате у лексикографско-енциклопедијским пословима. А кад се присетимо резултата раније обелодањеног пројекта *Лексикон јисаца Југославије* у досадашња четири тома (слова А—Dž, 1972; Ђ—J, 1979; К—Lj, 1987; М—Nj, 1997), онда постаје јасно да су резултати Матице српске у енциклопедистици представљали

сами врх, не само у српским оквирима него и на целокупном простору некадашње СФР Југославије.

2

Појаву *Српског биографског речника* треба утолико радосније поздравити јер он представља још један доказ да српска лексикографија и енциклопедистика данас, након распада СФРЈ, у периоду транзиције, одлучно креће ка развојним токовима који су морали много раније да буду обављени, још у време када је историјски пројекат конституисања модерне српске нације био у пуном замаху. У овом, пак, тренутку, када је српска нација изложена вишеструким дезинтеграционим процесима, енциклопедијска делатност поново постаје изузетно осетљива и важна јер управо она може обезбедити укупни фонд знања који једна национална заједница о себи треба да има. Благотворни учинак енциклопедија у процесима изградње пуне националне самосвести и заокруживања одговарајућег културолошког простора збиља је неоспоран. Жалосно је, али је тако: у овом тренутку српска интелектуална заједница, па и читаво јавно мњење, поново треба да дефинише које су размере и укупни обим српског националног корпуса, да што тачније одреди просторне и временске оквире, земљу и становништво, језик и религију, етничку основу и специфичне њене варијетете, политичку и друштвену организацију, економски и правни систем, школство, уметност, науку, технику и све остале облике испољавања сложености националног бића.

Са жаљењем се, тако, мора констатовати да је ова област код Срба годинама била препуштена спорадичним активностима углавном појединаца-ентузијаста или институција које, у специфичним оквирима вишенационалне државне заједнице и ауторитарног политичког система, никако нису смеле показати превише амбиција у тим пословима. У оквиру поделе рада у некадашњој Југославији српска научна заједница је, стицајем околности, прва показала иницијативу срачунату на организацију лексикографских и енциклопедистичких послова, а онда је, због сопствене небрижљивости и одсуства шире подршке, та иницијатива препуштена хрватској научној заједници. Први велики енциклопедијски подухват у заједничкој земљи организовао је рођени Новосађанин, професор Београдског универзитета, историчар Станоје Станојевић који је *Народну енциклопедију српско-хрватско-словеначку*, у четири тома, од 1925. до 1929. године, издавао у Загребу, у тек у то време основаном Библиографском заводу. Касније се у Хрватској, пред сам рат,

али и за време Павелићеве тзв. Независне државе Хрватске енциклопедистика континуирано развијала, па је тако започела да излази *Хрвајска енциклопедија* (изашло је укупно пет тома у периоду од 1941. до 1945. године). За време социјалистичке Југославије, лексикографија је у Загребу, у Југословенском лексикографском заводу доживела изузетно снажан развој и, посебно под будним оком Мирослава Крлеже, дала изузетно значајне резултате, али они пате од уочљивих идеолошких и политичких слабости. Тако се развила широка и разграната мрежа енциклопедијских приручника као што су *Енциклопедија Југославије* у осам књига (1955—1971, друго проширено издање започето је 1980. године, а прекинуто је после шестог тома, 1990), општа *Енциклопедија Лексикографског завода* у седам књига излазила је од 1955. до 1964. године (друго издање, 1966—1969, изашло је у шест, а треће, 1977—1988, у девет књига), *Поморска енциклопедија* (1954—1964), *Медицинска енциклопедија* (1954—1965), *Енциклопедија ликовних умјетности* (1959—1966), *Музичка енциклопедија* (1958—1963), *Шумарска енциклопедија* (1959—1963), *Техничка енциклопедија* (1963—1976), *Пољопривредна енциклопедија* (1967—1973), *Енциклопедија физичке културе* (1975—1977), као и изузетно важна *Библиографија расправа, чланака и књижевних радова* који су излазили у дугом временском распону. У тим енциклопедијама је, осим вредних стручних прилога, сасвим очигледна била и, временом све јача, политичка оријентација усмерена ка дезинтеграцији српског културног, политичког и државног корпуса, па би ове лексикографске приручнике у тим сегментима требало читати са пуном критичком будношћу. Распадом СФР Југославије српска култура остала је без организованог рада у области лексикографије, па су у том смислу искуства Матице српске више него драгоцене. Било би, стога, потпуно природно да будући Српски лексикографски завод, који се већ годинама тихо помиње, буде основан управо при Матици српској.

3

Српски биографски речник је важна публикација не толико због знања о великим, изузетно значајним појединцима колико по ономе што сазнајемо о осредње или мање значајним људима. Исто тако, због високо развијене историјске свести, која представља један од камена темељаца националног бића уграђен још у средњовековним основама српског друштва, читаоцу су веома доступна сазнања о биографијама значајних владара и светитеља, политичара и војсковођа, књижевника и уметни-

ка, научника и публициста, али су мало доступна знања о животима значајних привредника и правника, лекара и ветеринара, инжењера и педагога, те припадника других, мање атрактивних струка. Захваљујући добро избалансираном односу различитих доприноса и заслуга појединаца, те разноврсних струка чији се резултати описују, *Српски биографски речник* постаје изузетно важан извор елементарних, а крајње поузданих информација.

Неколико примера може јасно представити колико је изречена оцена тачна, а такве увиде нарочито пластично можемо приказати уколико *Српски биографски речник* упоредимо са *Енциклопедијом Југославије* или са *Народном енциклопедијом српско-хрватско-словеначком*. У *Енциклопедији Југославије*, примера ради, нећемо наћи познате српске привреднике Игњата Бајлонија и Ђорђа Вајферта, као што нема ниједног припадника њихових породица. У Станојевићевој енциклопедији, пак, налазимо обојицу значајних привредника, од којих Бајлони добија 20 а Вајферт 24 ретка. У *Српском биографском речнику*, међутим, Бајлонијева биографија обухвата 76 редака, а уз то је представљено још шест чланова ове, за развој српске привреде изузетно значајне породице; биографија Ђорђа Вајферта запрема 52 ретка, а уз њега има још три члана његове породице. Ширина грађе која се описује у *Српском биографском речнику* несравњено је већа у односу на све остале енциклопедијске приручнике.

Ако упоредимо обиме појединих одредница, доћи ћемо до занимљивих показатеља. У првом издању *Енциклопедије Југославије* Миша Анастасијевић има 12 редака, Драгутин Анастасијевић 17, Ксенија Атанасијевић 16, Исидор Бајић 24, док у *Српском биографском речнику* Миша Анастасијевић има 154 ретка, Драгутин Анастасијевић 80, Ксенија Атанасијевић 83 а Исидор Бајић 122. Из оваквих обима енциклопедијских одредница јасно се може уочити са каквом је опширношћу представљена грађа, те колико је *Српски биографски речник* несравњено богатији извор података.

Предности Матичиног речника могу се приказати и још неким примерима. У *Енциклопедији Југославије*, тако, наћи ћемо релативно опширну биографију Драгише Васића на читавих 35 редака, што се да објаснити свешћу самога Мирослава Крлеже о значају овога писца, упркос чињеници да су ову двојицу некадашњих пријатеља идеолошка опредељења у потпуности раздвојила, тако да је Крлежа остао на победничкој, а Васић на пораженој страни. О Драгиши Васићу, пак, *Српски биографски речник* доноси обраду на читавих 216 редака. Осим тога, у Југославици налазимо укупно четири Васића, а у Ма-

тичином речнику четрдесет. Исто тако, у Југославици има 4 Бајића, 9 Бошковића, 5 Васиљевића, 4 Војновића, 3 Вујића, 10 Вуковића, 4 Вукотића, 5 Вучковића, док у *Српском биографском речнику* Бајића има 24, Бошковића 42, Васиљевића 28, Војновића 25, Вујића 51, Вуковића 50, Вукотића 29, Вучковића 32. Кад се суочимо са овим и оваквим чињеницама, онда постаје јасно колико је Матичин речник драгоцен извор информација којих, у таквом обиљу и поузданости, једноставно нема ни у каквим другим енциклопедијским приручницима.

О многим важним личностима и њиховом делу можемо сазнати из неких других приручника и студија, али је *Српски биографски речник* и о њима добио одиста ваљане прилоге. Тако, примера ради, Бранислав Глигоријевић пише о краљу Александру Карађорђевићу, Радош Љушић о кнезу Александру Карађорђевићу, Сима Ђирковић о деспотици преподобној мати Ангелини, Јован Делић о књижевнику Иву Андрићу, Илија Марић о Ксенији Атанасијевић, Даница Петровић о композитору Исидору Бајићу, Анђелка Митровић о оријенталисти Фехиму Бајрактаревићу, Драго Ђупић о лингвисти Александру Белићу, Љубомирка Кркљуш о правнику и историчару Валтазару Богишићу, Мирослав Пантић о филозофу и физичару Руђеру Бошковићу, Ксенија Марицки Гађански о Милану Будимиру, Гојко Тешић о Станиславу Винаверу, Драгољуб П. Живојиновић о патријарсима Варнави Росићу и Гаврилу Дожићу, Василије Ђ. Крстић о Људевиту Гају и патријарху Герману Анђелићу, Раде Михаљчић о краљу Вукашину, Сава Дамјанов о Миловану и Станки Глишић, Миливој Ненин о Велибору Глигорићу итд.

Насупрот томе о многим личностима нема баш много доступних извора, па је утолико већа вредност таквих прилога, какви су текстови Војислава Марића о математичару Војиславу Авакумовићу, Југослава Вељковског о привреднику Игњату Бајлонију и четничком војводи Јовану Стојковићу Бабунском, Славка Гавриловића о генералу Петру Биги, о унијатском епископу Василију Божичковићу и о читавом низу мање познатих личности, пре свега официра; ту су, затим, прилози Радоша Љушића о трговцу Миши Анастасијевићу, Чедомира Попова о правнику и политичару Јовану Авакумовићу, политичару и дипломати Ђули Андрашију, официру и министру Миливоју Петровићу Блазнавцу, државнику и политичару Илији Гарашанину; Лепосава Шелмић пише о сликару Јову Василијевићу, Маја Клеут о песнику и епископу Никанору Грујићу, Бранислав Глигоријевић о политичару Милану Гролу, Светлана Велмар Јанковић о свом оцу правнику и психологу Владимиру Велмар Јанковићу, Александар Николић о математичару Богдану Га-

вриловићу, Зоран Максимовић о Александру Александровичу Верешчагину, Ксенија Марицки Гађански о класичном филологу Албину Вилхару, Владан Јовановић о историчару Радославу М. Грујићу, Сима Ђирковић о херцегу Влатку Херцеговићу Косачи, Миро Вуксановић о војводама Лакићу Војводићу, Машу Врбици, Гавру Вуковићу, књижевнику Вуку Врчевићу и сердару Јанку Вукотићу, Биљана Шимуновић-Бешлин о председнику Матице српске Радивоју Врховцу, Драго Ђупић о лексикографу Милану Вујаклији и лингвисти Јовану Вуковићу, Божидар Ковачек о књижевнику Јоакиму Вујићу, Милорад Екмечић о устанику Луки Л. Вукаловићу, Дејан Микавица о писцу и политичару Илији Вучетићу, Мирослав Радоњић о Бранку Гавели, Љубомирка Кркљуш о политичару Глигорији Гиги Гершићу, Бранко Момчиловић о Вилијаму Јуарту Гледстону...

Посебно је драгоцен систематски рад појединих истраживача у одређеним областима, какав је, примера ради, у овај речник уградио покојни владика шумадијски Сава Вуковић, истражујући архијереје Српске православне цркве. Треба истаћи и чињеницу да су велики број одредница написали и Матичини професионални лексикографи као што су Милица Бујас, Александра Новаков, Татјана Пивнички-Дринић, Мирјана Карановић, Владимир Николић и други. Оно, пак, што свакако има кључну важност јесте чињеница да када се погледа списак сарадника и ауторски потписи испод појединих одредница, те када се препознају најважнија имена српске науке нашег времена, онда постаје јасно да све ове чињенице обезбеђују врховну ауторитативност Матичиној публикацији.

Поједине биографије су, понекад, писане и „у четири руке”, нарочито када су у питању личности које су се оствариле у две или више струка; такве одреднице о Јовану Бијелићу писали су Вера Јовановић и Зоран Т. Јовановић, о Станиславу Биничком Хранислав Ђурић и Александар Васић, о Војиславу Вучковићу Александар Васић и Милица Гајић, о климатологу Павлу Вујевићу Божидар Д. Јовановић и Душанка Марковић итд. Читалац може бити веома пријатно изненађен када констатује да је понека личност у *Српском биографском речнику* обрађена упркос томе што је у неким, веома добрим лексикографским делима изостала, као што је то случај са песником Перишом Г. Богдановићем или архитектом и естетичарем Милутином Борисављевићем, који су, неким чудом, изостали из *Лексикона писаца Југославије*. Такви очигледни примери показују и доказују колико је *Српски биографски речник* описао широк круг личности који су доприносили богатству националног живота и његовим развојним токовима.

Српски биографски речник представља изванредно енциклопедијско дело и савршен показатељ стања у којем се сама струка, српска биографистика данас налази. Са жаљењем, отуда, морамо констатовати да управо на страницама овог дела можемо уочити како неки послови у овој области још нису урађени. Тако, на пример, налазимо приличан број личности, чак и из 20. века, о којима не знамо потпуне податке, чак ни године и места рођења или смрти. То је веома чест случај са политичким емигрантима, али и не само са њима, па строги читалац може да се зачуди над чињеницом да изостају елементарни подаци о личностима које су, такорећи, донедавно биле у животу. Такви су, примера ради, четнички командант Филип Ајдачић, политички радник Јудита Алергић-Стамболић, професор Јован Антић, генерал Милан Н. Антић, посланик Милан Т. Антић, инжењер Миливоје В. Арачић, бригадни генерал Чарлс Армстронг, пуковник Велимир Ж. Атанасијевић, четнички војвода Аћим Бабић, пуковник Милош Ђ. Банићевић, лекар Љубомир Бараћ, генерал Љубомир К. Белимарковић, пуковник и конструктор Драгољуб Бешлин, четнички командант Славко Н. Бјелајац, новинар и политичар Никола Богдановић, песник Периша Г. Богдановић, четнички војвода Бранко Богуновић, учитељ и народни посланик Душан М. Богуновић, генерал-мајор и народни херој Урош М. Богуновић, генерал и дипломата Михаило Д. Боди, адвокат и потпредседник Матице српске Милош Бокшан, композитор Момир Борисављевић, публициста Бранко Бошковић, четнички командант Блажо Ј. Брајевић, свештеник Милан С. Бранковић, генерал Илија Д. Брашић, игуман Данило Брзаковић, пуковник Владимир Бркић, политичар Војин Бркић, генерал Радојко С. Бркић, економ и народни посланик Симо Ђ. Будимир, публициста Миливој Бузачић, трговац и народни посланик Душан Р. Бујић, писац и преводилац Даринка Буља, пуковник Војислав С. Бумбаширевић, књижевни критичар Спасоје Васиљев, књижевник Драгиша Васић, грађевински инжењер Павле М. Васић, устаник и политичар Васо Видовић, публициста Душан Љ. Виторовић, књижевник Владимир Вујић, функционер Коминтерне Војислав Вујовић, народни херој Лука Вучинић, четнички потпуковник Блажо Л. Гојнић, новинар Радмило Грђић, учитељ Андра Гроздановић, пуковник Милан М. Грујичић и други.

У *Српском биографском речнику* могли би се наћи још и неки други детаљи који нису баш доведени до савршенства. Могло би се, тако, уочити да нису све одреднице писане са

истом мером убедљивости и акрибије, те да су чак неке важне појединости понеке од биографија неоправдано прећутане или да нису ваљано протумачене. Нажалост, сваки подухват ове врсте, поготово у малим културама попут наше, мора рачунати са сарадницима какви постоје. У многим областима српска енциклопедистика има изванредне истраживаче и писце, али има области у којима се мора рачунати на не баш прворазредне ауторе. И они, међутим, обављају важну мисију јер често скупају податке и енциклопедијски обрађују биографије о којима се до сада готово ништа није знало. Ако, дакле, у *Речнику* пронађемо овакве неуједначености, не треба одмах помишљати да смо открили нешто што је промакло пажњи уредника ове публикације. И главни уредник и уредници појединих струка више су него свесни оваквих местимичних неуједначености, али у оквиру расположивих интелектуалних и истраживачких потенцијала вероватно нису имали бољег решења. Оно што је, пак, најважније, те неуједначености не доводе у питање изванредан учинак и високу оцену целог подухвата.

Приговарати због неуједначености оваквога типа, па и наводити примере самих пропуста, неће у овом тренутку омогућити бог зна колику добит, чак би такав гест могао бити знак својеврсног цепидлачења, али би свакако био од помоћи у припреми новог издања које би морало бити бар мало потпуније и боље. Свако ко понешто зна о енциклопедијским пословима, зна да су овакви пропусти просто неминовни, а поготово зна да енциклопедије, по правилу, нису места где ће се разрешавати непознанице самих струка. Ако наука није утврдила неке чињенице, енциклопедија само може да упозори на степен сазнања или незнања до којег се дошло, па ће свакако подстаћи на нова прегнућа и даља истраживања. И у том погледу непосредна корист од појаве *Српског биографског речника* је несумњива. Не само, дакле, што Матичин речник пружа обиље драгоцених информација, него нас непогрешиво и неподмитљиво упозорава на то шта све не знамо а морали бисмо знати.

Остаје нам, стога, нада да ће појава *Српског биографског речника* представљати снажан подстицај за толико потребну обнову и даљи развој српске биографистике. А та струка, као што добро знамо, није у нашем времену баш на цени. Слободно можемо рећи да је она не само запостављена, чак недопустиво запостављена, него у појединим струкама готово у пот-

пуности екскомуницирана. Њоме се, с разлогом, баве проучаваоци друштвене, политичке, војне историје који још увек настоје да сагледају место појединца унутар друштвене заједнице и којима биографске чињенице имају прворазредну важност. У проучавању књижевности и уметности, међутим, модерне методолошке оријентације, које су у српској култури преовладале у другој половини двадесетог века, сасвим су елиминисале интересовање за биографске чињенице. Биографистика је добила статус преднаучног, прелиминарног истраживања лишеног веће вредности.

У традиционалнијем, позитивистички инспирисаном облику истраживања књижевности проучавање биографије сматрано је неопходним, саставним обликом сваке научне процедуре. Отуда је све до пре педесетак година код нас свака расправа о књижевницима подразумевала сегменте под насловом „Живот и дело”, при чему се та два круга чињеница, често, нису ни сагледавала у међусобној вези. Методолошке мањкавости пре свега позитивизма, али и свих других облика спољашњег приступа књижевном делу, у свету су почев од друге деценије двадесетог века изазвале оштру критику изричану са становишта свих модерних методолошких оријентација, од руског формализма, англоамеричке нове критике, феноменолошког приступа и школе интерпретације, преко структурализма и семиотике, теорије рецепције и критике читалачког акта, па до постструктурализма у различитим појавним облицима. Лако би се, изгледа, могло закључити да је биографистика током двадесетог века за проучавање књижевности изгубила сваки значај, те да би је требало сасвим елиминисати.

Захваљујући оваквој методолошкој ситуацији, па и специфичној теоријској лаковерности, српски проучаваоци књижевности су такву елиминацију збиља и обавили. Изузмемо ли неколико драгоцених одступница на које су указали понеки од српских проучавалаца књижевности (да поменемо само Мирослава Пантића, Миодрага Поповића, Божидара Ковачека, Предрага Палавестру и друге), створена је истраживачка клима у којој су биографије одиста сасвим искључене из области проучавања књижевности. Академски облици научног рада избегавали су таква истраживања, а нису им приступали чак ни са свешћу о релативној ограничености домета и вредности таквих сазнања. Последица свега тога је чињеница да данас немамо ваљано урађене научне биографије готово ниједног српског писца двадесетог века, а да је част биографистике одбранио новинар и публициста Радован Поповић, чије биографије, засноване пре свега на увидима у преписку писаца, представљају

готово једино вредно што је о српским писцима двадесетог века на том плану урађено. Тако смо добили биографије Исидоре Секулић, Милоша Црњанског, Јована Дучића, Растка Петровића, Вељка Петровића, Ива Андрића, Бранка Ћопића, Сретена Марића, Васка Попе, Десанке Максимовић, Добрице Ћосића, Милорада Павића, Бранка Миљковића, Мирослава Антића, Годора Манојловића и других.

Кад човек помисли на то колико је истраживачке енергије бачено на неука тумачења појединих књижевних дела, мора се запитати није ли боље да је бар део те енергије искоришћен за писање правих биографија некога писца. Мислим, стога, да би израду биографија морали да вратимо на списак могућих тема за магистарске и докторске радове, ако никако другачије а оно бар у облику израде интелектуалних биографија које укључују прецизан опис поетичких наклоности писца, његове лектире, књижевних симпатија, филозофских, идејних, политичких убеђења, специфичности развоја личног и колективног укуса итд. Пишући овакав тип биографије, њен аутор не остаје у кругу чисте животне фактографије него реконструише унутрашњи универзум писца, описује његов поглед на свет, појединачне ставове и вредносну аргументацију, те на тај начин отвара видике ка суштинском разумевању самог књижевног дела, ка иманентној анализи текста и ка просторима интертекстуалности. Бављење биографијом, дакле, није, или бар не мора бити методолошки ћорсокак и поразни судар са модерном методологијом хуманистичких дисциплина, а посебно проучавања књижевности.

Треба и то рећи: написати нечију интелектуалну биографију није ништа лакши задатак него протумачити неко књижевно дело са танчинама његових текстуалних и интертекстуалних релација. Уосталом, неке релативно новије методолошке оријентације, попут новог историзма, остављају знатно више простора за укључивање биографистике у процедуру читања и тумачења текста. Уколико не обновимо биографистику, српска наука о књижевности бића знатно неспремнија за одговор на овакве облике истраживачке праксе, испостављене у нашем времену.

Српски биографски речник је, дакле, настајао у веома неповољном тренутку када је методологија хуманистичких истраживања била крајње несклона оваквом облику знања и кад је сама биографистика запала у озбиљну кризу. То ће, дакако, морати да остави некаквог трага на сам изглед речника и вредност његових доприноса. Праведан приказивач *Српског биографског речника* морао би имати на уму и ове чињенице када

дође у искушење да о понеким слабостима овог подухвата нешто оштро приговори. Али би, исто тако, тај приказивач морао констатовати да нас управо занимљивост прилога у овом *Речнику* нужно наводи на закључак о неопходности извесне реактуелизације биографистике и њену паметну, методолошки утемељену примену у процедурама научног сазнања. Уколико би, дакле, неко сасвим олако тврдио како је *Речник* сам по себи методолошки депласиран и застарео, јасно је да он у праву не би био. Али би био сасвим у праву уколико би утврдио да ће овај *Речник* омогућити да се на нов начин промисли о вредности биографистичког корпуса и да се преиспита његова компатибилност са модерном методологијом у проучавању књижевности.

6

Матица српска је одиста много учинила да се права, модерна српска биографистика поново стабилизује као пажње вредна научна дисциплина. Нарочито су њени енциклопедијски подухвати у том погледу занимљиви и корисни, али и међусобно довољно различити да никако не представљају пуко понављање истих текстова. Да је то, збиља, тако можемо показати на примеру *Лексикона њисаца Југославије*, *Српског биографског речника* и будуће *Српске енциклопедије*, чије прве томеове бисмо могли видети већ за коју годину.

У сваком од ових енциклопедијских приручника биографије су обликоване на специфичан начин и не могу се, без додатне обраде, преносити једна у другу. У *Лексикону њисаца Југославије* обраде су искључиво засноване на ређању чињеница у одређеном поретку, по строго утврђеном формулару, при чему се добила фактографска обрада биографских и библиографских података без којих би озбиљно проучавање тих писаца било веома отежано. Тако је формирана изврсна база података коју ће користити свако, а јавно признати њене вредности тек понеко. Зато би и овом приликом требало изрећи све похвале пре свега покретачу и дугогодишњем уреднику Живојину Бошкову, али и свим уредницима и сарадницима који су овај вредни пројекат успели да доведу до слова О и П, која се сада раде.

Српски биографски речник понудио је другачији тип обраде. У њему су биографије наративно обрађене, претворене у краће или дуже жижнописаније, али њих треба обављати без тумачења пишчевог дела, како би остало више простора за опис самог живота. У самом речнику, пак, могу се уочити из-

весне неуједначености тога типа: већином доминирају чисто биографске обраде, док се у понеком прилогу непримерено умножавају коментаторски сегменти у толикој мери да чак засене причу о животном току. Такве одреднице често могу бити изузетно квалитетне, али су оне, ипак, запоставиле идеални образац *Српског биографског речника*; оне су, заправо, понудиле идеални образац који би у потпуности одговарао будућој *Српској енциклопедији*.

Разлике у одредницама и начину обраде морају постојати између две енциклопедије, па у том смислу *Српска енциклопедија* никако неће моћи да, чак ни уз неопходна сажимања, просто преузме текстове из *Српског биографског речника*. *Српски биографски речник* треба искључиво да износи „описаније живота”, а пишево дело да се опише само у мери коју допушта разумевање из биографске перспективе. Даље од тога не треба ићи, а поготово аутор одреднице не треба да се бави егзегезом књижевног текста. У *Српској енциклопедији*, пак, аутори се не морају ограничавати на строге биографске оквире, па би се у тој публикацији могли испоставити нешто шири увиди у природу књижевног опуса, о његовим појавним облицима, о месту и значају у култури којој припада.

Поједини случајеви овакве непримерености основним интенцијама енциклопедијског приручника могу бити изузетно занимљиви. Тако је, на пример, Радован Биговић написао изванредну одредницу о епископу Николају Велимировићу, али та одредница тек нешто више од једне трећине текста садржи право „жизноописаније”; све остало је опис и тумачење његовог импресивног дела. Треба сасвим разумети уреднике *Српског биографског речника*: овако сјајну одредницу пожелео би сваки уредник, чак и кад зна да она није најпримеренија идеалном обрасцу текста какав одговара *Српском биографском речнику*, чак и кад зна да би оваква одредница била управо по мери будуће *Српске енциклопедије*. Тако се и десило да ова енциклопедијска јединица, бриљантна у сваком погледу, просто штрчи не само квалитетом него и нешто другачијим типом текстуалне обраде. Чак и кад се огреши о начело прикладности и жанровске чистоте, *Српски биографски речник* оствари сјајан енциклопедијски резултат.

Српски биографски речник почео је, дакле, да излази и несумњиво хвата жељени замах. Није неважно напоменути да књига изгледа веома лепо захваљујући срећном решењу кори-

ца, добром техничком уређењу, ваљаном компјутерском слогу и коректорском раду, те честито обављеном штампарском послу. Ваља зажелети да освојена експедитивност остане трајна врлина овог пројекта, те да, по изласку другог тома, ауторски посао на припреми трећег тома буде срећно завршен до краја 2007. године, као што главни уредник Чедомир Попов наговештава. Уколико би се одржала таква, веома подстицајна динамика рада, онда бисмо могли бити сигурни да ће се пројекат у догледно време реализовати као целина и да ће обавити драгоцену културну мисију толико потребну српској заједници у овом тренутку. То би, додатно, показало како формирање засебног Лексикографско-биобиблиографског одељења у Матици српској 1991. године није била без јаког разлога и без очигледних изгледа на успех. Знање, промишљеност и стрпљење главног уредника Чедомира Попова, изврстан уреднички и сараднички тим, очигледна посвећеност послу малобројне екипе професионалних лексикографа, као и пажња коју Матица српска посвећује енциклопедистичким пословима, обећавају да ће ово прижељкивање будућих успеха бити у потпуности реализовано.

Појава *Српског биографског речника*, треба и то рећи, представља и једно тужно упозорење. Овом публикацијом српска култура само добија оно што тзв. велики народи одавно имају, а имају чак и неки народи који нису ништа већи од српског. Рецимо, Словаци, чији биографски речник у пет томова, а у издање Матице словачке из Мартина, изашао је у периоду од 1986. до 1992. Истовремено, овај наш речник нас изнова упозорава на чињеницу да још увек немамо националну енциклопедију на којој се, управо у овом периоду док ишчитавамо изашле томове *Српског биографског речника*, поново почиње озбиљно радити. Захваљујући Српској академији наука и уметности и Матици српској у периоду од 1995. до 1998. године обављен је посао израде азбучника, а онда се — због силних проблема са којима се наше друштво суочило, а што је довело до ускраћивања финансијске подршке за овај пројекат — са овим послом сасвим стало. Успешна организација пројекта *Српског биографског речника* сигурно је деловала и делује веома подстицајно на оне који верују у неопходност реализације српске енциклопедије и који, под руководством вишеструко већ доказаног znalца енциклопедистичких послова Чедомира Попова, свесрдно на томе раде.

Сви су, дакле, разлози да будемо веома, веома задовољни због појаве *Српског биографског речника* као дела које обележава блистави тренутак српске енциклопедистике. Због тога треба честитати свима онима који су водили и реализовали овај,

толико важан енциклопедијски пројекат. А кад се има на уму да су послови на трећем тому већ добрано одмакли и да је, очигледно, одавно већ изграђен неопходни радни ентузијазам, онда је јасно да је радост добронамерних и самосвесних припадника српске културе сасвим непомућена. *Српски биографски речник* је изузетно добро вођен и пажљиво уређен енциклопедијски подухват којим се већ сада и те како можемо поносити. Како време буде одмицало, а непосредне користи од ове публикације постајале све очигледније, тај ће се понос само повећавати.*

* Реч на представљању *Српског биографског речника*, у Матици српској, у Новом Саду 14. септембра 2006. године, и у Коларчевој задужбини, у Београду 11. октобра 2006. године.

КЊИЖЕВНЕ НАГРАДЕ

МИЉУРКО ВУКАДИНОВИЋ

КЊИЖЕВНЕ НАГРАДЕ У РУМУНИЈИ

Коме — чему служи књижевност

Приметио сам (за деценију и по од како сам се начисто зарумунио) да и Румуни као Американци мисле да је њихова држава земља свих могућности. Ту Американци (оправдано!) застану а наши најближи суседи (цитат из Вукадиновића) оду даље па кажу (коме?): И земља свих немогућности! То нам пружа шансу да у тако оцртаном, строго омеђеном простору погледамо шта значи бити књижевник у једној земљи огрезлој у транзицији, држави која је скоро једном ногом већ крочила у Европу за коју претпостављамо да је на време изашла из тзв. транзиције, као и да видимо како и колико се књижевност награђује. Ово чиним на изричити летописни захтев мојих новосадских књижевних другова признајући да нисам пратио анкету на предложену тему што ми само отежава позицију, допуштајући ми да будем личан, комотан, неопрезан...

Ако није спорно да је књижевност (као модерна болест) дар од Бога онда је она сама по себи награђена, тако да јој није преко потребна подршка државе за коју смо научили да одумире. Ево шта о томе мисли један мој знатно млађи књижевни колега Роберт Шербан (р. 1970), угледан румунски песник (већ је првом књигом *Природно је да ѝрејерујем* 1994. трајно придобио и критику и публику), цењени новинар (у два наврата је последњих година био проглашен за најбољег младог новинара Румуније), недељно ТВ лице, један од 3 (три) најамбициознија издавача у Темишвару, награђиван у земљи и иностранству итд. који на питање једног новинара, у часопису *Књижевно огледало*, везано за субвенције (да употребимо ову аждајицу — туђицу без које не можемо) додељене његовој изд. кући „Брумар”: „Нисам никад тражио субвенције од румунске

државе. Нити за моје књиге, нити за моје пројекте.” Иза тога „млади класик” каже и зашто: „Вероватно је боље да се не ’петљаш’ са државом, ако се може.” Међутим, откривамо неколико редова ниже: „Могуће је да у 2006. затражим финансијску помоћ за песничку колекцију ’Брумар’... видећемо.” ... И читаоци *Лешојуса* су видели, идемо натраг.

Ако није спорно да је литература (било је већ превише књижевности!) као модерна болест дар од Бога зашто је онда Свевишњи допустио да се у Библији (која је више од књиге) име писца и његова професија искључиво помињу у негативном контексту (скоро педесетак пута!). Да ли је то ружно занимање, да ли је уопште какво занимање? Одговор на ово горуће питање нашао сам недавно у књизи „Америка је нео/брађени виноград”.

Кад смо већ код Америке не могу а да се не послужим једним старијим извором који лепо каже да је у 1997. однос био 1:6: сат читања на 6 сати куповања, недељно! Ако се помиримо са чињеницом да без читања нема писања онда је јасно као ноћ да је писац немогућа професија.

Немогућа професија и (не)реалне могућности

Оставимо се ми Америке где је пропорција 1:6: један сат читања (треба то издржати!) и 6 сати куповања... књига (зар није и к. роба?!). Да видимо најпре каква је ситуација у Јашију, граду са више цркава и музеја од „Српске Атине” али много мањем од нашег бисера на Дунаву, граду где се деца, чланови библиотеке „Г. Асаки” уписују на листе за чекање књиге о Харију Потеру! Овај град на северу Румуније, једно 7—8 сати брзим возом удаљен од Престонице је привилеговано место румунске културе. Поред цркава и манастира које посећује преко милион туриста годишње, у граду и најближој околини постоји као једна жива културна мрежа дванаест музеја књижевности која носе имена најугледнијих личности из румунске књижевности и културе, обједињене Музејом румунске књижевности из Јашија који координира рад и акције. Сваки од музеја обележава многе значајне датуме из румунске културне традиције и писца чије име носи. Тако, рецимо, музеј који носи име чувеног прозаисте Јона Креанге (ове године обележио је 88 година постојања!) имао је у априлу тродневни сусрет (у селу Бождеуци) са наградама за кратку причу, конкурс на коме су могли учествовати и загранични Румуни и тзв. дијаспора.

Ових дана у мају одржава се традиционална манифестација Дани „Књижевних разговора” (часопис основан 1867) и

додељују се награде у десет категорија. Правило је да аутори који су већ једном добили награду у некој од категорија не могу добити поново сем за животно дело, тако да смо Адам Пуслојић и ја ове године изостали јер смо прошле године то обавили „овајдивши се” за читавих 150 евра! Треба разумети и организатора који додељује толико награда и газдује стотинак гостију са разних страна ове највеће православне државе на Балкану и богме, и из белог света! Допустићу себи да побројим за шта се све додељује награда да би вам профил награде био јасан.

Награде се додељују:

— за посебне заслуге у домену издавања појединих часописа и листова за књижевност и културу. У овој категорији могу бити додељене од једне до три награде;

— за посебне заслуге у издавачкој делатности поводом објављивања и афирмисања савремене румунске књижевности (једна до три награде);

— за песничку књигу;

— за књигу прозе;

— за драмско дело;

— за књижевно-критичко дело;

— за есејистичко дело;

— за промовисање румунске књижевности у другим културним срединама, путем превођења (једна до три награде);

— награда за изузетан допринос култури,

— награда за животно дело.

Награде су бројне и врло угледне а више су но симболичне ако обратимо пажњу на новчану страну приче. Ни нећемо! Идемо натраг.

Подсећам на чињеницу коју сам изнео прошлог лета на конференцијама за штампу које сам имао у Друштву словенских писатеља у Љубљани и у Удружењу књижевника Србије да овај град мањи од Ниша (не морају сви примери бити из Војводине!) има дванаест (12) врло активних књижевних листова и часописа и да има бар десетак већих градова од њега у Румунији. Овде додајем да и још неки од тих листова имају своје награде. Као на пример *Књижевна Дачија* (и она из XIX века), ревија *Поезија*, специјализована за поезију која има врло особен и врло препознатљив профил, листови *Хроника* и *Време* који имају своје награде. Свако у својим границима али ништа не превише и новчано прејако. Писци живе од данас до мрака, од мрака до сутра итд. са девизом „Новац квари човека” а писац је понекад и људско биће и врло кварљива роба! Наравно и тамошњи издавачи су као и у Србији — дају понекад и награде кад не дају хонораре сем у књигама! То чине следеће

издавачке куће: „Младост” („Junimea” која је била покретач књижевног и културног препорода Румуна у другој половини XIX века!), „Време („Timpul”), „Dram ART”, „Капије Оријента”, „Universitas XXI”, „Sagittarius Libris” и друге. Понекад се искрено уплашим за колеге из Јашија са којима тесно сарађујем (члан сам уређивачког тима у два часописа) да није превише награда по глави писаца!

Два случаја из оних времена, два из ових

Ми Срби и Несрби, писци и остала менаџерија ако не патимо од пара, патимо од богатог памћења. Не каза цабе један национални равничарски песник: „Пресијава ми се страховито памћење на слепочницама.” Дакле, памтим два случаја: један из тврдог комунизма (Румунија) и преостали из меког (Титославија). Поверио ми се тада гост из тврдог к. у наш меки комунизам, мој исписник песник Славомир Гвозденовић, да је за једну објављену књигу и награду филијале темишварских писаца могао да купи скоро нову „Дачију” а ја сам за 11 песама објављених у јубиларном броју *Лейшойиса* добио такву сумицу да смо Синан Г. и ја летовали на Хвару, у Старом Граду, чак у Хрватској! Шта ли ћу тек добити, да ми је знати, за ових десетак изнуђених страница?!

Сретнемо се колега Славомир Г. и ја, у овом миленијуму, он у својој држави а ја, дакле у Удружењу књижевника Румуније где смо обојица лауреати. Он за књигу на српском, а ја за гомилу румунских књига на српском. Узели смо плаве коверте и честито се бојимо да заседнемо. Знамо колико он може да поједе а ја колико сам жедан (ко смук, јашта!). И прође тако без инцидента (по 250 еврића у једном од цепчића)... Ако ме меморија не вара, као што ме све друго вара!

*Понецио о наградама Удружења књижевника Румуније
и његових филијала*

Ето баш јуче киша ме сколи те уђох да се склоним од непредвидљивог неба баш у Удружење. Кад тамо листа предложених за награде. Изљубисмо се, питасмо се за јуначко и мушко здравље и све друго, а ја принудно знатижељан упитах: „Ако није тајна...!” За друге још јесте али за Тебе није: 1.000—2.000 евра. То су нове тарифе које је изборило ново руководство Удружења на челу са новим председником, академиком и универзитетским професором угледним књижевним критича-

рем Николајем Манолескуом. А само две године раније... баш сам могао да сачекам и да се људски опарим! Врви од спонзора! Гала је у Народном позоришту... Истини за вољу памти се и случај кад је Влада Румуније дуплирала суму предвиђену за награде па је испало пристојно. Па је једне године влада отишла још корак даље па је ладно кркнула преко тридесет хиљада евра Удружењу што је омогућило да се објави 25 књига савремених писаца чланова Удружења (на конкурс је учествовало 240 аутора а међу њима и потписник ових редова чија је песничка књига ушла у Програм)... Коктел је увек, без обзира на новчани износ премија, био на висини што је радовало чак и ненаграђене ауторе. Филијале Удружења окупљају, по територијалном принципу, писце послом или животом затечене у провинцији. Награде које додељују увек су директно зависне и од умешности и менаџерских квалитета челних људи да привуку спонзоре или да градски оци одреше кесу. Бар тако је засад. Међутим, не треба рећи онако страшно као наш народ „не бојте се боље бити неће”.

*Румунска Академија наука иакође награђује
књиге и ауторе*

... и то не увек само писце из својих редова! Та награда се креће и до 500 евра. За писца премало, за Академију — ништа (или премного?).

*Главни наградодавци су листови и часописи,
поштом фестивали поезије*

У Румунији нема много међународних фестивала, бар не оних који би могли издржати тај назив. Најпознатији организује Удружење књижевника у морском ексклузивном одмаралишту Нептун, средином септембра када се стотинак писаца из света (поглавито песника) сјати тамо. Додељује се једна награда од 5.000 евра неком од најугледнијих прозаиста и додељивала се некаква повеља где није било речи о парама већ да аутори добију парче земље и да после десетак година ту никне колонија писаца. Довољно је било само да падне једна глава (градоначелник) и да идеју прогутају сиви таласи. Цабе сам се радовао кад је песник кога сам превео на румунски (Томаж Шаламун) добио ову награду...

„Ноћи поезије у Куртеа де Арђешу” је један полуприватни фестивал где познати румунски песници и чести наши гости

Каролина Илика и Думитру М. Јон прикупе импозантан број песника са разних меридијана, штампајући књиге ауторима награђеним, уз уникатни ликовни рад каквог скулптора или угледног сликара који су примали у власништво. Сећам се како сам имао озбиљних тешкоћа да напојим своје књижевне колеге јер се скулптура (процењена на 750 евра) не точи!

У овој је земљи посвуда просуто какво књижевно зрно и семе је дало плод: фестивал. Од великих градова само Темишвар нема такав украс. Али, рецимо, Дом културе из Горњег Вишева, недалеко од Марамуреша има књижевни конкурс за објављене песничке и прозне књиге (по 200 евра) и конкурс за хаику где се за 6 необјављених хаику песмица може зарадити девизна стотка. Да само чују наши би већ победили!

Једно веће село, да кажемо варош — Велико Село (Satu Mare) има изванредан часопис за поезију *Poeezis* који уређује готово сâм познати песник средње генерације Ђорђе Вултуреску, уз несеквичну подршку неколицине својих пријатеља, успешних пословних људи. Претпрошле године главну награду је добио свачији песник и наш значајни преводилац песник Јоан Флора, сада већ покојни.

И многи други часописи и градови широм румунске земље имају своје дане, своје награде, своје награђене. Поменућу неке: букурештански листови *Књижевна Румунија*, *Даница* (код нас превођено као вечерњак, светлоноша итд.), часопис из Констанце *Томис*, већ поменуто *Књижевно огледало* из Фокшанија (највећи вински комплекс у овом делу Европе), Дева, Каран Себеш, Дробета Турн Северин, Клуж, Слобозиа, Решница, Бистрица, Текући, Арад, Крајова... Интересантан је случај града Плоештија где се већ двадесетак година организује међународни фестивал „Никита Станеску” (по једном европском песнику кога добро знају и поштују и наши читаоци) где једна група годинама организује свој фестивал и прави омаж песнику и поезији готово паралелно (са неколико дана разлике!) са међународним фестивалом где се још није десило да нема наших писаца који су често и награђивани (међу награђенима су Адам Пуслојић — неколико пута, Срба Игњатовић, Радомир Андрић, Радивоје Константиновић) а награде се крећу од 550 до 1.000 евра.

Посебан је случај везан за име националног песника, позног романтичара Михаја Еминескуа. Годишњице његовог рођења и смрти обележавају се свуда у земљи, у културним институцијама, школама, кућама а посебно у Ботошанију и Ипотештију (у песниковом родном крају) где се одржава централни велики песнички скуп. Иста ствар се симултано збива и у Суђави, и још неколико других вароши. Награда се додељује у

неколико категорија: за најбољу песничку књигу године, за песнички опус, за прву књигу. Посебна пажња се посвећује младим песницима где се наградује објављивањем неколико аутора.

Кад смо већ код младих аутора (овде се та граница протеже до 35 година) они су посебно привилеговани и имају неколико великих сусрета са наградама и стипендијама и до 10.000 евра! Недавно је у Букурешту био дводневни песнички маратон за ову категорију писаца на ком је учествовало готово стотинак аутора и троје је поделило десетоиљадарку! Био сам сведок једног сличног догађаја посвећеног младим ауторима. Наградама фестивала „Никита Станеску” прикључена је једна стипендија за књигу о Никити коју млади брадоња треба да доврши у току године путујући по свету и песничким сусретима крцкајући истоимену суму чији дародавац остаје анониман. Нисам сигуран да је тако нешто код нас забележено!

Такође сваке године Министарство културе Румуније додели један број високих признања заслужним личностима културе и уметности. Писци никад нису заобиђени.

МЕЛ ГАСОУ

РАЗГОВОРИ СА БЕКЕТОМ

24. јун 1978.

„Позориште је било светлост.
Затим је постало властита тама”

Како сам касније схватио, Бекет је много држао до тачности. У сваком случају, стигао сам готово сат раније. Паркирао сам аутомобил у побочној улици и одшетао Булеваром Сен Жак. PLM је модеран хотел, аеродинамичне линије, крпат путницима у пролазу. У складу са хотелом, *Café Français* је блистав модеран кафе, она врста места на којем не бисте очекивали да нађете Самјуела Бекета, па према томе управо она врста места где бисте очекивали да га нађете. Изгледа да су му пријали хладноћа и имперсоналност.

Ушао сам у кафе тачно у 11 пре подне. Већ је био тамо — висока, строга фигура која је седела у удаљеном углу. Носио је сако од твида боје рђе, комотну ролку и мале округле тамне наочаре, као Хам. Пио је еспресо и пушио малу танку тамну цигару. Након размене поздрава наручио сам еспресо и започео питањем о скорашњој поставци *Чекајући Годоа* Френка Данлопа на Бруклинској музичкој академији. Најављена је као Бекетова поставка, која је претходно на тој Академији изведена на немачком. Заправо, била је то Данлопова прерађена америчка верзија, коју је немачки оригинал далеко надмашивао. Било је јасно да се Бекету не допада то што Данлоп профитира на његовом имену. Након петнаестак минута разговора питао сам га да ли могу да водим белешке. Одлучно је одговорио: „Али ово није интервју.” И то је било то. При нашим ка-

снијим сусретима никада више нисам предложио да водим белешке.

Овај почетни разговор покривао је многе области, али се углавном фокусирао на *Чекајући Годоа*. Потврдио је да га је завршио 1949. и да је наредне четири године покушавао да издејствује извођење овог и ранијег комада *Елеуџерија*. Упитан да ли је *Чекајући Годоа* носио наоколо продуцентима, одговорио је: „Моја жена га је носила. Сви су га одбили. Било је то као да га нудите вратарима.” Онда му је неко рекао за Рожеа Блена, париског глумца и режисера који је био склон авангарди. Видео је његову поставку Стриндбергове *Сабласне сонате* и на њега су оставиле утисак две ствари: верност аутору и готово празно позориште, што је Блена приближило Бекету. Бекетова супруга Сузана дала је Блену и *Чекајући Годоа* и *Елеуџерију*. По Бекетовим речима, *Елеуџерија* је била „амбициознији комад од *Чекајући Годоа*, са већом поставком. Била би много скупља.” Сматрао је да је то можда један од разлога због којих је Блен изабрао *Годоа*, додајући да, гледано са дистанце, не би волео да је *Елеуџерија* постављена. Касније је посветио *Крај њарџије* Блену, „јер нико други не би радио *Годоа*”.

Бекет није отишао на премијеру *Годоа* у Паризу, али је отишао убрзо након ње и установио да је то „дубоко иритантно искуство”. Мрзео је да гледа своје комаде; чинили су га изузетно нервозним и самосвесним. „Видим све своје грешке”, говорио је. С друге стране, волео је пробе. На њима је могао да исправља грешке.

Зашто је написао *Годоа* на француском а не на енглеском?

„Зато што је енглески сувише лак. Желео сам дисциплину.”

Поредећи комаде са прозом, рекао је да му се свиђају „ограничења позоришта у поређењу са недостатком ограничења прозе. Окренуо сам се позоришту као одмору од црнила прозе.” Након прозе, „позориште је било светлост”. Туробно је додао: „Затим је постало властита тама.”

Испричао је да је написао *Годоа* за четири месеца, „веома брзо, никад брже”, не знајући куда то иде ни како ће се звати. Написао га је на француском, у вежбанци, од прве до последње стране. Кад је дошао до краја свеске, окренуо ју је и наставио да пише с друге стране, од назад према напред. Унео је неке исправке и измене, али није истргнуо ниједну страницу. Илуструјући овај процес, узео је рачун са стола кафеа, пресадио га на пола и, готово као да изводи трик са картама, преврнуо га. На тај покрет конобар је дојурио до нас, мислећи да желимо да платимо. Обојица смо се насмејали конобаревој

грешци, а Бекет је покушао да му објасни да је користио рачун да би нешто показао. Одустао је од покушаја беспомоћно слегнувши раменима и наручили смо још кафе.

Пошто је завршио комад, прекуцао га је. „Још увек имам рукопис”, рекао је. Очигледно је то био један од малобројних које је задржао. Гого се на почетку звао Леви. Рекао је да не зна зашто је изменио то име, осим што је желео да два имена буду у јасном контрасту: Диди и Гого. „Они су играчи”, рекао је. „Играју игре”, као и Поцо и Лаки. „Они су играчи улога”, другим речима — глумци. „Поцо не треба да буде плутократ. Блен је хтео да се он тако игра, али Поцо је такође играч”, и, као и другим ликовима, „понеостаје му игара”.

питао сам га за Лакијев монолог. Рекао је да се он може поделити на три јасна дела. Први, који се завршава речима „али не наваљујмо много”^{*} говори о „небу и божанској афазизи”. Други, који почиње са „с обзиром на то да је осим тога”, говори о „човеку који се смањује”. Трећи, који почиње са „с обзиром на шта више и много теже”, је о „земљи испод нас, земљи која је пребивалиште стена”. Додао је да „Лаки изиграва интелектуалца”. Његов циљ је да буде „добар слуга”.

Није гледао оригиналну америчку поставку, али је слушао о њој од Алана Шнајдера, који је био отпуштен након „фијаска у Мајамију”. Заменио га је Херберт Бергхоф. О Берту Лару је рекао да је „прилагодио *Годоа* себи”. Рекао сам му да сам гледао комад на Бродвеју, да се Лар прилично унео у лик и да је било врло забавно.

Разговор је прешао на остале комаде. Потврдио је да је *Крајову последњу шраку* написао за Патрика Магија. Иако га тада није познавао, чуо га је на радију и допао му се његов глас. „То је једини пут да сам писао директно за некога.” Додао је да је Алберт Фини, кад је играо Крапа у обновљеној поставци у Лондону, био „безнадежан; било је ту поезије колико у пепељари”. Са *Срећним данима* вратио се писању на енглеском јер је осетио да „губи” језик.

Рекао је да осећа како његови наслови губе у преводу, у оба правца. *Fin de partie* је боље од *Endgame*, јер се *Endgame* односи само на шах. „*Fin de partie*” се може односити на било коју игру. Шах је важан за овај комад, али он није једина игра која се у њему спомиње. *Footfalls* је непреводиво на француски, а *That Time* „је још горе; постаје 'L'Occasion'”. Губи двоструко значење. 'Pas moi' (за *Not I*) је дословно.”

^{*} Наводи из *Чекајући Годоа* су из превода Александра Саше Петровића (*Изабрane драме*, „Нолит”, Београд 1981).

Да ли су инспирација за *Не ја* били мајка и дете које је видео у Алжиру?

„Инспирација је била Каравађова слика коју сам видео на Малти, на којој је глава Јована Крститеља.” Невољко, открио је: „А и у северној Африци: видео сам мајку како чека дете да изађе из школе. То је идеја о неком ко посматра посматрача.” О *Корацима* је рекао: „Ту се ради о корачању: девет корака једним путем, девет другим. Падање стопа. Звук стопа. Ходање по тлу, као по гробу. Речи су мање важне, али стопе су есенцијалне.”

У тренутку нашег разговора његово писање је било у застоју. „Тренутно не пишем. Покушавам да пишем прозу, али не сваки дан. Тешко је.” Усредредио се, барем тренутно, на режирање, и у Немачкој и у Лондону (ускоро је требало да режира *Срећне дане* са Били Вајтло). Објашњавајући зашто годинама није одлазио у позориште, рекао је: „Изгубио сам апетит. Као младић, гледао сам све у Ебију:* О’Кејсија, Синга.” Волео је раног О’Кејсија, посебно *Јунону и њауна*. „Госпођа О’Кејси је тренутно у хотелу”, рекао је, објаснивши да њу познаје али да никад није срео њеног мужа.

Изгубио је апетит и за друге уметности, као што је сликарство, приписујући то делимично проблему са очима: имао је две операције катаракте. Његов главни интерес остало је гледање спорта на телевизији. Помно је пратио Светско првенство у фудбалу и тенис, па смо укратко претресли обе ствари. У овом и наредним сусретима показало се да је тенис честа тема разговора.

Причајући о ранијим годинама, рекао је да је након дипломирања на Тринити колеџу у Даблину планирао да постане наставник. Окушао се у тој професији, али је „закључио да је безнадежна. Подучавао сам нешто што не знам људе који не желе да уче.” Да ли је то слично раду режисера са глумцима? „Не!” Тада је писао „чудне песме, као што су то радили и сви остали”, али још није био одлучио да постане писац. Да ли му је жао што није постао наставник? „Понекад”, рекао је, наглашавајући да су неке од привлачности тог посла редовна плата и слободно време. Али као писац може да утврди властити распоред и оде на путовање кад год пожели. „Не. Никада! Чак ни онда кад не пишем.” Онда је изјавио: „Постао сам писац зато што је све друго пропало.”

Харолд Пинтер му је годинама слао рукописе својих комада, а он би их враћао са коментарима. „Увек ми шаље комаде. Прочитао сам овај нови, *Издају*. Свиђа ми се. Ради се о

* Abbey Theatre у Даблину (прим. прев.).

једној афери. Иде од краја афере уназад према почетку.” Признао је да је у осталим стварима изван додира са позориштем, али да се занима за Едварда Олбија. Гледао је Шнајдерову поставку *Ко се боји Вирџиније Вулф* у Лондону. Много младих писаца му шаље комаде, али он не може да их чита. Питао ме је за Mabou Mines* и слушао кад сам му описивао како је ова трупа драматизовала *Cascando* и *Изгубљене*, који су постали *tour de force* за Дејвида Ворилоуа. Рекао ми је да поздравим Ворилоуа ако га видим.

Шта мисли о биографији Дирдри Бер? Готово да је уздрхтао, скрећући поглед и одбијајући читаву идеју разговора о овоме. „Нема шта да се каже о томе” — другим речима, била је то затворена књига. У једном тренутку, док смо били дубоко утонули у разговор, рекао је: „Уморан сам од прича о мом раду.” Схватио сам ово у најширем смислу, не тако као да се уморио причајући ми о неком посебном комаду, већ тако као да не жели никоме да прича о било којем од својих дела. Не само у том тренутку већ заувек, чинило се.

22. јун 1979.

„Режирање је изговор да се не пише”

Следеће године, ситуација се поновила: срели смо се ујутру и причали уз дупли еспресо. Изгледао је нешто мршавије, очи су му биле стиснуте.

Говорио је о својој поставци *Срећних дана* са Били Вајтло. Почињало је сценом у којој Вини спава; демонстрирао је њен положај на сцени наслонивши главу на руку. Тада су се упалила светла. Рекао је да је Били у почетку имала проблема јер се угледала на друге глумице у тој улози. У *Корацима* је сама креирала улогу. Ипак, уз ауторову помоћ је успела да стави лични печат и на *Срећне дане*. На крају, рекао је „глас јој је постао мрачнији” и била је seksi. Десило се да је у исто време Ајрин Ворт играла *Срећне дане* у Public Theatre у Њујорку. Рекао сам му да је поредила Вини са Чаплиновом скитницом у смислу „чудесне сналажљивости”. Рекла је: „Стидим се да тако претерујем, али морам да урадим како Бекет жели. Дођавола с обзиром!”

* Mabou Mines, авангардна позоришна трупа из Њујорка (прим. прев.).

Пробе су за Бекета биле напорне. Припремао се за њих много раније. Биће то, заклинао се, последњи комад који режира. До тада их је све режирао, „али не све на енглеском”. Закључио је да га режирање одвраћа од писања. „Режирање је изговор да се не пише.” Желео је да забележи још тога „на белом папиру”.

Бирајући глумца за улогу Виноног мужа Вилија интервјуисао је седморицу. Изabraо је Леонарда Фентона, делом због тога што је био и певач и певао Шуберта. Током пауза на пробама увесељавао је Бекета певањем. „Вили је тешка улога. Глумац мора да буде врло вешт, јер има импровизација.” Хвалио је сценографију. То „није баш брежуљак, већ више косина. Било би погрешно назвати је брежуљком.” Замолио сам га да упореди изведбе Били Вајтло и Мадлен Рено. Рекао је, као да се правда, да је Реноова „сентиментална”.

Сваки пут кад би поставио комад, он би га изменио. Док је режирао наилазио је на „сувишности: и у речима и у акцијама”. Указао је на пример из *Краја њарџије*: „Клов се пење уз мердевине, гледа кроз прозор, онда силази и заборавља да помери мердевине. Исекао сам то.” Али то је смешно. Исекли сте смех? Насмејао се на то.

Радио је на два нова комада, на „драмском монологу за Дејвида Ворилоуа” (*Комад монолога*) и на наративном фрагменту. Монолог је почињао са „кад је Дејвид рекао да жели да разговара о смрти сат времена”. Развија се у комад о „човеку у белом под лампом; човек и лампа су паралелни”. Након што је написао комад ставио га је на страну, све док му Мартин Еслин није рекао да *Кенјон ривју* поново излази и замолио га да пошаље нешто за нови број. Послао му је *Комад монолога*.

Наративни текст је почињао са „да ми прави друштво”, али Бекет је од њега одустао написавши 10.000 речи „зато што није био добро друштво”. Описао га је: „Човек лежи на леђима у мраку. Чује глас који му прича о прошлости коју не жели да прихвати. Чији је то глас, чија прошлост? Могао би то бити један човек који сам себи прави друштво.” Рекао је да би могао да се врати писању овог текста. Наредне године текст је под насловом *Друштво* извео Патрик Маги на ВВС радију, а касније трупа Mabou Mines у Њујорку.

У Лондону је Бекет видео Никола Вилијамсона. Вилијамсон је 1964. играо Дидија у *Чекајући Годоа* у Ројал Корту, са Мекгаураном као Лакијем. Бекет је волео Вилијамсона и рекао са жаљењем, још увек грмећи на Финија, да би било боље да је Вилијамсон уместо Финија играо у *Крайовој њоследњој шраци*.

Поновио је да не иде у позориште јер мрзи да седи у публици. Осећа се заробљеним. Као и са *Срећним данима*, пратио је комад кроз пробе, али га није видео пред публиком.

Следеће недеље требало је да иде у своју сеоску кућу у Исију. Није био тамо од јануара, а у јулу је планирао да оде у Мароко. Увек је одседао у истом хотелу и проводио већину времена у пливању. У Мароку су плаже дивне, рекао је. Причали смо о Арабалу, којег није дуго видео, и о Јонеску. Рекао је да се *Белава њевачица* још увек игра у Паризу, након двадесет година. Париска *Мишоловка*?* Насмејао се на то.

Затим је покушао да плати рачун, рекавши: „Ви ћете платити кад ја дођем у Њујорк.” „Кад ће то бити?”, питао сам. Наравно, није имао намеру да дође у Њујорк. Био је тамо једном, због снимања *Филма* са Бастером Китоном, и то му је очигледно било довољно. Изненада ми је рекао да има неког посла. Заједно смо изашли из кафеа и он је кренуо према заводу Санте. Питао сам се да ли иде неког тамо да посети.

Истог дана касније, поштом ми је послао примерак *Комада монолога*, који је откуцао са малим проредом, у једном параграфу, на четири стране. На маргинама су биле његове прецизне коректорске ознаке, којима је исправљао грешке у писању, уметнуо неколико нових речи и ставио тачку уместо упитника.

4. јул 1982.

„Кад би то играла жена, било би то као да сопран пева улогу за баритона”

Кад сам ушао у PLM, видео сам Бекета како одлази од пулта са новинама. Купио је примерак *Дејли Телеграфа* и питао ме желим ли и ја један. Заједно смо ушли у кафе. Био је релативно весело, ако се та реч уопште може употребити за Бекета.

Написао је два нова текста: комад *Катастрофа*, за Вацлава Хавела, који је требало да буде приказан на фестивалу у Авињону и комад за телевизију који је послао у Штутгарт. Бекета, Артура Милера, Ежена Јонеска и Макса Фриша замолили су да напишу комад за Хавела, којем се он изузетно дивио.

* *The Mousetrap*, комад Агате Кристи, који је у Великој Британији на репертоару од 1952 (прим. прев.).

Пошто је комад био намењен фестивалу у Француској, написао га је на француском. Рекао је да је кратак, око 15 минута, и да се изговара „катастроф“, без крајњег е, онако како је то у грчком, са значењем краја. Изражавао је изванредан интерес за телевизијски комад. Још није добио одговор из Штутгарта. Мислио је да ће можда бити одбијен. Бекет да буде забринут због одбијања? Био је то комад без речи, инспирисан Шуберт-овим комадом који је свирао у својој кући на селу. Радило се „о завршецима“. Неколико година пре тога написао је плесни комад за Штутгарт. Ако нови комад буде прихваћен, отићи ће у Штутгарт и „мало процуњати“. Под насловом *Quad*, „комад за четири извођача, светлост и удараљке“ изведен је у Штутгарту у октобру, а у децембру на ВВС-2.

Кад режира, Бекет је на сцени са глумцима, супротно немачком методу по којем режисер седи у публици „и издаје наређења“. Поновио је да не планира да режира: то је „сувише захтевно“.

Разговор је прешао на *Крајову последњу итраку*. Опет је тврдио да је комад написан за Патрика Магија, који је био дефинитивни Крап. Упућивано му је много захтева да глумице играју ову улогу. Наравно, одбио их је. „То увек треба да игра мушкарац“, рекао је. „То је мушки глас. Кад би то играла жена, било би то као да сопран пева улогу за баритона.“ Кад би жена играла ту улогу, питао је, „шта бисте радили са сценом у чамцу“, са Краповим романтичним присећањем. Рекао сам му да би то онда могла били лезбијска романса. Насмејао се на ту помисао. Упућивани су му и захтеви да *Годоа* играју само жене и да жена игра Хама у *Крају иршије*. Ништа од тога није хтео да прихвати. Захтев из Немачке за женским *Годоом* дошао је до њега у фази кад је комад већ одмакао са пробама и био близу премијере. Ипак је одбио.

Јапански но театар желео је да постави *Усјаванку* и *Охајску импровизацију* за Единбуршки фестивал. Бекет је дао пристанак, али је инсистирао да се драме прикажу „само на јапанском“. Чуо је да се прича како је на њега утицао но театар. Одговорио је да никад није гледао но. Љутило га је то што је Били Вајтло наишла на тешкоће кад је играла у Америци, јер је глумачки синдикат Actors Equity упутио неке приговоре. Назвао је то „забраном“.

Као његов агент, Барни Росет је „сређивао ствари“, као што је продаја комада *Кашасирофа* часопису *Њујоркер*. Говорећи о Росету, рекао је да је Џоан Мичел, која је имала изложбу у то време, била Росетова прва жена. Изгада да га је забављала чињеница да се његов пријатељ женио четири пута.

Причао је и о другим својим пријатељима, као што је Мартин Сегал, којег је упознао преко Хенрија Венинга. Венинг је радио са Сегалом у својој актуарској компанији. Био је и колекционар књига. Бекет му је продао рукописе када је „био шворц”. Бекет и Сегал су се сретали увек кад би Сегал долазио у Париз. Сећа се кад је упознао Атола Фугарда у пабу поред Ројал Корта у Лондону. Фугард му је рекао како пуши кап-петерсонку, лулу која се спомиње у *Чекајући Годоа*. Бекет је рекао да не познаје Фугардове комаде. Причао сам му о њима, посебно о комаду *Босман и Лена* и његовом дугу *Годоу*. Херберт Митганг, мој пријатељ и колега из *Њујорк Тајмса*, објавио је чланак о Бекету. Бекет је био љут због тога. Сматрао се превареним. Митганг се сусрео с њим „из личних разлога”, не да би правио интервју. Као коментар на његово понашање, Бекет је смислио игру речима: „I will never Mitgang with him again.”*

Причајући о филму *Филм* Алана Шнајдера, рекао је да је Бастер Китон прихватио улогу просто као „посао”. То је била Ваша последња посета Њујорку, рекао сам. „Моја једина посета”, рекао је одлучно. Било је неподношљиво топло, присећао се. Китон није познавао Бекетове комаде. Могли су да разговарају једино о немим филмовима. Ипак, чинило се да се сведо Бекету, вероватно добрим делом због сећања на Китонове комедије.

Бекет је мрзовољно испричао да троши превише времена на пошту, одговарајући на захтеве за правима и на молбе да прочита туђе рукописе. Кад је био млад, рекао је, никад није слао рукописе другим писцима. Никад није имао секретара, чак ни за властите рукописе. Прво би писао руком а онда прекуцавао, с два прста, што је демонстрирао куцајући у ваздуху. Ствари се измене између писања руком и куцања; писања машина је била његов „пријатељ”. „Сарадник”, предложио сам.

Да ли би волео да је могао да види Лаурела и Хардија у *Годоу*? Изгледа да га је та идеја мучила. Они су „физички идеални”, рекао је. Млади глумци су имитирали браћу Маркс, рекао сам, зашто не Лаурела и Хардија? „Прекасно је”, рекао је, мислећи на то да су мртви. Споменуо сам му Била Ирвина и неке друге америчке клоновне и то га је на тренутак заинтересовало.

Је ли икад глумио? „Једном, у школи. У Корнејевом *Сиду*. Играо сам старца (*El Viejo*). То је био почетак и крај моје глумачке каријере. Назвали смо комад *El Kid*.” Да ли би икад пожелео да игра Крапа? „Не бих могао да покренем касетофон”, рекао је закључујући ову тему.

* „Никад се више нећу сусрести (Mitgang) с њим.”

Као љубитељ тениса и добар играч у младости био је фасциниран ривалством између Крис Еверт и Мартине Навратилове. Казао је да му се свиђа „људскост” Евертове, а да је Навратилова „мушкобањаста”.

Кад сам након неколико дана стигао у Лондон, тамо ме је сачекао примерак *Катастрофе*, у Бекетовом преводу на енглески. Следећег јануара комад се појавио у *Њујоркеру*.

29. јун 1984.

„Мој издисај”

Док сам седео у колима и чекао уговорено време нашег састанка, размишљао сам о стварима о којима бисмо могли разговарати: *Чекајући Годоа* Брајана Бедфорда; Шнајдерова смрт и комеморација; Били Вајтло и њене устрептале руке које руководе представом; дуго присуство шест Бекетових једночинки на њујоршкој сцени; састанак Бекетовог друштва у Modern Language Association.

Након веома срдачног поздрава, замолио ме је да га зовем Сем (и ја сам њега, наравно, замолио да ме зове по имену). Изгледао је здрав, али је рекао да му није добро, да се суочава са „старим познаницима: несрећом, бедом, крајностима”. По први пут сам приметрио да му је прст на левој руци трајно савијен, као последица стања мишића. Отказао је пут за Штутгарт у мају који је планирао због телевизијске верзије *Worward Ho*.

Сломљен због Шнајдерове смрти, рекао је да не може да замисли никог другог у Америци ко би режирао његова дела. Шнајдер је радио у Hampstead Theatre и изашао да пошаље писмо. Након што га је послао, ударио га је мотоцикл. Бекет је наредног дана примио то писмо. У њему је било речи о предстојећем сусрету у Паризу. Будући да је то вероватно било Шнајдерово последње писмо, чинило се да се Бекет делом осећа одговорним за његову смрт.

Прочитао је мој текст у *Њујорк Тајмсу* о комеморацији Шнајдеру и причали смо о дирљивој анегдоти коју је о режисеру испричао Џорџ Гризард. Шнајдер је био љут на глумца јер је закаснио два минута на пробу *Сеоске девојке*.^{*} Изашао је, затим се вратио и у бесу бацио свој рукопис у ваздух. Гризард

* Комад Клифорда Одетса (прим. прев.).

је играо режисера, помало сличног Шнајдеру, и узгред га питао да ли може овај детаљ редитељског „посла” да употреби у представи. Бекету је прича била забавна. Додао је да се Шнајдер „тако предано посвећивао послу”, иако се нису увек слагали око детаља. Супротност је био Питер Хол, који је режирао првог *Годоа* на енглеском, са „збрком на позорници”. Изразио је и незадовољство због Питера Була као Поцоа у тој поставци.

Пинтер му је послао примерак своје драме *Још једно пред одлазак*. Пинтер је опседнут претњама слободи, рекао је Бекет. Прочитао је и овај комад и *Једну врсту Аљаске* и допали су му се.

Кад је Били Вајтло завршила са играњем *Усјаванке* у Њу-јорку, причало се (и то је чинио углавном Џек Гарфин) да ће је заменити Кетрин Хепберн. „Оставите Хепбернову”, саветовао је Бекет Гарфину „и чекајте да се Били врати”, што је требало да буде у јануару, „након што заради паре на неком другом месту”. Хвалио ју је као „инстинктивну глумицу”. Био је изненађен и, наравно, задовољан чињеницом да се једночинке тако дуго играју. Прве три, са Ворилоувим и Алвином Епстајном, биле су на путу за Единбург, а затим за Лондон.

Разговарали смо о Џејмсу Џојсу о и новој ревидираној верзији *Уликса* у којој је исправљено претпостављених 5.000 грешака у роману. Бекет је сматрао да су оне пре настале у штампању него у куцању. Иако је Џојс вероватно вршио коректуру, његове очи су биле у тако лошем стању да „није могао да чита”. Рекао је да му је Џојс диктирао делове *Финеџановог бдења*. Да ли их је редиговао или нешто изменио? „Не”, рекао је са једва видним смешком. Рекао сам да ће се вероватно појавити нова верзија *Финеџановог бдења* са исправљених 10.000 грешака. Недавно сам читао књигу Роберта Макалмона *Being Geniuses Together* (о Џојсу, Хемингвеју и Макалмону, између осталих). Бекетов коментар је био: „Џојс је рекао да је то освета чиновника.”

Пре него што је први пут отишао из Даблина у Париз, Бекет је прочитао *Поретрети уметника у младости* и *Даблинце* и чуо да је у току рад на *Уликсу*. Било му је 22 године кад је стигао у Париз. То је у сваком погледу било сјајно искуство за њега, иако се суочавао са „зараћеним странама”. „Надреалисти, Бретон, који су успостављали закон — уметнички закон; и Џојс и његов власитити кружок: Мари Рејнолдс, Ненси Кјунард. Силвија Бич је била врло љубазна према мени.” Испричао ми је да се сусрео са Хемингвејем у *Shakespeare and Company* и да је Хемингвеј називао Џојса „старим момком”. Бекет је читао Хемингвејеве ране кратке приче и *Збогом оружје*, али му се он никад није нарочито свиђао. С друге стране, свиђао

му се Марсел Дишан, који је становао близу њега. Прокоментарисао сам Дишанове „пронађене предмете”, као што је писар који је изложио као уметничко дело. Бекет се насмејао: „Писац то не би могао да уради.”

Испричао је да су браћа Бакомети били међусобно блиски, али да је један био подређен другом, „као Ван Гогови”. Говорећи о браћи, додао је да су Ван Велдеови, Гер и Брам, били непријатељски настројени један према другом. Он је био пријатељ са обојицом, али му се Брамова уметност више свиђала.

О властитом раду: *Worstward Ho* је његово последње дело и од онда није ништа написао. То је „мој издисај”, рекао је. Уследиће и остали издисаји.

Неко време није био у својој сеоској кући, али намеравао је да оде ускоро. Обично би одлазио возом. „Моја жена не воли село. Идем сам.” Кад је на село вози свој аутомобил, двадест година стар ситроен 2CV. Он је „стар, похабан, али велики пријатељ”. Пре је возио бицикл, али је од тога одустао и сад се држи свог 2CV. Кућа му је изолована, али у близини има продавница за набавку. Свиђа му се „тишина”.

У Паризу је имао два стана. У садашњи на Булевару Сен Жак преселио се зато што воли свеж ваздух и дрвеће. Рекао је да му је дом окружен „лудницом, болницом и затвором”. Цитирајући Дејвида Мемета, рекао сам му да ће бити припремљен „ако се, не дај Боже, догоди неизбежно”. Рекао сам му да ме је пре две ноћи пробудила бука, а он је без оклевања одговорио да је то била галама због тога што је Француска освојила Европско првенство у фудбалу.

Причао ми је како Сем Шепард има бурну сезону у Паризу, а ја њему да је Сем Шепард и филмска звезда, да његова глума подржава писање комада: сан уметника. Бекет је био изненађен и прилично затечен овом идејом. „Као глумац?” питао је.

Пошто сам гледао Брајана Бедфорда као Дидија у *Чекајући Годоа* на Стратфоршком фестивалу у Онтарију, описао сам необичан начин на који је изводио сцену „бесмисленог дискурса”, пењући се на врх Поцовог кофера као да се пење на импровизовану говорницу. Бекет је рекао да би требало да Поцо и Лаки леже, а да Диди иде око њих, али га је заинтересовао Бедфордов приступ па није приговарао. Додао је да треба да пази како гази.

Присећао се да је, кад је први пут гледао Рика Клачија у *Годоу*, овај играо Поцоа. Рекао је да је Клачи саставио репертоар од *Годоа* и *Крајове последње шраке* и да иде на турнеју по Аустралији.

Питао сам га како су његови текстови доспели на Универзитет у Тексасу. Испричао је да је после рата, кад му је био потребан новац, „Џејк Шварц, Велики Вадилац”, откупио од њега рукописе по ниској цени. Објашњавајући реч коју је употребио, рекао је да је Шварц био и зубар. По Бекетовим речима, он је „опљачкао” њега и друге уметнике, а онда текстове по високој цени продао у Тексасу. Бекету се допадао Карлтон Лејк, шеф тексашког архива, али се подсмевао Шварцу. О писмима: „Ви их напишете, неприпремљене за потомство, а људи их онда продају. Права на писма припадају ономе ко их је писао, али су она доступна и другима и људи пишу о њима.” Узгред је рекао да још увек има оригинални примерак *Уликса*, али да не зна где му је.

Изгледа да није познавао инсценацију приче *Мртва машина замислиће** коју је извела трупа Mabou Mines, па сам му је описао. Израел Хоровиц је био у Паризу и он и Бекет су се нашли на пићу. Хоровиц му је рекао да је имао проблема са Берцесом Мередитом кад је постављао свој комад *Park Your Car in Harvard Yard*. Мередит је очигледно имао тешкоћа да запамти текст. Кад сам рекао да је он добар глумац Бекет се сложио, али је одбио да призна *Годоа* којег су Мередит и Зиро Мостел урадили за телевизију. Случајно је изговорио „Годо” са нагласком на другом слогу, али се одмах исправио.

Питао сам га да ли жели још једну кафу. Рекао је: „Не, али узмите Ви, Мел.” Изгледа да му се свиђао звук мог имена, изговарао га је милозвучно, као што је Крап изговарао „ролна”.

У децембру исте године отишао сам у American Repertory Theatre у Кембриџу у држави Масачусетс због приказа поставке *Краја њарџије* Џо Ен Акалаитис, која је постала предмет сукоба између Бекета и Роберта Брустајна, уметничког директора овог позоришта. Охрабрен од стране Барнија Росета, Бекет је приговорио да нису поштована његова штампана сценска упутства. На његов захтев, у програм је уметнута напомена: „Свака поставка *Краја њарџије* која не поштује моја сценска упутства потпуно ми је неприхватљива.” Таква поставка била би пародија, рекао је. „Мој комад захтева празну собу и два мала прозора.” У поставци Акалаитисове сцена је дочаравала напуштену станицу метроа. Бекет је приговарао и због употребе музике (увертира и музичка подлога Филипа Гласа), али је дозволио да се представа приказује. Упркос овим контроверзама, имао сам утисак да је режисер поштовао текст и да је,

* *Imagination Morte Imaginez*, Бекетов енглески превод *Imagination Dead Imagine* (прим. прев.).

све у свему, ова поставка, иако неуједначена, боље представљала комад од многих које сам видео. Написао сам Бекету писмо о томе.

11. март 1989.

„Ја сам последњи”

Био сам у Паризу почетком марта. Бекет ми је телефонирао у хотел. Питао сам га како је, а он ми је тужно одговорио: „У старачком дому сам. Већ сам био у неколико.” Питао сам га да ли могу да дођем до њега. Одговорио је: „Нисам баш нешто за причу. Али волео бих да Вас видим.” Предложио је петака у 5 по подне и дао ми адресу. Касније је поново назвао да каже да је побркао своје састанке и питао могу ли да дођем у суботу. Да, наравно.

На улазу је писало „Tiers Temps Orléans. Retraite”. Била је то једноставна униформна зграда поред мале болнице, смештена у тихој улици у стамбеној четврти. Прошао сам кроз дневну собу у којој је петоро људи у тишини гледало телевизију. Пронашао сам болничарку и рекао јој да сам дошао да посетим господина Бекета. Провела ме је кроз башту до његове собе, која је гледала на двориште. Пошто је био март, пејзаж је био огољен.

Соба је била мала и једноставна, пуста скоро као ћелија. Није било слика на зидовима нити уочљивих украса, само узак, уредно намештен кревет, клупа и сто на којем је било неколико књига, укључујући речник и Бекетов школски примерак Дантеове *Божанствене комедије*, са његовим белешкама. Током последњих година живота поново је читао Дантеа на италијанском. На поду је био портабл телевизор, на којем је и даље гледао тенис и фудбал. На сточићу поред кревета били су телефон и дневник. На другом крају собе био је гардеробер и нешто што је личило на мали фрижидер. Ципеле су му биле у углу. Могла би то бити сценографија за Бекетов касни комад.

Будући да сам га раније виђао само у кафеу или како жустро хода улицом, било ми је нелагодно што га видим у старачком дому. Мада је соба била топла, носио је карирани кућни огртач преко одеће. Био је усправан и окретан као увек, али је деловао као стоичка, очајничка фигура. Изгледао је као да му је непријатно — не због спартанског изгледа његове собе, већ због чињенице да ту живи, да му није добро и да је остарио.

Насуо ми је чашу ирског вискија, а онда једну и себи. Затим ми је понудио једину наслоњачу у соби, а он је сео на клупу. Рекао је да сваког јутра иде у двадесетоминутну шетњу по оближњем парку. Доктор га посећује сваког дана и доноси му примерак његових омиљених новина *Либерацион* (а пријатељ из Ирске му шаље новине из Даблина, тако да може да прати резултате рагбија). Оброке му доносе на тацни. Храна је „јестива”, али „има сувише меса”. Док сам био код њега, попушио је само једну цигару.

Извињавајући се због околности и због тога што не може да ми пружи боље гостопримство, сликао је слику нужности. Пошто се недавно био онесвестио, у соби је био апарат с кисеоником за случај нужде. Али није дисање његов проблем, рекао је. Шта је онда? Старост и „равнотежа”. Кад је устао, деловао је помало нестабилно. Ни супруга му није била добро и његов доктор се бринуо и о њој. Рекао је да свој живот посматра као „преживљавање”.

Повремено му долазе посетиоци: Грегори Мошер са фотоапаратом, Брижит Лаком. Руби Кон је очекивао у понедељак.

У Њујорку сам чуо да је Бари Макгаверн јавно читао *Трзаје*,* Бекетов најновији објављени прозни текст. Прокоментаришао сам да га је Макгаверн испунио хумором као и драму. Бекет се чудило како глумци успевају да оживе прозу. Признао је да постоји „неколико комичних места” у тексту и објаснио његово порекло. Када је Барни Росет добио отказ на место шефа Grove Press-а Бекет је написао први део, а онда додао још два и дао их Росету да их објави. Књига се продавала у ограниченој серији за 1.500 долара. Бекет је тврдио да није имао везе са одређивањем цене. „Ко би то купио?” чудило се. Рекао сам му да вероватно има довољно библиотека и колекционара који ће се побринути за то издање.

У тексту се помиње човек по имену Дарли, лекар којег је Бекет познавао током Другог светског рата. Кад сам га питао о њему, рекао је да му је име било погрешно написано. Треба „Darley”, не „Darly”. Био је то Бекетов пријатељ и сарадник у ирској болници Црвеног крста у Француској одмах после рата. Рекао је да је Дарли мртав и жалосно додао: „Сви су они мртви”, мислећи на све своје пријатеље из тог периода. „Ја сам последњи.”

Искористивши Дарлија да започнем разговор на ту тему, подстакао сам га да прича о својим ратним данима, кад се борио за француски Покрет отпора. Укратко је испричао како су он и Сузана, његова будућа жена, били у Паризу у време кад

* *Stirrings Still*, текст написан 1988 (прим. прев.).

су Немци умарширали у њега. У журби су отишли на југ Француске. Током три године, од 1942. до 1945, живели су у Русијону у области Воклиз. „Радио сам чудне послове”, причао је. Често је радио код фармера. У то време написао је роман *Воиѝ*, последње дело које ће написати пре преласка са енглеског на француски. Сузану је једном ухапсио Гестапо, али је „успела да их наговори да је пусте”. Кад сам га питао да ли су били у бекству, одговорио је одречно; били су на једном месту, углавном су се „скривали”.

У то време је прикупљао информације за Покрет отпора. Умањивао је свој труд рекавши, као што је то чинио и раније, да се радило о „скаутском послу”. Али наставио је. Један од разлога био је његов бес због поступања са Јеврејима, који су морали да „пузе” са Давидовом звездом пришивеном на одећу. После рата Бекет је одликован признањима *Croix de Guerre* и *Médaille de Résistance*. Слика Бекета као тајног агента и хероја може деловати невероватно, али она сасвим одговара истини. Кад сам му одао признање због храбрости, приписао је то младости: „Били смо млади”, рекао је, као да то све објашњава. Наравно, имао је могућности да се током рата врати у Ирску, али је одлучио да остане и бори се у Француској.

Кроз Бекетов живот провлачи се потпуна и страствена посвећеност питању слободе. Увек је био спреман да подржи дисиденте као што је Вацлав Хавел и потписао је петицију за Салмана Руждија, иако га никад није срео. Било је то питање принципа. Рекао ми је да је чуо како је неко оскрнавио Дантеову статуу зато што је Данте Мухамеда сместио у пакао. Питао се да ли ће цензори ићи кроз историју књижевности и забрањивати одређене ауторе.

Причао сам му о Николсовој поставци *Годоа* у Линколн центру, објашњавајући да су Робин Вилијамс и Стив Мартин били верни тексту, али су одступали у изведби. „Мислите одрадио је 'посао'”, рекао је о Вилијамсу. Кад сам му описао њихове клоновске покрете током Лакијевог говора, дочекао је то са негодовањем. Рекао сам да је Бил Ирвин био изузетан као Лаки и креирао „пешчани плес” за овај лик. Разбацао је песак свуда по сцени, а онда разуздано плесао по њему. Бекет се насмешио на ово. Подсетило га је на водвиље и неме филмове из његове младости. Рекао сам му да је ова изведба привукла нову публику, делом ону која пре није познавала његове комаде, а можда чак уопште није ишла у позориште. У супротности са осталим критичким судовима које је исказивао преко посредника, његов закључак о овој изведби је био следећи: „Претпостављам да је било прихватљиво.”

Шта мисли о *Крају њарџије* у Comédie Française? Приговарао је изведби зато што је „режисер мењао неке ствари”. Вређали су га режисери који су покушавали да ставе власитити печат на представу. Рекао сам да је Шнајдерова снага била у томе што је поштовао текст. „То је велики губитак”, додао је.

Рекао је да не ради ни на чему новом, али да с тешкоћом покушава да преведе *Трзаје* на француски. Питао сам га да ли му је нешто потребно. Не, рекао је, све док има новина и вистија.

Док смо причали, изненада је устао и почео да шета по соби. Је ли то због циркулације? „Не”, рекао је, „већ зато што немам мира.” Како је наставио да корача тамо-амо, почео је да личи на лик који се враћа у сећање у *Корацима*. То је последња слика коју имам о Самјуелу Бекету, који је иступао из живота, без јасног краја на видику.

Кад сам се вратио у Њујорк послао сам му писмо у којем сам прокоментарисао фестивал његових радио-драма. Питао сам га да ли су снимили звук таласа на локацији Killiney Beach за Барија Макгаверна кад је читао *Пејео*. Одговорио је: „Killiney Beach или White Rock Strand је место на које девојка из *Ах, Џо* леже да се удави. Вероватно су то имали на уму кад су тамо снимали море.” Додао је да се „боји да су мале шансе” да касније током године оде у своју сеоску кућу. Закључио је: „Драго ми је да сте уживали у свом кратком боравку у Француској. Све најбоље обома. Сем.”

Неколико недеља касније, док смо заједно ручали у Њујорку, Џон Калдер, Бекетов енглески издавач, причао је о њиховом дугогодишњем пријатељству. Одлазили су један другом у госте. Калдер је рекао да Бекетова соба у старачком дому личи на његову кућу у Исију: спавао је, јео и радио у једној соби. Присећао се давних дана са Бекетом у Паризу, кад би пили и причали до зоре. Док су седели у кафеима придруживао би им се, поред осталих, и Ђакомети. Калдер је био са Бекетом оног дана кад се Хемингвеј убио: Бекет није престајао да прича о самоубиству; била је то ствар у коју је веровао. Једино питање је како то урадити а да се не узнемире други.

Калдер је испричао да су и *Чекајући Годоа* и *Мерсије и Каммије* произашли из Бекетовог искуства курира током Другог светског рата: чекао је поруке које нису стизале. Сматрао је да је рат изменио Бекетов живот; дао му је трагичну визију. Рекао је да би Бекет волео да је његова мајка знала да он није тотални промашај (што је раније био, у свему), али га је мање било брига за мишљење његовог оца. Из тог разлога је помињао мајку у *Корацима* и *Усјаванци*. У периоду када је писао *Годоа* и највећи део трилогије Бекет је имао оток на образу за који је

мислио да је малигни. Иако се после испоставило да је бенигни, веровао је да ће умрети и наставио да пише. Бекет још увек пише, рекао је, води „дневник сенилности”. Како копни, присећа се специфичних детаља. С тим његовим бриљантним умом дневник ће бити фасцинантан, рекао је Калдер — ако га преживи.

У августу је умрла Бекетова супруга. Послао сам му писмо са изразима саучешћа. Није одговорио. У децембру сам чуо да је болестан и да је у болници. Пошто је *Њујорк Тајмс* имао застарели и оскудан некролог припремљен унапред, написао сам нови. Касно на Божић Барни Росет ме је назвао да каже да је Бекет умро, након што је пао у кому. Некролог је изашао на насловној страни *Њујорк Тајмса*.*

Превела с енглеског
Миријана Карановић

* Из књиге: Mel Gussow, *Conversations with (and about) Beckett*, Grove Press, New York 1996.

ПЕТЕР ХАНДКЕ

ДУГИ РАСТАНАК ОД ЈУГОСЛАВИЈЕ

Петер Хандке о нестанку многонационалне државе
и његовом спорном заузимању за Србију

Са проглашењем независности Црне Горе пре три недеље многонационални експеримент Југославија доживео је свој коначни крај. Историја југословенског рата од 1991. до 1999, који је довео до распада државе, још није написана — превише су комплексни и разнолики узроци који су довели до крвавог распада југословенске државе. Аустријски писац Петер Хандке је од 1996. одлучно заступао српску страну, сматрајући да је Србима на недопустив начин приписивана кривица за та крвава збивања! Поричући одсудну улогу и суодговорност српског национализма, Хандке се све више и више претварао у бранитеља режима Слободана Милошевића. Са афером око оспораване награде „Хајнрих Хајне” града Диселдорфа Хандке се поново нашао у жижи интересовања јавности. Мартин Хајер и Андреас Брајтенштајн посетили су Хандкеа у његовом дому крај Париза да још једном начелно поразговарају о виђењима и тумачењима која се односе на экс-Југославију!

Господине Хандке, живимо у „занимљивим” временима. На дневном реду су полемичке контроверзе и дискусије око „Хајнеове награде”, која Вам је прво додељена, а онда одузета. Сада сте се и сами одрекли те награде. Како на све то Ви гледате, како Ви све то доживљавате?

Да се не ради о мени него о неком другоме, реаговао бих емоционално, па можда, све зависи од случаја, и са злором и гневом, или пак са задовољством. Али пошто сам лично погођен целом том ствари, то најпросто нисам у стању да реагујем.

Ја сам при свему томе сасвим спокојан и некако ми се чини као да се налазим у средишту неке папирнате олујине.

Али цела ова халабука мора ипак да Вас се доима, погодно као политичког аутора, што Ви јесте. Или Вам успева да све то држите на дистанци?

Не бих рекао да се држим на дистанци. Јер ја у том смислу нисам човек дистанце. Ја сам вам човек додира — мене се ствари и те како доимају и ја желим да оставим утисак. Дистанца је веома важна када је у питању литература. Важно је одговарајуће одстојање према људима: негде сам сувише далеко од њих, а негде сувише близу.

Наравно да сам заинтересован. Желим да ствари иду даље, да се оне покрену с мртве тачке. Због тога сам и написао тај чланак у *Liberation*-у, у нади да ће се ствари вратити на оно што сам стварно написао. Да ће се увидети и схватити не само оно што сам написао о Југославији, него да ће се схватити и мој начин писања, мој поглед на ствари, мој ритам. Учинило ми се да да би могло доћи до неке врсте дискусије о југословенском проблему, дакле до дискусије која раније није била могућа.

Због чега није била могућа?

Зато што су одмах на самом почетку подигнути зидови у односу на југословенско питање. Било је оних који су одмах знали: таква и таква је ситуација и тако о њој треба говорити. Може се рећи само то и то и само на новинарски начин. У међувремену је почео да се упразњава један други говор и он више не може сасвим да се изгуби.

Да ли се нешто изменило у разумевању српске улоге у југословенском рату ојкако сте Ви први пут 1995. заузели став?

То је једна трагична ствар. Србија је најизгубљенија земља Европе. Не може се рећи да је цео народ крив за оно што се догодило. Самим тим што је од самог почетка цела ствар тумачена по начелу црно-беле логике, догодило се нешто што по мом мишљењу до сада није бивало. Било је и постоје и друге лоше ствари, али се на овај начин, на овај граматичко-језички начин, још никада није тако лоше радило: да новинари сматрају да су позвани да пишу историју. Тако се мени увек наново пребацује да, тиме што ствари видим другачије, што их другачије предочавам, хоћу изнова да пишем историју.

Ја сам увек мислио да историчари пишу историју, што је већ по себи доста проблематично.

Зар не би, да би се уопште разумео проблем Југославије, ваљало поћи дубоко наираг у историју? Ви постављате питање како је до свега тога дошло и где треба истражити или видети све оне констелације из којих је све оно штоње произашло!

Колико то треба да се вратимо уназад? Можете да урадите оно што су урадили Словенци, који се враћају уназад све тамо до две стотине година пре Христа и кажу: Ми нисмо Словени него Илири и отуда нам није потребна никаква Југославија. Историја може за све да се употреби. Што се мене тиче, Југославија II — после Југославије I, која је настала 1918, и са уласком Немачка 1941. доживела свој крај — почиње са Титовом партизанском војском. Од 1941. до 1945. Југославија је била подјармљена од стране нациста, али се она прва готово сасвим сама ослободила. Југословени могу да буду поносни на своју другу Југославију.

А прва, Краљевина Југославија?

Југославија је била једна веома компликована земља. Кажу, Југославија је од самог почетка била једна вештачка творевина, Неправедно, јер шта је вештачки? Свака држава је на почетку вештачка. Одушевљење као оно код народа Југославије 1918, године после Првог светског рата, који је донео неволатне губитке, не може бити вештачко. После Другог светског рата било је још веће одушевљење за Југославију, а што је било условљено чињеницом да су се сами ослободили.

Уз то је онда дошло и то да је Југославија после 1945. године кренула својим сопственим политичким путем. Покрет несврстаних био је уперен како против стаљинистичког комунизма тако и против америчког империјализма. Али чим привреда у Југославији више није ишла, све је кренуло у другом правцу, све је било изгубљено. Када привреда не функционише, онда наступају национализми. Брутално и агресивно. Тада свако гледа само своје сопствене интересе.

ОДУШЕВЉЕЊЕ ЗА МНОГОНАЦИОНАЛНУ ДРЖАВУ

Није ли можда превршице поједностављено када се Други светски рат на Балкану своди на ослободилачки рат? Он је у великој мери био и грађански рат у којем су сви ратовали против свих:

усташе (хрватски фашисти), четници (српски борци верни краљу), комунистички партизани, босански муслимани, Немци, Италијани... У историјском смислу то међусобно убијање и сагирање после 1945. никада није превладано.

Партизани су се борили по целој Југославији, то се не сме сметнути с ума. Они су били и у Словенији, и у Македонији, и у Босни, и у Хрватској, и у Србији. Партизани, то је била Југославија.

Али је, наравно, то најпре био један анти-покрет. Један ослободилачки рат је увек уперен против нечега.

Против немачке окупације. Четници су били један српски ослободилачки покрет, а партизани су били један југословенски ослободилачки покрет.

Али је чињеница да су у тој борби сређивани и многи интересни рачуни из времена пре рата. Од 1,7 милиона југословенских жртва током рата око половине је убијено од других Југословена. Треба се само сећати изручења словеначке домовинске војске Титојевим партизанима од стране Енглеза у пролеће 1945. Тада је 12.000 људи који су потражили уточиште у Аустрији враћено најпре и тиме осуђено на смрт. На сличан начин је прошло 20.000 Хрвата у Блату. Они су одмах стрељани или су поумирали на маршевима смрти.

То је, нема сумње, страшна ствар. Али је посве јасно: то је била одмазда над онима који су пактовали са Хитлером и Мусолинијем, који су били починили нечувена зверства. Они су побијени из освете и одмазде.

Те злочине је Титова држава шабуизирала и партизани су само могли да буду „јунаци“. Али у колективној подсвести је жив дух освете и зла, и надаље. Он је, пошто је отишао гвоздена копча комунизма, лако могао да оживи путем пропаганде и провокације.

Не, не. Била је то Хитлерова армија која је на беспримеран начин дивљала на Балкану. Немци су искористили националисте да обаве тај посао, да убијају. То је било оно препредено код нациста. Они сами нису хтели да прљају своје руке. За мене је сасвим јасно: Освета је освета. Ја као писац не могу да кажем да сам за освету, али то је тако и тако то ваља видети.

Као писац Ви стојите на сувројној позицији од освете!

Освета се не може разумети, али се може описати, може се показати одакле долази, одакле потиче. Али се при томе не смеју изједначити обе стране; партизани су заиста били борци за слободу. То су били људи који су се борили за Југославију.

ЕНЕРГИЈА ЗА ЈУГОСЛАВИЈУ

Васкрс Југославије после Другог светског рата заснован је, дакле, у великој мери на једној одбрамбеној енергији. Може ли таква енергија да буде довољна да се једна многонационална држава пројигира у будућности?

Није било у питању једино то. Одбрамбена енергија је своје извориште имала више у одушевљењу за Југославију. За једну Југославију која иде даље од краљевине, свеједно како ће та Југославија изгледати. То је била енергија за Југославију. Ја не могу да замислим да би она икада могла посве изумрети, па назвали то носталгијом или не.

Па шта је онда касније кренуло наопако?

Привреда је кренула наопако.

Другим речима речено: систем?

Југословенски систем је за разлику од комунизма у источном блоку са својим моделом самоуправљања предузећима створио један утопијски систем који је могао да функционише све док се одвијао процес увоза и извоза међу државама света. Пад Берлинског зида учинио је Југославију губитником.

Трансформација савезне државе у савез држава могла је да буде решење.

Да, само не грађански рат.

Западне државе су у први мах када је избио рат реаговале беспомоћно.

Та збуњеност и сметеност западних држава има своју дугу генезу која је одређена историјом. Све то полази од Сарајева 1914. године. А однос исламских држава према распаду Југо-

славије има своје исходиште у дугој турској владавини. *Longue durée* има одсудног удела у многим критичким моментима; рекло би се да је то закон историје — један сурови закон. Постоји пранепријатељство међу народима које у одређеним моментима избија на видело. Али када привреда више не функционише... Нека нас Бог сачува свега тога. Ја волим привреду. Она је за мене део људског кретања. Она оживљава, она ослобађа и проширује. У најмању руку као једна велика могућност. Да ли то у стварности функционише, то је већ друга ствар.

Ако је Југославија пропала због привреде, где је био онда финансијски који је довео до експлозије система?

Било је много Хрвата, Словенаца и Босанаца који су после Другог светског рата из политичких разлога побегли из земље и ти људи су поседовали иметак да покрену ствари. Свеједно да ли су били у Милвокију или Буенос Ајресу — они су чекали на тренутак у којем ће се испољити слабост Југославије; они нису хтели да умру у иностранству. Резултат је данас очевидан: Словенија, Хрватска и Босна имају десничарски настројене владе. Они су успоставили своје државе.

Ошкуда то да су се таква непријатељства тако дуго одржала?

То је Балкан. Да је Југославија функционисала као систем, као свеобухватна држава, све би то некако испарило и свега тога не би било. Увек наново морам да се вратим на привреду. Слом и пропаст Југославије могу се, не на последњем месту, видети и као једно *self fulfilling prophecy*. Током десет година после Титове смрти свуда и на све стране само се говорило: Југославија ће пропасти. Али управо сам тада доживео један нечувени ентузијазам или одушевљење за Југославију.

Како је реаговала влада у Београду на претњу да ће доћи до распада?

Србија је била једина земља која је распадом Југославије само могла да губи. Јер она је у готово свим осталим републикама поседовала велику мањину. У Хрватској је живело пола милиона Срба, у Босни их је било преко 30%. Због тога је Милошевић до краја био против распада Југославије — за разлику од Хрвата и Словенаца. Како су Срби требали да реагују? У Хрватској је на власти био страсни антисемита Туђман —

овде, нажалост, готово нико не зна какве је опаке и злобне глупости написао. А у Босни и Херцеговини је Изетбеговић хтео да успостави исламску теократску државу.

СРПСКА ДИЛЕМА

Чак да су шио муслимани хтели, у шћа сумњамо, они не би били у сћању да шио осћваре. Муслимани су хтели да одрже целовићу босанску државу. Јуџословенска народна армија и Комунистичка партија Јуџославије били су под доминацијом Срба. Проблем је, генерално посмаћрано, био у шоме да је свако ко је у Хрватској или Словенији био против комунистичког апаратја и за демократију, аутоматски био и против Србије.

То није тачно. Туђман је прогурао устав који је Србе у Хрватској довео у положај мањине и тиме их свео на народ другог реда. То је рат, или? Шта су Срби требали да раде? Ја лично не бих започео рат. Али нема никакве сумње у то да је рат започео у смислу физичког закона акција-реакција, или удар и противудар.

Тешкоћа је била у шоме да је Јуџославија истовремено требала да сћроведе шотјалну привредну реформу и шотјуну промену шолитичког сисћема. На шом шћању је и Совјетски Савез доживео свој слом.

До промене привредног система би дошло. Милошевић је дуго био у Америци; он је у основи био банкар и правник. Његов социјализам је био социјализам који се определио за тржиште. Не треба баш све оцрњивати. И оставите Совјетски Савез ван игре, Југославија је Југославија.

Милошевић и његови људи су на свој начин доћринели шоме да су се националистичка осећања осамостјалила и размахала.

Слободан Милошевић је последњим снагама хтео да очува Југославију. Јесте ли икада прочитали неку његову изјаву која би се могла упоредити са националистичком хајком Туђмана и Изетбеговића? Нисте, наравно. Он никада није нешто слично изјавио или написао. Постоји тај говор из 1989. године на Косову пољу поводом обележавања 600-годишњице српског пораза од Турака, у којем је рекао да Срби поново воде борбе и да предстоје борбе. То тумачити у великосрпском духу или као великосрпство, сматрам злонамерним извртањем. Рекао је

да је предстоје *друге* борбе — а не *нове*. То је иначе једино место око којег може да се дискутује шта се тиме мислило. Уверен сам да није мислио на рат.

А ипак су српски национализам и идеја Велике Србије постојали један рајнохушкачки фактор. У служби идеје Велике Србије, поготово у Босни, сироведена су етничка чишћења у великом стилу.

Где постоји нека Милошевићева заповест или наредба? Како се он може доводити у везу са Сребреницом? Ја не знам. Уосталом, Милошевић није био диктатор него аутократа који је водио један семи-ауторитарни режим. Штампана је била слободна, телевизија је била државна. Ја немам неко мишљење о Милошевићу. Никакво. Не могу за њега да кажем ни да је добар ни да је лош. Не бих га упоређивао с Хитлером или Чаушеским или Садамом Хусеином, то сматрам погрешним. Приказивати Милошевића као великог злотвора и зачетника рата на Балкану, то сужава целу ствар.

Сиђурно сће били свесни тога да ће Вац одлазак на његову сахрану бити једна провокација.

Ја добро познајем Милошевићев родни град Пожаревац, то је један леп град на реци Морави. То што га је дописник *Le Mond*-а назвао „градом без душе био је за мене разлог да пођем на сахрану. Имао сам додуше у први мах неко чудно осећање. Али онда сам себи рекао: хоћу то да видим. Био сам годину даха пре тога код Милошевића у затвору; а онда сам добио телефонски позив породице: да ли бих хтео да присуствујем сахрани. Прво сам помислио да не бих, да би то заправо било једно мучење. А онда сам читао новине са свом оном мржњом према човеку који је управо био умро.

Један од основних разлога и подстицаја Вацшег ангажмана за Србију били су медији чија извештавања смањила су великој мери изолацију.

Ради се о језику. Тако се не може и не сме писати о Југославији. У тим написима је језик напросто уназађен. Постоје новински чланци код којих ми срце заигра или ми потхрањују дух, али овде се нешто страшно догодило. Ја сам, док сам писао моје *Зимско путовање*, Србију доживео под ембаргом, какву нисам познавао. Касније су ми се подсмевали да пишем да

су резанци на београдској пијаци „другачије жути”. А то је стварно тако. Земља је та која нешто приповеда.

Да дошакнемо и Хашки трибунал за ратне злочине: Ви му одричете сваки леђимийеи!

Не, само у вези са Милошевићем. У судским дворанама се, када се ради о конкретним ратним злочинима, обавља и одвија добар правнички и истраживачки посао. Али у процесу против Милошевића начињено је много грешака из предубеђења. Ја бих више волео да је процес одржан у Србији. Туђман и Изетбеговић су, нажалост, мртви, и њима је морало да се суди.

ПРОТИВ ПРЕДРАСУДА

Ви сте се подсмевали судијама из Кореје и Јамајке. Могуће је да они нису били кривичари, али су можда с друге стране поседовали изражени здрав људски разум.

Могуће је. Слажем се с Вама, Корејанац је, уосталом, био једини који се успротивио другој двојници судија који су Милошевићу хтели да оспоре право на самоодбрану. Захваљујући томе је онда могао надаље да се сам брани.

Јесте ли свесни тога да Вам се ипакве дисквалификације узимају за зло?

Ја упркос свему и надаље стојим на становишту: не иде то да један представник цивилног права из Кореје суди балканским стварима. За то је потребно да се добро познаје Балкан. Што се мене тиче: нека вам буде — здрави људски разум. Али ту у сваком случају постоји један проблем.

Али то исто ипак значи да суду у Хаџу приписујете и продуктивну деловорност!

Да, свакако. Мислим да сам то сасвим јасно рекао. Балкански проблем је у томе да месни (локални) капои имају одсудну реч. Увек се мисли на Хитлеров систем, али то је погрешно, јер је та паралелност погрешна. Ваља имати на уму да се ту стварима не управља из једног центра, нити се оне усмеравају из једног средишта.

Ако би Младић и Караџић били изручени Хаџу, да ли бисте њих подржали?

Не бих то сматрао непроблематичним, јер су у толикој мери већ унапред осуђени. Ваљало би најпре доказати њихову кривицу. Ја бих лично јако волео да знам у чему се тачно састоји оптужница против Младића. Као и због чега је после пада Сребренице пустио да жене и деца уђу у аутобусе и онда нестао на неколико дана. Наравно: процес се мора одржати. И ако је Младић урадио оно због чега се оптужује, онда мора бити осуђен.

Докази у вези са Сребреницом су, чини се, прилично јасни.

У око тридесет до четрдесет села око Сребренице дивљала је муслиманска милиција приликом својих пробоја из опсаде. Што никако не значи да се може оправдати оно што се догодило после заузећа Сребренице у јулу 1995. То је страшна ствар, то што су урадиле те спрске паравојне формације које су дошле с оне стране Дрине. Страшно је то, то је једна трајна срамота.

Ви сћте да бисте објаснили масакр код Сребренице навели онај масакр код Кравице, где су муслимански борци љобили око њедесет људи, међу којима су штећина били цивили. Колико год да је то било ситрашно, тиме се не може ујоредиити систематско убијање на хиљаде муслиманских мушкараца. Убијање код Сребренице било је једно велико логистичко дело. Није лако за неколико дана убити више хиљада људи.

То је тачно. То је стравично. Само: данас је реч „релативисати” постала погрдна. Ја релативишем. Ја кажем: Сребреница је била једна слепа, опака освета за све оно што се током три године догађало око Сребренице, то је била освета за више хиљада побијених Срба.

МРЖЊА КОСОВСКИХ АЛБАНАЦА

Нико не јориче злочине јочињене код Кравице. Али Ваша штеза о освети чини све то безазленим. Освети је наситањена у афективної равни, а масакр код Сребренице морао је већ то свом ойсегу да има система. Можда би то боље било ујошребити јојам мржња.

Ту сте у праву. Мржња је нешто што сам доживео на Косову. Тамо сам једном упитао Србе зашто толико мрзе тих два милиона Албанаца. Не, рекли су ми, није ту реч у мржњи, него смо испуњени гневом због свега овога што се догодило, јер смо се толико улагивали тим Албанцима само да остану у склопу Југославије. А другачије је опет код Албанаца. Ја сам то лично доживео по селима, тим бедним, невероватно тужним српским енклавама, које смо обилазили аутобусом. У први мах и на кратко то делује комично, када каменица полети и удари у аутобус који је исписан ћириличним словима. Али када се то дешава сваких десет минута, е онда више не делује безазлено. То је онда мржња.

А одакле долази толика мржња?

Ја то не бих умео да кажем. Немојте мене да питате. Чак се не жели да се то види, напосто се окреће глава од ње.

Рекли сће да су Срби удварали Албанцима. Али Милошевић је био њај који је 1989. укинуо аутономију косовских Албанаца унутар Србије, а ња аутономија њојиче још из Тишових времена. Аверзија југословенских република према Београду њиме је само још додајно њодгрејана и уједно је њиме убрзана динамичка одвајања. Српске рејресције на Косову и у Војводини биле су вода на воденице национализма и националистја у Хрвајској и Словенији.

Срби су један великодушан народ, молим да се то верује. Нигде у Европи мањине нису могле да живе тако слободно као у Србији.

НЕОБИЧНЕ ДЕМОКРАТЕ

У завршној фази Југославије је њој Милошевић њришегао шарафе.

То није истина. Трагично је то: два милиона косовских Албанаца. Ту за косовске Србе већ демографски није могло ништа да се уради. Албанци су од Срба откупили земљу, Србима је само још остао страх. Због тога је то на мене оставило такав дубок утисак када сам 1996. посетио Приштину. На неким прозорима у центру града висили су транспаренти исписани ћирилицом: „Нисмо сами”. Ти Срби су били тотално окружени.

Једна од последица српског масакра у Сребреници, заштитној зони под окриљем УН, који се наводно одвијао на очиглед светске јавности, било је НАТО-бомбардовање Србије. Прибојавало се да би се нешто слично могло догодити и на Косову.

На Косову је био такозвани масакр код Рачка. Један новинар *Le Mond*-а утврдио је, међутим, да је много тога била инсценија — после тога га је редакција у Паризу „ставила на лед”. Рачак је био иницијално паљење за рат НАТО-а 24. марта 1999. Али да ли Ви стварно верујете да су албанске масе из страха бежале? Када се води рат, онда се мора бити лукав. Албанци су били лукави. Српске трупе, око 5.000 војника, уопште нису биле у стању да протерају два милиона косовских Албанаца.

А како би иначе било могуће обуставити косовски конфликт?

Питајте Герхарда Шредера, Тонија Блера, Хавијера Солану и Веслија Кларка!

Никада нисмо могли да разумемо због чега се нисте, када сте стали на страну Србије, солидарисали са демократском опозицијом. То би била једна разумна веза.

Којом демократском опозицијом? Нема више демократије!

Милошевић, кога стално бранише, био је аутократија који је журио опозицију и покушао да кривојвори резултате избора.

Шта Ви то мислите? Да сам присталица диктатуре — или шта? Да сам комуниста?

Постоји, дакле, нешто заједничко са опозицијом!

Аутократска владавина, то он није био. Милошевић чак није био аутократа у строгом смислу речи. Он напросто није држао под својом контролом све оне преварантске групе које су га окружавале. Многи у његовој партији хтели су само да спасу своје привилегије, када су избори били изгубљени.

Сујрошћавити се једном таквом систему је сасвим легитимно.

Било је то чудно, необично супротстављање. У међувремену се показало да се ту на многим странама радило о Шорош-демократама. А то ће рећи: демократија која је извана спонзорисана за мене није права демократија. Права демократија мора да потекне из самог народа. Демократија се не може финансирати, као што се не може ни извозити.

Ако демократија долази, ићиће из народа, има ли онда будућности у Србији?

Нема друге будућности осим будућности либералне демократије. Али у Србији после Милошевића нису ствари кренуле тако да је за то дат неопходан импулс. Била је то једна псеудо-револуција, ако то већ хоће да се назове револуцијом: онај поход на зграду српског парламента у 2000. години. Уосталом: када је видео да је народ против њега, Милошевић је одступио. Не кажем да су сви демонстранти били финансирани извана, али веома много њих јесте.

Ми бисмо желели да се Србија развије у слободарско-демократском правцу.

А како другачије? Диктатура или аутократија — то нико не жели. То је занавек прошло, барем се надам да јесте. Ја, додуше, видим прикривене аутократије и на Западу. Питање мог односа према српској опозицији потпуно је легитимно. Али како да се према том питању отворим? Никада ми се није отворено пришло. Карактеристично је за Балкан да веома мало њих тражи разговор изван свог сопственог круга. Нико то не чини, ни политичари. А при томе би то било релативно једноставно. Само недостаје језик. Коштуница нема језик. Тадић нема језик. Шешел је хвалисавац.

Како видиће перспективе Србије?

Србија је за тренутак изгубљена, али не занавек. Она више не постоји. Банке се налазе у страним рукама. Пошта, телевизија, новине — све је то у немачким, аустријским и швајцарским рукама. Србија још ту и тамо постоји на селу, али Београд је један страни град. Свуда се може видети натпис „Raiffeisenbank”. На српским челичанама стоји „US-Steel”. Не кажем да је то једна катастрофа, јер привреда мора да се обнови. У Србији се захваљујући страним инвестицијама запажа извесен замањак, ипак се нешто ради. Против тога се, наравно, не може бити.

Хоће ли национализам на Балкану бити обуздан на тај начин што ће све нове младе државе једном да се ујоће у ЕУ? Како се чини, многим народима пошребан је њихов љркосни 19. век!

Управо је Југославија била пример како је Европа могла да буде другачија. А сада готово да имамо само једну Европу моћи и диктата и једну Европу морализатора. Југославија је заиста била једна слободна земља.

У то се шешко може поверовати!

Она није била тиранска земља, није била стаљинистичка земља.

Али је била земља са системом који није функционисао.

С тиме се слажем, на крају крајева. Југославија је, барем ја тако мислим, доживела слом свог светског система. Против капитализма, слободног тржишта, не може се ништа урадити. Понављам: Милошевић је хтео слободно тржиште, али тада Срби више нису имали шта да понуде. Било је прекасно.

Сћара Југославија као да на неки начин још увек постоји међу интелектуалцима који су за време рата сачували духовно заједништво. Мислим ту на ауторе као Драго Јанчар, Славенка Дракулић, Дубравка Угрешић, Бора Ђосић и Цевад Карахасан. Због чега сће искључени из тог круга?

Пардон: То су професионални екс-Југословени.

Ту изгледа више није могућ никакав дијалог.

За то је пропуштена прилика и тренутно за то није време.

ИЗДАЈА СЛОВЕНАЦА

Постоје ли српски интелектуалци које ценише?

Свакако, постоје многи опозиционари, али њих не подржава Шораш. Они отеловљују оно што је Југославија била. Ја са националистима нећу да разговарам. Постоји много више националиста него опозиционара. Српски националисти који одједном постају православни — они ме уопште не занимају.

А Словенија, „девети земља”, више Вам није завичај?

Словенски писци су три-четири године пред рат почели да говоре: Ми нисмо Југословени него Средњоевропљани. Ми ћемо у Хрватској подићи зид од два спрата према Србима, Македонцима, Муслиманима и Албанцима. Другачије речено: чим се од једне регије направи идеологија, у мени се одмах нешто побуни. Тако сам се онда опростио и од Словеније. Од њених песника и писаца. Ја то никада не бих урадио — то да се један предео употреби као батина, један предео који се воли, из којег долази ритам језика, употребити тај предео да би се наружили други народи.

Словенија се узима као пример за све земље экс-Југославије. Земља је у НАТО-у и ЕУ, политика коју води је солидна и благостање расте.

Словенци су били препредени. Мислили су: имамо туризам, близу смо Аустрије, Немачке, Италије. Када се ради о новцу, онда се не хаје много за Југославију. Поздрављам Словенију, ако тако хоћете. Али не машем заставом. Више ми на њен помен срце не куца брже. Али то је можда мој проблем.*

Превео с немачког
Томислав Бекић

* Текст је објављен у: Neue Züricher Zeitung. Nr. 138, Samstag/Sonntag, 17/18. Juni 2006. Internationale Ausgabe. Literatur und Kunst, 28—29.

НАД ПОНОРОМ ЗАЛУДНОГ ВРЕМЕНА

Радован Бели Марковић, *Кавалери старој времера*, „Народна књига” — „Политика НМ”, Београд 2006

На овом свећу све се већ десило, али се вране премештају с ноге на ногу, као да чекају још нешто...

Радован Бели Марковић

„Народна књига” и „Политика НМ” објавиле су најновију књигу Радована Белог Марковића *Кавалери старој времера* у импозантном тиражу од десет хиљада примерака. Бели Марковић је књигу замислио као прилог *Алманаху Земљомерске оба свећа Високе колеџије*. У три *зимње руковети* „на основу зимњих прича и писаног градива Старог ваљевског катастра, уз прибирак личних домишљаја о колубарској кампањи земљомераца К. и његовом фабулозном ишчезнућу”. Свака од ове *три* „руковети” има по дванаест глава. У првој руковети глава *Буба у глави* не понавља се у друге две. Главе у другој „руковети” *Некако као и Никако* и *Тешка враћа и недомашене кваке* не понављају се у првој и трећој „руковети”. Глава у трећој „руковети” *Ојсервиран шкиљавим очима* не налази се у првој и другој. У глави под насловом *Помени* у све три „руковети” дата су имена петнаесторице „земљомераца”, у свакој глави с различитим карактеристикама које се међусобно допуњавају. Од тих петнаест „земљомераца” читаоцу су најпознатија тројица: „земљомерац” К., „инжинир” Девечерски и Н(икола) Калабић, који се појављују и у ранијим књигама овог писца.

Може се рећи да је читава књига посвећена „земљомерцу” К., „докле иде његов премер” „и замало после”. Овом свом лику Бели Марковић је посветио пажњу још у књизи *Лимунација у Ђелијама*, где он својим дурбином „извиђа тугу и јад”. У овој књизи „земљомерац” К. „као да на овом свету по други пут невољно борави”, „беспомоћан себе да искаже и понука кључ за своју праву природу због пометености у душевној магли самопорицања”. Појавио се овај „земљомерац” у Белом Ваљеву „у саонама по цичи” и после три недеље једне ноћи „нестао без трага попут банке с црквеног налоња”. Његово се име „палцем и средњаком могаше отпуцкети”. Овај лик је присутан у

читавај књизи, или у првом плану, или негде у прикрајку. У првој „руковети” у глави *Буба у љави* он доминира. Поднаслов ове главе је *Дрвен-писац и друга њолућ њежове двојине*. Ту је „земљомерац” К. „фабулозан”, „тужно загледан у своју земљомерску диплому”, „са именом слизаним до К.”. Њему су посебно посвећене завршне главе све три „руковети” под општим насловом *Зайочеци* и поднасловом у првој и трећој „руковети” *О земљомерцу К. роман ако би се гоштовало*, а у другој исти поднаслов у инвертованом виду. У тим „започецима” „земљомерац” К. се појављује с цилиндром на глави, кретао се као да у њему „некаква болест невидими сабеседник бејаше”, „корачао је некако одложено, као човек који замршене рачуне у себи решава”, пробудио се рано, „чим су му у сну загакале вране”. Очигледно, „земљомерац” К. је пацијент доктора Суботе.

„Инженир” Девечерски појављује се у књизи *Лајковачка љруџа*, као пројектант пруге, чиме је на себе натоварио велики грех. Појављуваће се он и у другим књигама овог писца. У овој књизи у првом *Поменику* рећи ће Бели Марковић како су у Белом Ваљеву „г. Девечерског подозриво гледали, као сваког окупаног и у чисто одевеног човека”. У другом *Поменику* био је „међу горљивим заступатељима... парцелисања новог ваљевског гробља...”, што би се у голој пракци свело на то да свака ваљевска улица на гробљу има своју парњакињу, свака кућа гробљанску умањеног габарита пакућу”. У трећем „инженир” Девечерски је желео „на Пер Лашезу сохрањен да буде, визави Шопеновог гроба”. Он ни слутио није „да се одавно очекује с овог света самосудни му одлазак”, „пола својих мука” тажио је ракијом. Он се „с олакшањем ништавилу препустио” „с помоћу конопа — у мирисној прелести колубарског пролетног пејсажа, сакрај неког шумарка гдено се веле: позадуго бецала једног дрва поперечена грана уз одобравајуће климање ђермова у пољу”. Овај „инженир” у свакидашњем животу „сам себе није ни у шта рачунао”. Никола Калабић је „изабран у првом призиву, без противних вотата”, „за редовног члена кола ваљевских угурсуза”. Бивао је он у разним приликама „да се пред истим човеком” приказује, час као „заклети катастриста... заступатељ реда и закона”, час као „погужвани одметник, забележени нитков”. Он је узалуд „комите тајно подизао, љушкајући ветар и гризући помодреле усне”. Зато се вешто „уклањао са нишана оних који бејаху већ примили паре да му смрсе у нечују конце”. Око њега је „земљомерац” К. „ситно поигравао” „у извешчалом црном реденготу”. Калабић је „јоште као практикант”, „зјело преступао, не рачунајући леталне дозе ракије преко оне црте које исправни људи никад не прелазе”. Крај Калабића и „г. Ценић, ваљевске полиције пристав-крвопија, изгледао је као нека из пансиона госпођица”. Није он „поштовао онај прећутни и за сваког живог важећи с драгим Богом договор: да не буде зао преко сваке мере”.

Карактеристично је да су аустријски „земљомерац” К. и пештански дипломац Девичерски несрећници и људи благе нарави, Н(икола) Калабић, једина стварна личност у *Поменику*, насилник и кабадахија. Као да је овим писац настојао да окарактерише менталитет људи Паноније и Средње Европе, и оне с хајдучког Балкана. И остала дванаесторица „земљомераца”, као и ова тројица, ишчашени су, несрећни и у највећој мери јадни људи. А и какви би могли бити кад су сви плод стваралачке маште Радована Белог Марковића! Он ће рећи како се „земљомерци”, „пре других пробисвета” појављују на местима „где ће се за какву руду отворити мајдан”, појављиваће се „правцем будућих друмова и пруга око којих ће кулчари остављати кости”. И овде Радован Бели Марковић понавља себе. Нешто краћи поменик већ смо видели и у *Лајковачкој џрузи*. Тамо се може видети ко се све врзма око пруге и „штације”. У *Лимунацији у Ђелијама* поменик је проширенији. Тамо ћелијански покојници у Радовановој машти устају и поново живе. И у овој књизи уособши „земљомерци” оживљавају задахнути духом овог писца. На неки начин он је и у њима пројектовао себе.

У глави *Згодушни ноштаји* с поднасловом *За местимична уденућа у колубарској земљомерства будућу Хронику* добили смо у *џри* дела у ове *џри* „руковети” подељен *Азбукојројрес* из *Живчане јайије*: у првој „руковети” од *Аве* до *Иск*, у другој од *Јен* до *Рус*, у трећој од *Сањ* до *Шџи*. У *Живчаној јайији* деловао је *Азбукојројрес* новином и свежином; у овој књизи делује заморно и као нешто што смо видели и прочитали. У глави *Уџензилије и инџџруменџа* с поднасловом *За лаички џубликум џолковник* добили смо опет познато: у *Живчаној јайији* читалац је радознало читао главу *Уруџке и сокоћала*, с нешто мањом радозналошћу читао је причу *Машински елементи* у књизи *Сеџембрини у Колубари*. У овој књизи то се чита с извесним замором. Иначе, у овој књизи алатке и помоћна средства „земљомераца” подељени су у *џри* дела, у све *џри* „руковети” по један, у сваком делу по пет алатки, поређане по азбучном реду.

Глава *Обреџења* занимљиво делује. У првој „руковети” с поднасловом *Зар је мало џосла око крџуџџи?* у којој се „под упливом сумњиве лектире земљомерац К. у руса бубу за ноћ претворио”. Тако се и „Управе пореза плахи извршитељ” г. Радмиловић „у гаврана обрнуо ликом”. У трећој с поднасловом *На јарећу му браду сви бејаху свикли* господин Никодим Рацић „недејствителни деловођа Касаџије” „свом животу дојакошњем сврху је одрекао” „обретењем у јарца”. А поручник Ракић „у црног би се мачора некоћ изметао”. У истом *Обреџењу*, „према мњењу доктора Суботе”, „земљомерац” К. „у бубу се обретнуо и тако је могао ’одмилети’ кроз закротину између врата и слизаног прага”. У другом *Обреџењу* с поднасловом *Не марећи за џоскуру од кукурузног зрња* господину Севићу „не баш ваљаном Старог катастра началнику”, нико није смео „ни да спомене понад ушеса размет-

нуте му рокове, логичну последицу персоналног преображаја у обичног овна". „Нашло би се", вели Бели Марковић, „сијасет објашњења" „за изметање госпоје Стеваније у кљукану гуску". Својим „обрећењима", он се поиграва кафкијанским „кукцима".

У овом кошмарном ковитлацу, на који смо код Радована Белог Марковића поодавно навикли, назире се и неке посебне теме. Тако ће „мрзовољни земљомерац чудновате мисли" Љубомир Стоименовић мислити „да историја света није ништа друго доли збркана кроника израде катастра екумене". У *Пројрајници* ће рећи како „такозвана будућност" „не може да буде ништа друго доли непрокњижена прошлост" и да „драги Бог очима мртвих и живих, оба света пажљиво надгледа". Њему се овај и онај свет „прожимају и једначе". За њега на овом свету не постоји ништа ново, — „све се већ десило". Један од његових „земљомераца" из *Поменика* пита самог себе: „Чему парчања и тапије?" и мисли да се „за Бога не може рећи да, стварајући свет није мислио о свим појединостима". Један други „земљомерац" каже „да су и постојећа инштрумента више негли достатна за сомеравање малог... света, којем је... и онако у Васељени прошао рок". У једном „згођушном нотату" у другој „руковети" Бели Марковић каже како „црно знање" није водило рачуна о „ситним патњама" „наше пролазности", већ о „дамарању у самом срцу Васељене, по чијем такту свако са собом води рат". У свету свако је у сукобу са самим собом и сви са свима. Универзална кофликтност је Радованова слика света.

Вране у овој књизи гракћу, нешто очекују и надлећу. У једном од „згођушних нотата" у првој „руковети" Бели Марковић каже: „кад Бог из своје клетке за вране пусти црна јата" „понад ограшја међусобних сатирања", није „могуће израчунати број врана по глави сваког Србина". Један од „земљомераца" мисли да за „гавранов грак и сврачије крештање сваки би требало да нашпанује ушеса" иако гаврани неће ништа казати „слично начитаном човеку за кога се зна да је мало ћакнут". Вране се премештају с ноге на ногу „као да чекају још нешто", а то *нешто* по човека неће бити добро. Чим се „земљомерац" К. у пољу појави, одмах гаврани загракћу. Кад „земљомерац" К. „гледа низ Дунаво, сам на земунском баиру", чује се „неке вране понад воде грак". Ником не треба веровати, „врани понајмање". А шта ако је вранин грак „сажетак о његовој судбини тајног разговора" тамо где никог не муче, „али сваког пуштају у себи да се мучи". „Земљомерцу" Томиславу Канобељу се у трећој „руковети" по „каријерном небесу разјаћују вране, али не као перната живеж, већ сведене на самоубилачке идеје". У овој књизи вране су, као у народној поезији и у предању, весници несреће. Једна из тог јата донела је Мајци Југовића Дамјанову руку, три црна гаврана однела су љуби Кулина бана вест о његовом поразу на Мишару. Код Радована Белог Марковића ове птице злослутнице подједнако лете и простором небеским и његовом болном душом.

Овај писац поново узима на нишан своје ироније књижевност и себе у њој. Чини он то од самог почетка свог рада. Био је до сада и *мними лиџерата*, и *услужни йисац*, и *рђаве намере незнани хроничар*, и још понешто — у овој је књизи *дрвен-йисац*. Он ће рећи да је само „руковети ових прибирач”, истовремено и „касирани земљомерац и историк волонтиста” и да „дрвен-писца за другу полут своје двојине признаје”. Њему дрвен-писац „није оделит појав”, није „човек у свом звању”, „већ буба у умљу бившег катастристе”, буба „заметнута у чаури овдашње досаде”. За смрт „земљомерца” Анзелма Лицмана „окривљено је једно страшило”, „према затомљеној приповеци оvd. шерет-писатеља М. Ђ. Глишића”. Страшила су се код овог писца појавила још у књизи *Сешембрини у Колубари*, од тада су плашила вроне по њивама и баштама колубарским, била су одевена и газдински и сиротињски, одлазила су и у Бело Ваљево на пијацу, а, ево сада, почињу чинити и злочине, постала су и „баш-страшила” с Ненадовића „јападних њива”. Вампир је онај „који није најтемељније умро”, проносили су се гласови како ни Сава Савановић, „колубарски вампир од имена, каквим га је писатељ М. Ђ. Глишић представио” није „најтемељније” умро. *Дрвен-йисац* „преконоћ зготови роман, прекодан се готов роман разромани, као што се сванућем расплете у крилу луде поноћно плетиво”. Иначе, каква је судбина романа „који се готови од новинских истрзака и штокаквих нотата!” Бели Марковић каже како се „ниједна земљомерска радња у Колубари и псачанским странама” не може „исправно обавити а да се у живо месо не засече”. После међусобног обрачуна оних који се деле „несносни десетерац долази по своје” „од Кулина бана и његових двора, до Маркових конака, на којима шкрипе разглављена врата и ветри творизају прозорске канате”. Тако је у једној реченици приказао и наш менталитет и иронисао народну поезију и народно предање. Ствар је „политике и лепог књижевства” да казују свету „какав јесте” и о томе „какав би требало да буде”. У *Поменику* у другој „руковети” рећи ће како „земљомерац” Прибислав Чабрило „имађаше срећу да потонуће цркве” у селу „зовомо Дићи” „не растелали српско слепачко песништво”, али су „доцнијих доба списатељи покварене маште и утрнулих душа, поменућу цркву придигли на небо”. Шешир „земљомерца” Мори Бенјамина, чије се „одело осуло закрпама, које су почеле да се померају једна према другој, па и да се преклапају”, један је „од оних шешира под каквим *йеснички субјекџи овом свешћу објављују раи*”. „Земљомерцу” К. „позвезкују зуби” „због болне помисли на пут без повратка, каква сваком, *не само у романима* на ум дође...” Иронишући самог себе, он ће рећи како се „земљомерац” Константин Јовановић „прикучио и добар удео у расподели славе... међу онима који су допринели да се Горња и Доња Псача — прво катастарски, а после и друкчије! — нађу с ону страну ума и света”. Тај исти г. Јовановић, „војени шкарт и убеђени стога пацифиста” мисли „да ратови не доносе ништа, осем

сидејних принова за српско књижество”. *Дрвен-писец* посматра како „замишљено и некако одсутно ваља Дунаво” и смишља „какав сонет одвећ поетично”. Он би „морао повести рачуна” о томе како је „земљомерца” К. „као јунак утемељен крајње провизорно”, да је „епизода око недогледног оног замка већ узета под перо једног прашког списатеља” и да је већ „проузрочила у души земљомерца К. пометњу велику, приде оне вране смутљиви грак”. У глави *Колубарског земљомерца исцрпни руковођа* с поднасловом *Пун ходник завађене својше*, у трећој „руковети”, Бели Марковић каже како не пристоји „земљомерцу” „наглас да размишља и публично разглашава свог душевног стања инвентаријум”. А кад буде морао да говори, реченица му мора бити „углађена”, „стилски дотерана, али без прециозности” „и без опсервација о покварености доба и неблагодарности света, у маниру кавког литерате, или партаично навијеног народног трибуна, који се одважио да буде мученик — тобож за слободу, а на ствари зарад славе, како би по каванама брао овације и мукте испијао чаше”. „Земљомерца” К. „Белим Ваљевом замишљено проходи” као да је „од себе и света малчице одељен — у каквој тугаљивости се може наћи и касапски момак, који о *свешком болу* и *декаданси* ништа чуо није...” У њему се „стекло таквих душевних убоја” које не би сам могао напипати, ако би му у томе „свезнајући неки писац одрекао помоћ”, „чега се ни у срећнијем стицају, не може примити *дрвен-писец*, којино се, у својој двојини, од касираног катастристе јоште није посве одлучио, нити измакнуо на разумни дистанци”. Радован мисли да право одстојања између „земљомерца” К. и њега као *дрвен-писца* „не може ни бити у даном стицају и уопште, докле год дрвен-писац с поменутиим катастристом исти пар ципела буде носио, кроз исте рукаве провлачећи — руке — на истој кошуљи и у истом часу”. Тако је дошло до поистовећивања катастристе К., *дрвен-писца* и аутора ове књиге. Све што је речено о „земљомерцу” К., о *дрвен-писцу* односи се на творца ове књиге. Од *Живчане јайије* до ове књиге Радован Бели Марковић је иронијом исказивао свој однос према књижевности и култури на парадоксалан начин исказујући и своју љубав према њима.

Може се поставити питање откуд геоматарска тема у овој књизи и зашто она толико заокупља нашег писца. Да ли и она долази с литерарних страна? Или допире до његовог бића још однекуд? Кад читалац ову књигу пажљиво прочита, видеће да су мотиви Србије и сељака веома присутне, до бола присутне. Можда ова два мотива и чине паралелну тему ове књиге. Већ у *Пројрашници* Бели Марковић ће рећи да се Србија „са сопственом пропашћу давно помирила”. Рећи ће и то како је „мернички френтер из Осека” Емерик Хорват био „заступатељ тактичког повлачења катастарске мудрости пред наступима поседничког лудила”. Настао је и живео Радован у средини у којој „трајашни белег, чије и најмање повређење последичи запетљаним парницама, штоно и преко гроба могу потрајати”. А како се у том на-

шем селу живело најречитије казује прича како Ђаво „под земљомерском амбрелом узме част некој сељанчици” и како би се „обешчашћена, обично унапред, согласила да је боље с Ђаволом тикве садити неголи се удати за сељачког вуцигаћу који *крави шеја а жену бије*”. С друге стране „отресит сељак и (ј)ексер из пете кљештимице док му ваде, труди се да остане упамћен као човек који лако подноси сваки губитак...” У исто време копа се „(ј)ендек” „као размеђај и спрам суседних плацева зловна еквидистанца”. Србија није у стању да се одбрани од „пијаних булазни доконих чиновника”, та Србија која је „закраљена изван сваког катастра”, није у прилици да укроти своје поданике. Пита се наш писац: „да ли то сваком Србину пред носем скресати или их пустити да, за такву-никакву Србију, глупо пострадају?” Он ће рећи како се српски бојари отимају око „пустог турског”! Упитаће се: „Зашто у Србији истините књиге без потписа ауктора из друка излазе и зашто су под полицајном присмотром све штампарнице и сви иоле писмени људи?” У тој Србији „вешти земљомерци” се праве да на једно уво „су глуви” да би „обескуражили сељаке који шапатом исказују речи од каквих застаје дах и бледи се у лицу”. Те „убенећене сељаке” за сваку ситницу стављали су на мацке. А они су готови да се споре „ако нека одметнута бостан-врежа преврежи међу и у туђој градини кукавички приметне плод”. Србија, каже наш писац, „у широкогрудом европејском поретку, није ништа друго доли једна катастарска тривијалност”. У земљи Србији „свачији живот о концу виси”, па су и животи „земљомераца” „на ваздашњој мунти као и животи владалаца српских”, а неки „земљомерци” пате што ће се „у врлетном селу мирно расталити браћа, чим се њиварак један рутински испарча”. У тој Србији „не бејаше споразума” „међу деобницима који су ножевима један од другог своју смрт дуго отимали”. Бели Марковић препоручује „земљомерцима” „да занавек утубе: државни послови секретно се држе правде, поготово ако се тих послова лађају они који су, колико јуче, с пивских буради заступали сиротињска мњења”. Нема тога катастроисте који би био у стању да предвиди „с коју страну међе нечији закоровљени гроб да буде”. „Земљомерац” Мори Бенјамин одавно је ваљевској полицији на оку, као и други *без-ић* у презимену”, јер се сумња „да српску идеју није најприсније пригрлио”. „Земљомерац” Томислав Конобељ „већ знађаше како би у земљи Србији и сам српски краљ за шпионство могао да буде опорочен”. У једној од *Књига неројкиња* која је изашла у Београду 1912. године, пише: „Србија је само један обор, у којем се за потребе Пеште и Беча узгајају свиње.” У Србији су „о мобилизацији кренули шапати, као припрема за родољубиве орације, тобоже, а на ствари, зарад абонмана што бољег послератног места — ублизу онима који ће, насенте и на прескок, делити ленте и ордење”. Сазнало се „да у Наврн-књизи налазе се о будућности Србије оракули и о прошлости њеној утврђено знање, при чему се данашњост с непојамном ажурно-

шћу дописује”. „Како било да било, свеједнако се по Србији нзор препипава и од Србије којешта потражује.” Радована Белог Марковића боле Србија и село, па је пронашао геометре да њиховом радњом осветли Србију изнутра. Он покушава да одболује оно што је било, али му се не да — ажурно се дописују нова потраживања. Бол је прекривен прозирном скрамом ироније и његовим специфичним језиком, на који се с напором привикавамо. Можда је у овој књизи понајвише реалности од свих његових досадашњих књига. Ово више није играрија, већ сузама замагљен поглед на свет у коме је поникао и у коме обитава.

Вишомир ВУЛЕТИЋ

СЛИКЕ ЖИВОТА

Ненад Милошевић, *Песме са Саве и Дунава*, „Рад”, Београд 2005

Фрагментарно структурисан песнички свет и, најпретежније, наративно опредељен израз, доживели су у целовитој књизи Ненада Милошевића *Песме са Саве и Дунава* сасвим одређене промене. Наиме, проширивање тематске основице у новим песмама учињено је увођењем у поетски опис оних појединости које су захваћене из спољног света и сасвим одређеног времена. Будући да је простор, у претходним књигама овог песника, био описан оквирима стана, собе, односно урбане свакодневице, сада је проширен тематизовањем рубних (бео)градских простора односно, како је наглашено у самом наслову, његовог приобаља.

У том, такође, урбаном простору меланхолији наклоњен песнички субјект уочава, препознаје и у поетски опис преводи епифанијске детаље аркадијски складног, пантеистичког сусрета човека и природе, односно појединца и света, као што распознаје и појединости друштвеног и социјалног живота савременика. Потом и детаље епохалне промене којом је он захваћен. Због тога су неке од песама ове књиге реализоване и као мала друштвена хроника. Такав је случај у стиховима песме *Time code*. У њих је уписана и инверзија вредности која, са променама којима је захваћена опсервирана стварност, постаје парадигматична чињеница: „Нестајали су тихи вртови и оштри мириси фабрика” ... „Уништавана су мњења а истина није долазила да их замени”.

Сликама промена: замирања, нестајања, урушавања појава, предмета и вредности које су иконички обележавале једно време, у развијеном опису, у поређењу и контрасту (тако драгим фигурама песнику Милошевићу) противстављене су слике евокације детињства, „јадног

и слатког детињства”, односно „слике прошлости што се удаљава”. Заправо, како је из перспективе наглашене субјективности децидно саопштено: „слике живота пре мене, из времена / кад сам био беба, дечак, младић, мушкарац”. Потом, у завршници исте песме: „Па иако ми се јасно укаже ланац превара / нека сласна јарост обузме ме тада и / на тренутак сам изван досадног себе, / епохе у коју ме сврставају и повратак, / уназад до невиности учини ми се могућ”. Неке кључне одреднице овог наративно сликовитог, меланхоличног и дискретно иронијски и критички ангажованог певања Ненада Милошевића уписане су у ове стихове. Посебно једна новије активирана појединост — „повратак” у детињу невиност и у окриље природе. Но она није толико шлегеловски сентиментална, нити русоовски наивна, колико је, заправо, виталистичка и једноставно посвећена и окренута животу. Његовим токовима и манифестацијама. Стварном, досуђеном свету као месту удеса, спокоја и избављења. Због тога је и Милошевићев поетски опис, како се каже у једној од првих песама у књизи, песми *Променљиви архиепископ*: „отворен и за искуство и за свети дух”. Односно, да у њега улазе, у песми *Најад на неартикулисано*: „свет, дух и тело”.

Окретање/препуштање „ономе што преостаје” а то, у осврту на стихове песме *Градско покретноштво*, значи: „сунцу, призорима неба и предела”, актуелизује и самосвесно и посвећено песниково окретање исконској снази природе и свету доступних ствари, заправо указује нека од најчвршћих тематско-садржинских, али и поетичких упоришта ове поезије. Залагање за *нову наивност*, невиност света, као у песми *Kill Bill*: „Лутати од ствари до ствари, / додиривати свет — то је невиност”, у овим песмама подразумева и артикулисање наглашено аутентизоване емоционалности, потом fine, просејане, дискретне рефлексije као и, поводом песама, (ауто)поетичких назнака и претпоставки. Потом и, често, актуелизовање личног и породичног искуства: слике телесне лепоте, наговештаји еротског — хармоније коју не налази у свету/друштву око себе. Због тога око песничког субјекта, не тремце отворено за слике и призоре живота, као и изоштрана мисао која, редовно, „застаје пред сликом”, као и пред епохалном променом у којој се одваја „означитељ од означеног” и коју подстичу јасно призвани и дочарани „догађаји деведесетих”, уочава и помирљиво констатује како, у уводним стиховима песме *Сейшембар*: „Река и крајолик не маре / за дубоке друштвене промене”.

Једноставно, из стихова ове заокружене, необимне, целовите и успеле књиге песама преписано: „Стихови су златна подлога пролазности. / Мисао и опис, тело и субјект”. А слике се роје да посведоче и покажу. Да репрезентују садашњост — аутентични тренутак на кога реферишу. Али не без сентименталности, не без трага осетљиве душе, без меланхолије, као не и без ироније. Због тога и евентуално одговорна, у основи, реторички формулисано стиховано питање у песми *Обичне и дигиталне фотোগрафије*: „Које слике и фотографије / у будућности ће бити одабране / да упућују на ову садашњост”, може да

буде сасвим једноставан и конкретан. Међу другима, репрезентативно и уверљиво, као и естетски веома функционално, баш ове из стихова Ненада Милошевића. Стихова у којима је видан и самосвесни напор изражајне неадекватације — слике света не могу лако, или не могу до краја, да се преведу у сугестиван поетски исказ.

Језик узмиче пред појавама децентрираног света које не могу да, доследно и дословно, буду преведене у стих. Због тога се, пред недостатношћу тог начина поетско-нарративне објективације и интензивира напор и гест личног, субјективног настојања да се оштри бридови света, коме се каже „да”, ублаже и превазиђу издвајањем оних садржаја: породично окружење, жена, дете, природа, једноставни, несводиво људски гестови и ствари које живот чине подношљивијим и лепшим. Оно што остаје, оно што га превазилази. А управо је песма станиште и стециште тих садржаја. Као и оних појединости које долазе из света уметности и књижевности и које, у исказу, сведоче о читалачкој и стваралачкој песничковој култури, а које се, најдиректније, препознају у (ауто)поетички конципираним стиховима. Потом, песма посведочује о циклчном понављању. О реактуелизацији општих места. О еволутивном наслојавању нових искустава и осећајности на, сродна, старија: „Стара хармонија која одјекује / у новом свету — то су песме”, каже се у песми *Плави врџлоџ*.

Исто, а другачије. У опредељујућим нијансама другачије. Другачије обележено наглашено субјективном нотом. То су ове веристичке песме у односу на, раније, често у однос аналогичне довођене Карверове и карверовске песме као подстицајни предложак, као и у односу на претходне песме овог песника који у правилном ритму од четири године објављује књиге. *Песме са Саве и Дунава* његова је, до сада, најцеловитије грађена, најстваренија, најуспелија песничка књига.

Милеџа АЋИМОВИЋ ИВКОВ

У НОВОМ СВЕТЛУ

Тања Крагујевић, *Свирач на влајџи џраве*, „Агора”, Зрењанин 2006

Мој увид у песнички и есејистички рад Тање Крагујевић није потпун, па отуд ни поуздан. Писао сам својевремено о две њене песничке књиге и о једној есејистичкој, да бих овог лета — не слутећи вечерашњи сусрет* — сачинио краћи запис о *Жени од џесме*, Тањиној најновијој, шеснаестој песничкој збирци. И да бих, у минула два-три дана, с радошћу и журбом, читао њеног *Свирача на влајџи џраве*,

* У Градској библиотеци, у Београду, 12. октобра 2006.

књигу есеја о Десириу Благојевићу, Милошу Црњанском, Васку Попи, Срби Митровићу, Мирољубу Тодоровићу и Николи Вујчићу, осведочен да је есејистичко-критички свет и говор Тање Крагујевић — својеврсни „ходоплет смисла” у „бескрају реченице” — и богат и тешко проходан, и опојан и изнурујући, и препун тематско-проблемских увида и недомисливо бујан у њиховој поетско-асоцијативној транспозицији.

Од своје ране студије *Мишко у Насијасијевићевом делу* (1976) до безмало јучерашњег њеног записа у *Полицици* о пољској песникињи Еви Зоненберг Тања Крагујевић бива, заправо, „свуда и увек песник”, као и Црњански, у кога се, по њеном налазу, моћ поезије и њени посебни квалификативи „растапају, попут скупоценог парфема, и у његовим другим жанровима”. Љупкост наведене полуреченице не сме да заваља. Чаролија говора овде увек другује са трагичким немиром духа, у којем, рецимо, ружа неминовно бива *сирасна ружа смисла* а брош *метафизички брош са иглом у души*, како већ гласе две синтагме из једног малог есеја у Тањиној књизи *Кутија за месечину* (2003).

Продорну тачност Тањиног увида и имагинативну неисцрпност њеног говора, неретко сличног слапу или гејзиру, можемо илустровати овим, не нарочито бираним пасусима из огледа о Црњанском, сегментом у којем је реч о новини његовог „језичког тока мелодиозности која повезује, збира, усаглашава изречено са елиптичним, недосегнутим, неизрецивим”:

Истим речима, као распрскавајућим капсулама, Црњански пуни другачија значења, поништава говорне паузе, насељава их финим скалама, интермецом који је, попут дуге, измирио две обале, видљиво и невидљиво, укротио динамизам приповедања и заменио га новим пасажима, анафорама, које, као интуитивни конац, воде другачијим следом инвенције и изреченог, прескачући, час опојно и занесено, час промишљено, као у каквој замишљеној древној и умној игри, једноставну и једнострану глад приче.

Ништа о том сложенем поступку не говори јасније него смисао за параболу, за јасност малих знакова заокружења, из којих проистиче значењски круг, опсег највећих смисаоних убрзања, што пред читаоца стављају, изборљивом поетском фразом грађене, минијатурне ослонце једне покретне, готово незауоставиве колекције клизних слика, чија се мисао чује, емоција види. То је снага и фантастична лепота натчулне визије, којој би погодовало филмско преклапање секвенци доступних оку, а помешаних са флуидним призорима душе, што се могу наслутити само „широм затворених очију”.

Чаролија евокације и стилизације не сме, понављам, да нам застре интерпретативну дубину критичко-есејистичких прозрења Тање Крагујевић, која — издвојићемо бар два-три налаза — у путним записима и укупном делу Милоша Црњанског луцидно сагледава његове темељне и глобалне антрополошке, егзистенцијалне и поетичко-поет-

ске особености. Такво је, понајпре, осведочење о *дуалној* природи доживљаја света нашег великог писца, коме је подједнако важно чулно искуство као и усавршеност духа, земља као и небо, физичко као и духовно, видљиво као и невидљиво. Таква су и наслућивања о његовим песничким сродствима и суседствима с Георгом Траклom, са древним кинеским песништвом, са Иваном Лалићем, „можда јединим његовим правим песничким наследником”, у чијем осећању света се везују Византија и Медитеран онако како се у Црњанскомом оку и срцу зближују Тоскана и Срем.

Мери и природи *сајријадања* Тања Крагујевић и Милоша Црњанског одговара, чини се, и степен блискости наше песникиње с Десимиром Благојевићем. Њен есеј *Свирач на влајти шраве* продубљује и размиче наш доживљај и оквир доскорашњих читања овог чудесног песника. Уз све поштовање за поетске одзвоне и критичке увиде Бранка Миљковића, Радомира Константиновића, Светлане Велмар Јанковић, Ивана Лалића и Слободана Ракићића, биће да се нико до сада није овако присно саживео с песником, певачем и сневачем Десимиром Благојевићем. Парадокси и двојства његовог доживљаја света, времена, човека и језика дочарани су у овом есеју колико *йоејшски* сугестивно толико и аналитички убедљиво. Висока мера оног што Теодор Липс зове уживљавањем (*Einfühlung*), Жорж Пуле ковибрацијом или идентификацијом двеју свести, а наш Винавер *сајррејешом*, омогућују Тањи Крагујевић веродостојност надахнутог *јовора изнујра*, а њена минуциозна претраживања истинску ваљаност и новину у тумачењу „вишестране суштине” овог песништва. Мени се особито драгоценим чини сагледавање дубине и природе сродства Благојевићевог с Настасијевићем, које Тања посведочује дивним и ретким садејством интуиције и ерудиције, чуда и труда. Парадоксално суседство *ране* и *цветија*, *смрти* и *блаженства* бива заједнички именован у емотивним и духовним обасјањима двојице песника. Како обојица подједнако силно *ујијају* и *зраче*, није чудно да се и песникиња Тања Крагујевић понекад и у понечем нађе у орбити њиховог творца и збора. Тако тек сад докучујемо да је родно место њене песничке књиге *Душа шрна* (1995) могао бити Благојевићев дистих: „Анђелска ружо црна, / мирисна души трна!”

И гле како се — свеједно да ли законито или случајно — опет нађосмо пред оним *мејтафизичким брошем са ијлом у души!*

Извињавајући се ауторки и неколиким јунацима њене књиге о којима у овом крњем запису није било речи, само бих подсетио на невеселу истину да је данас много лакше сакрити добру књигу него разгласити рђаву. Утолико пре *Свирача на влајти шраве* ваља читати, препоручивати и хвалити.

Славко ГОРДИЋ

ГОВОР ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ

Драган Стојановић, *Године*, Књижевно друштво „Источник”, Београд 2006

Своју нову књигу песама *Године* Драган Стојановић је окончао на начин који није био уобичајен у престижној едицији „Библиотека” часописа *Поезија*, нити се нарочито често среће у збиркама песама наших савременика. Он је наиме написао кратак есеј као поговор у коме је — приказао своју књигу. Иако није дескриптиван и поготово не вреднујући, овај текст *О годинама* делује као упозорење сваком критичару који се обраћа књизи. Расветљена је веза једног важног њеног симбола (блата, глиба) са језичко-егзистенцијалном потком песничког настојања, скицирани су главни мотиви и токови инспирације, наговештени су неки од проблема са којима се песник у току стварања песама сусрео и морао да се са њима избори, изнета је двојака опомена онеме ко на разумевајући начин прилази поезији. Заиста, тешко да би неки критичар смео да се нада да је кадар да пружи више од онога што је уместо њега већ пружио песник. Али сигурно је зато да понешто може да дода и дометне, можда више као још једно питање него као одговор, као слутњу и поређење а не као тврдњу или захтев.

Извесно је аутор *Година*, у овом случају, у одређеној предности у односу на већину других аутора песничких књига, и та предност се састоји у томе што му је могућно да своје велико књижевно знање и искуство тумача књижевних дела активира у виду херменеутичке допуне основном песничком тексту. Данас, нажалост, највећи број српских песника или не уме да о својој поезији изговори истовремено сувисле а неконвенционалне реченице, или однекуд сматра да је такав посао за песника излишан и, такорећи, испод његове части. А уопште није тако. Знање о песниковим аутопоетичким ставовима суштински доприноси разумевању поезије, поготово савремене поезије, која се опире сваком канону и сваком схематском свођењу.

Године су, скреће пажњу аутор, књига поезије у којој се време појединачне егзистенције сучељава (*судара*) са историјским и космичким временом. Вечни повод за лирику; утисак класичности који се повремено јавља док читамо песме Драгана Стојановића мање је, чини нам се, изазван релативно честим мотивима сунца и мора, Медитерана, мање алузијама на класичну књижевност, а више тим основним, темељним односом. Један живот се открива у свету, проналази у времену (будимо осетљиви на реч која чини наслов збирке) и уистину живи једино тако што настоји да разуме и време, и свет, и себе, немајући никакве гаранције да ће то разумевање бити, не тачно, јер је то недоступно, него макар право. Одувек је тај однос корен лирске поезије.

Ако нам се покаткад песма Драгана Стојановића учини сродном песмама Јована Христића — само уз један важан „додатак” о коме ће ускоро бити речи — тај утисак пре проистиче из околности да су оба песника, уз класично поуздање осигурано сумњом, настојала да изразе енигму живота који се открио у времену, живота интелектуалног и телесног у исти мах, живота као недоказивог, а ипак сигурног решења картезијанског дуализма. Тај живот се, Стојановић недоказиво зна и казује нам, открива у наизглед обичним тренуцима, пре него у чвориштима историјских одлука. *У ово време*, озбиљност у обичном, *Грaње липа* или *После њљуска*, трајање упркос, изричито, *Док се једног раног септембарског јуџира...* — све су то ликови тренутка. Који се сабира, рецимо, у песми *Тераса према џучини*, тој дивној потврди наших чежњи за медитеранским светлостима, бојама и погледима. Важну разлику у поређењу са Христићевим хеленистичким класицизмом видимо у Стојановићевој спремности да у ткиво песме чешће угради елементе који припадају инструментарију савременог урбаног окружења, не уклањајући се ни пред његовим ефемеријама.

Из песама у *Годинама* Драгана Стојановића проговара једна основна емоција (*љубав*) и рефлексивна о једном основном осећању (*болу*). Спој љубави и бола као исход даје слике понешто засењене тугом, *септине* слике, али једино уз тугу могућа је и *радосћ*. Више је светла него таме у *Годинама*. Али то није самозаборавно светло које се усхићује овим или оним поводима, него зрело, изговоримо коначно и то: мудро светло.

Стојановић је у основи рефлексивни песник, али он се не окреће општим местима, него овом тренутку, овом часу. Троделна песма са управо таквим насловом (*Час*) изричито ставља у средиште пажње односе тренутачности и вечности, незнања и знања, нејасног и јасног. И сугерише да нам је вечност доступна једино преко ефемерног, да се знање крије у незнању, а јасно преплиће са нејасним.

Када читамо лирску поезију требало би да останемо осетљиви за сваку поједину реч и њене нијансе. *Године* нам пружају много прилика да испољимо такву осетљивост; овде ћемо понешто рећи само о једној од сигналних речи књиге, њеној последњој речи, уосталом изолованој у засебан стих. Та реч је „све” и песник је пише извојену и усамљену: „распознано биће / од већ знаног / све”. Завршна песма збирке, која се окончава наведеним стиховима, носи наслов *Да нађем име* и тематизује једну вечну песничку тежњу: тежњу да се именује оно што изгледа да само може да се проживи, визија љубави, леп сан који наставља да траје и на јави, срећа која увек стане само у тренутак. Једна важна струја филозофске мисли у двадесетом веку инсистирала је на томе да се говор егзистенције остварује у свагдашњим, а великим тренуцима, у такозваним граничним ситуацијама које су непомериве и неизбежне — и које су све до једне болне и непријатне. Срећа није изрецива, бол наводи на мишљење, бол мисли, отприлике

би смело да се закључи из тих ставова. Драган Стојановић хоће нешто друго, обећава нешто друго: да нађе име срећи. „Тајанствена то је реч”, каже, али она нам је *распознајта* и *знана*, наше *све*. У њу смо сигурни. Напор да је артикулише преузима поезија — али и она може само да казује наговештај, само да *буде* наговештај.

„Немојмо од поезије очекивати превише”, окончава Стојановић свој запис *О годинама*. „Немојмо ни премало.” Ништа тачније се не може рећи, ни о овој књизи, ни о љубави и сети, ни о поезији.

Сања РАДОЈЧИЋ

О ЈЕДНОМ МОТИВУ КОСОВСКЕ ЛЕГЕНДЕ

Јелка Ређеп, *Бистру воду замућиле. Свађа кћери кнеза Лазара*, „Пешић и синови”, Београд 2006

Научно интересовање за косовске списе Јелка Ређеп већ је исказала својим претходним књигама: *Прича о боју косовском* (Зрењанин 1976), *Косовска легенда* (Нови Сад 1995), *Бој на Косову у бугарцима и ејским песмама крајкога сџиха*, антологија у сарадњи са Радетом Михаљчићем (Нови Сад 1995) и *Народне песме о Косовском боју*, антологија у сарадњи са Радетом Михаљчићем (Београд 1997). Бављење инспиративном и многослојном косовском тематиком наставила је и овом својом најновијом књигом, која је посвећена свађи Лазаревих кћери.

Као што је познато, Косовска битка одиграла се у једном дану, али казивање о њој развијало се и богатило вековима. Што је битка била удаљенија у временском смислу, све више догађаја и детаља препричавало се како у књижевним, тако и у историографским списима. За легенду о Косовском боју највише су везани мотив издаје и мотив јунаштва. Поред њих, веома је важан и мотив свађе Лазаревих кћери.

Књига Јелке Ређеп под насловом *Бистру воду замућиле. Свађа кћери кнеза Лазара*, прати генезу овог мотива у различитим текстовима — песмама кратког и дугог стиха, литерарним делима и историјским списима. Своју анализу Јелка Ређеп почиње указивањем на чињеницу да је свађа првобитно била поменута у вези са зетовима, а не кћерима кнеза Лазара. Тако пушкар Јерг из Нирнберга у свом *Трактату о Турцима*, који је саставио највероватније 1481. године, говори о два зета кнеза Лазара, који су стално били у неслози. Да би показао ко је најбољи у борби, један од њих двојице пређе у турски табор и изврши херојско дело. Пушкар Јерг оцртава контуре сукоба, али не доноси имена зетова, а султана Мурата зове само Турчин. Мисли се да је ову причу Јерг вероватно могао чути на двору херцега Стјепана

Вукчића, код кога је неколико година служио као пушкар. Његово сведочење изузетно је значајно јер показује да су се још у другој половини петнаестог века јавили најранији трагови мотива о свађи као узроку Вукове клетве, мржње на Милоша и издаје на Косову.

Веома је занимљиво да је овај мотив заживео, односно да се показао продуктиван у текстовима тек када је са мужава пренет на жене. Јелка Ређеп подсећа да је још Алојз Шмаус уочио да је преношењем свађе са мужава на жене и еволуцијом лика Вука Бранковића у вези са мотивом издаје, предисторија косовских дешавања постала подесна за чврсто и дефинитивно уобличавање у традицији и песми.

Први пут је свађу сестара забележио Мавро Орбин у свом делу *Краљевство Словена* објављеном у Пезару 1601. године. По његовом казивању две Лазареве кћери — Мара и Вукосава, завадиле су се око вредности својих мужава, па су се, због њиховог сукоба, касније по-свађали и зетови. На мегдану је чак Милош збацио Вука са коња, али су их кнез Лазар и великаши измирили. Вук је, међутим, стално настојао да Милоша оцрни код таста и оптужи га за сарадњу с Турцима.

Јелка Ређеп наглашава чињеницу да ниједна од кћери кнеза Лазара није била удата за Милоша Обилића, док је Мара заиста била жена Вука Бранковића. Такође, наводи да је Мавро Орбин о Косовском боју писао по предању, које је главне актере косовске драме, Милоша и Вука, довело у родбинско сродство са кнезом Лазаром. За сам мотив свађе Лазаревих кћери сматра се да га Орбин није могао наћи у списима историчара, већ га је или измислио или слушао у песмама анонимних народних певача.

У књизи затим следи хронолошки преглед текстова који помињу или шире развијају мотив свађе сестара. При томе су наглашене сличности, односно разлике између појединих списа. Тако Андрија Змајевић у делу *Држава светиша, славна и крејосна црковног љешојиса*, причајући о свађи сестара, верно прати казивање Орбина.

За даљи развој мотива свађе изузетно је занимљива драма *Бој кнеза Лазара*, коју је саставио неки непознати Пераштанин. Пронађена је у рукопису с краја седамнаестог века. Већ на самом почетку писац извештава:

*Сјоведаћу сјраве шћо жене сћворище
кроз које све државе свијејле изгубище.*

Овој констатацији враћа се и касније, закључујући:

*Пођину сва земља с узроком сесћара
и госћосћива многа кроз кћери Лазара.*

Непознати састављач драме, дакле, инсистира на чињеници да су сестре криве за пропаст државе. По овом ставу, као и по другим

подацима, перашка драма је веома слична једном другом делу с краја седамнаестог и почетка осамнаестог века — *Причи о боју косовском*. Настала у јужним крајевима, Боки Которској и Црној Гори, *Прича* је позната у преко тридесет варијаната и представља изузетно важан извор за праћење косовске легенде. Иако најчешће преписи носе наслов *Жиџије*, односно *Жиџије кнеза Лазара* или *Сказаније и њовесиј*, у науци је прихваћен прикладнији назив *Прича о боју косовском*, будући да је у овом делу сачуван завршни и целовит облик косовске легенде. У *Причи* се каже да две Лазареве кћери бистру воду код града Крушевца крвљу замутише, сву српску господу погубише и сву српску земљу и хришћанске цркве порушише. Једино ова два дела директно указују на Лазареве кћери као узрок пропасти српске земље. Због свађе сестара и сукоба њихових мужева Вук је омрзнуо Милоша и зато га оклеветао кнезу Лазару, а то је довело до несрећног исхода.

Јелка Ређеп уочила је да се перашка драма чак завршава стиховима у којима се каже да жена не зида и не гради, већ с тугом „разгради и обали”. Тако се уопштава случај кћери кнеза Лазара и истиче да од жена долази само зло. Зато Јелка Ређеп сматра да би ову осуду Лазаревих кћери требало гледати у контексту средњовековних негативних погледа и схватања о жени уопште. Интересантно је да се свађа Лазаревих кћери не помиње на крају *Приче о боју косовском*, нити се понавља да је то био узрок пропасти, него су уводи један нов моменат — кнез Лазар прекореве Милоша због непослушности, зато што је почео бој без договора, иако се диви његовом јунаштву.

У две од четири бугарштице о Косовском боју говори се о свађи Лазаревих кћери. Али, ни у овим песмама дугог стиха, као ни код Андрије Качића Миошића у *Разговору угодном народа словинског* из 1756. године, не каже се да је свађа Лазаревих кћери довела до пропасти српске државе. Јелка Ређеп истиче да је једина десетерачка песма о овом мотиву објављена код Качића, као и да он, у свом казивању, не прати доследно Орбина. С друге стране, *Књига историографија Саве Владиславића* објављена 1722. садржи све елементе косовске легенде који постоје и код Орбина, кога је Владиславић превео на словенски језик по жељи Петра Великог. За *Троношки родослов*, чији је састављач живео средином осамнаестог века, Јелка Ређеп утврђује да је о Косовском боју писао према Мавру Орбину, преводу Орбина, изводу из Бранковићевих *Хроника* и по усменом народном казивању. Пратећи кроз различите текстове начин излагања о свађи сестара, закључила је да постоји већа сличност између Орбина, Саве Владиславића и Андрије Качића Миошића, као и између перашке драме и перашке бугарштице. С друге стране, перашкој драми и бугарштици врло је блиска и *Прича о боју косовском*.

Када је реч о косовским песмама које је забележио Вук Караџић, уочено је да међу њима нема ниједне са мотивом свађе Лазаревих кћери. Јелка Ређеп скреће пажњу на чињеницу да певачи нису прихватили свађу жена као узрок тако крупне несреће као што је пропаст

домаће државе. Вук је наиме, требало да мрзи Милоша не због неке свађе међу женама него због тога што невера мрзи веру, издајник родољуба. Код Вука Врчевића, сарадника Вука Караџића, налази се песма *Завађа Милоша и Вука* — то је једина позната песма из деветнаестог века у којој се јавља овај мотив свађе.

Јелка Ређеп закључила је да мотив свађе Лазаревих кћери не би требало посматрати издвојено, већ у логичном следу преткосовских догађања, која су довела до заплета и трагичног исхода. Прича о свађи заправо објашњава све Вукове поступке, осветљава његову личност и карактер. Посебно је важно њено објашњење о начину на који је мотив свађе блиско повезан са мотивом издаје. Тражио се, наиме, разлог Вукове мржње на Милоша и његове клевете да ће Милош издати и тај је разлог пронађен у претходној завади њихових жена. Оне су се посађале око јунаштва својих мужева. Тако је прича добила логичку повезаност и сви актери доведени су у породичну везу.

Књигом *Бистру воду замућиле. Свађа кћери кнеза Лазара*, обогато је сазнање о косовској легенди. Своје закључке о мотиву свађе Јелка Ређеп изнела је на основу различитих врста текстова, од којих је неке донела у целини, као што је то случај са перашком и дубровачком бугарштицом, затим *Писмом од Милоша Кобилића и Вука Бранковића из Разговора угодног народа словинског* Андрије Качића Миошића и песмом *Завађа Милоша и Вука*, коју је забележио Вук Врчевић. С друге стране, из обимнијих списа попут *Тракшаиша о Турцима* пушкара Јерга, *Краљевства Словена* Мавра Орбина, *Књиже историографије* Саве Владиславића, перашке драме и *Приче о боју косовском* унела је и коментарисала одломке који се односе на свађу сестара. Тако су сада у књизи *Бистру воду замућиле. Свађа кћери кнеза Лазара*, окупљени сви текстови који обрађују овај мотив. Омогућено је праћење генезе мотива свађе сестара кроз десетак списа, како песама дугог и кратког стиха, тако и књижевних и историјских дела. Јелка Ређеп сагледала је овај важан мотив косовске легенде и указала је на његову природну повезаност са мотивом издаје.

Светлана ТОМИН

О СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ „ПОСЛЕДЊИХ ВРЕМЕНА”

Драгиша Бојовић, *Српска есхатолошка књижевност (ољеди и студије)*, Центар за црквене студије — Филозофски факултет, Ниш — Косовска Митровица 2004

Књига *Српска есхатолошка књижевност* Драгише Бојовића представља збир раније објављених радова овог аутора, његових студија и огледа који се баве есхатологијом као важном димензијом старе срп-

ске књижевности. Дугогодишња Бојовићева заокупљеност овом тематиком, о којој сведоче његова *Анџолоџија старе српске поезије „последњих времена“*, из 1992, као и књига о поезији Димитрија Кантакузина — *Песник будућењ века*, из 1995. године, резултирала је књигом која још увек не нуди синтезу и систематизацију идеја, али кроз парадигматске примере и мултидисциплинарне увиде у есхатолошку проблематику први пут озбиљније скреће пажњу на овај недовољно испитан аспект наше књижевности и уметности уопште.

Студије и огледи Драгише Бојовића сабрани у књизи *Српска есхатолошка књижевност* подељени су у три целине. Прва целина обухвата четири рада посвећена есхатолошким аспектима српске књижевности до XV века. У тексту *Стара српска књижевност између стварног и есхатолошког* аутор се бави односом између стварности и мита, али мита који је окренут ка будућности. Полазећи од *Поетике мита* Е. М. Мелетинског, према којој су есхатолошки митови само они који су окренути ка будућности, Бојовић успева да, на примерима из старе српске житијне књижевности, али и из литургијске поезије, покаже да је наша стара књижевност апсорбовала велики број есхатолошких тема и идеја библијског и византијског патристичког порекла. Есхатолошке идеје у српску књижевност први је увео свети Сава, наш први хагиограф, али је идеја о опредељењу светитеља за духовну слободу у Христу, као изразито есхатолошка нит, присутна у готово свим хагиографским текстовима наше средњовековне књижевности. После Косовске битке опредељење за Царство небеско поприма обележје колективног, а симбол тог опредељења постаје кнез Лазар. Корен тзв. косовског мита Драгиша Бојовић види управо у овом духовном подвигу, осведоченом у списима о кнезу Лазару и Косовском боју.

Трагајући за есхатолошким елементима у нашој старој књижевности, Драгиша Бојовић се овде, ипак, фокусира на српско литургијско песништво које, према његовим сазнањима, још више него житијна књижевност пројављује Царство небеско. Иако помиње Теодосија као песника у чијем је делу могућно запазити есхатолошке идеје, Бојовић сматра да изразито есхатолошког песника, који је у потпуности окренут будућем митском времену, стара српска поезија добија тек у Димитрију Кантакузину и његовом тзв. „есхатолошком тролиту“, којег чине чувена *Молитва Богородици*, *Молебни канон* и *Посланице кир Исаији*. Присуство духа „последњег времена“ у Кантакузиновој поезији Бојовић доводи у везу са тешким историјским околностима у којима је сам песник живео, чиме отвара могућност за упоређење Кантакузиновог доживљаја стварности и оног које је присутно у делу Кантакузиновог савременика Константина Михаиловића.

У раду о светом Јефрему Сирину и српској есхатолошкој књижевности Драгиша Бојовић разматра евентуалне есхатолошке утицаје на писце српске црквене књижевности, остављајући по страни несум-

њиви проблем ауторства везан за Сиринову есхатолошку групу текстова. Захваљујући темељном познавању основних принципа есхатологије Јефрема Сирина, Бојовић успева да докаже на које је наше средњовековне писце, на који начин и у коликој мери утицао овај теолог. Занимљиво је, наиме, да се Сиринов утицај на српске писце не огледа у идентичним местима, у преузимању мотива или читавих делова текста, већ у прихваћеној „јефремовској лексици”, која се показује као критеријум диференцијације два есхатолошка тока у српској црквеној књижевности: јефремовског тока, којем припадају архиепископ Данило, Данилов ученик, монах Јефрем и Кантакузин, и библијског тока, којем припадају Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије.

Студија под називом *Сџара српска њоезија „њоследњих времена”* заправо је предговор *Анџолоџији сџаре српске њоезије „њоследњих времена”*. Суочен са проблемима у изучавању наше старе поезије, који своје узроке имају у непостојању целовите и јединствене поетике српске средњовековне књижевности, Драгиша Бојовић покушава да установи тзв. „поетику њоследњих времена” и докаже да су најбоља остварења старе српске поезије била инспирисана колективним и личним удесом. Рад, у ствари, има за циљ да образложи избор песама понуђен у *Анџолоџији* које, условно речено, припадају апокалиптичкој књижевности, те да ове песме представи као репрезентативна остварења једне посебне линије у старој српској поезији. На самом почетку тока књижевности „последњих времена” Бојовић види Доментијана, а на њеном крају Арсенија III Чарнојевића. Теме рата, глади, помора, сеоба, пустошења и страха су, дакле, средњовековне српске писце заокупљале више од пет векова. Драгиша Бојовић сматра да поезија „последњих времена” има седам тематских кругова: 1) поезија колективног удеса, 2) опште осећање страха, зла и туге, 3) поезија Косовског боја, 4) поезија сеоба, 5) молитве за спас од непријатеља, 6) знамења као наговештај зла и 7) о крају века, али и да постоје песме које не припадају нужно само једном кругу.

Пишући о пројекцији митарстава у *Житију Светџа Пеџра Коришкоџ*, једном од најзначајнијих остварења Теодосија Хиландарца, Драгиша Бојовић у средиште своје анализе поставља *демонско исџиџивање душе монаха* као префигурацију митарстава. Будући да се у ранијим хагиографијама говори углавном о исходу душе и добрим анђелима, о душама светитеља које се не суочавају са демонима, већ са анђелима, ово Теодосијево житије се, каже Бојовић, може сматрати неком врстом прекретнице у нашој средњовековној житијној књижевности. Аутор, међутим, указује на још једну особеност Теодосијевог *Житија Светџа Пеџра Коришкоџ*: ради се о атипичном житију у чијем је средишту живот душе и рат који та душа води против бесова и демона, чиме се потврђује Бојовићева претпоставка да на многа семантичка питања везана за ово житије тек треба одговорити.

Друга целина књиге *Српска есхатолошка књижевност* обухвата три текста посвећена српској књижевности XV века. За гранични моменат у поимању „последњих времена” Драгиша Бојовић узима Косовску битку, као догађај после којег ће осећање краја света бити историјски условљено различитим трагичним догађајима, а не само представљати одраз библијске учености, као што је то до тада био случај. У огледу *Српска књижевност XV века и „последња времена”* Бојовић се бави повезаношћу пројављивања апокалиптичне стварности и великих историјских догађаја (Косовска битка, пад деспотовине, Велика сеоба итд), што илуструје примерима из текстова наших биографа онога времена — Константина Филозофа и Григорија Цамблака, али и из анонимних записа катаклизмичног карактера. Ни овде Бојовић не пропушта прилику да подсети на песништво Димитрија Кантакузина и три његова поменута текста са есхатолошко-апокалиптичком тематиком, која су, сматра Бојовић, тековина оног времена. Ипак, Кантакузиновим песништвом Драгиша Бојовић ће се детаљније позабавити у посебном раду посвећеном најчувенијој песми овога песника — *Молитва Богородици*. Иако су у средишту Бојовићеве анализе есхатолошки мотиви, дух „последњих времена” и мотив страшног суда као централни мотив ове песме, у пољу његових истраживања нашли су се и тема деисиса и култа Богородице, жанровско одређење овог Кантакузиновог остварења, светлосна симболика, као и могућност успостављања паралеле између Кантакузинове песме и песме *Santa Maria della Salute* Лазе Костића, која почива управо на темељима светлосне симболике присутне у поезији оба песника. Осим тога, Драгиша Бојовић се смело осврће и на проблеме који изискују методолошку мултидисциплинарност, па у светлу анализе Кантакузинове *Молиње Богородици* разматра и иконографске елементе ове песме који, по његовом мишљењу, показују да је Димитрије Кантакузин могао бити добар познавалац византијске иконографије.

У тексту *Два сћара српска писца из Новој Брда* Драгиша Бојовић супротставља песништво Димитрија Кантакузина делу његовог савременика и земљака Константина Михаиловића. Иако су стваралаштво и једног и другог писца плод времена у којем су живели, Бојовић увиђа разлику у њиховој перцепцији и доживљају историјске стварности: док је Кантакузинов доживљај окренут есхатолошком и мистичном, код Константина Михаиловића је он више историјски и реалистичан; Кантакузин се не бави детаљима, већ пружа општу слику времена, док су детаљи најупечатљивија црта Михаиловићевог приповедања, нарочито када су у питању догађаји у којима је и сам учествовао. У примеру ова два новобрдска писца Драгиша Бојовић види доказ да је српска књижевност друге половине XV века, кроз различите уметничке приступе стварности, следила раније успостављене и усвојене естетске вредности и била равноправна са сродним књижевностима тог доба.

Последњи, трећи део књиге Драгише Бојовића посвећен је радovima у чијој је основи мултидисциплинарни приступ есхатолошкој тематици. Тако у раду *Свети Јефрем Сирин и српско црквено сликарство* Бојовић успева да покаже да свети Јефрем Сирин није значајно утицао само на старе српске књижевнике, већ да је овај светитељ представљао изузетну инспирацију и сликарима. Упоредо разматрајући фазе у ликовном представљању Јефрема Сирина и утицаје које је његово учење имало на средњовековне српске писце, Драгиша Бојовић долази до закључка да је свети Јефрем Сирин ушао у српско сликарство средњег века када и у књижевност, и то захваљујући светом Сави. У Савином делу су, наиме, присутни цитати из Јефремових текстова, али је у Савино време, претпоставља се, Сирин насликан у Студеници и, можда, у пиргу св. Григорија на Хиландару.

У огледу под називом *Од историјске конкретности до метаисторијског идеала*, иначе последњем тексту у овој књизи, Драгиша Бојовић се пажљивије осврће на есхатолошке аспекте поеме (како је Бојовић одређује) *Santa Maria della Salute* Лазе Костића, којих се у раду о Кантакузиновој *Молишви Богородици* тек дотакао. У мотиву смрти драге Бојовић види „разделницу два времена”, „хроноса” и „сона”, с тим што се Костић, по његовом мишљењу, окреће оном метаисторијском, бесконачном времену, есхатолошким митовима који су окренути будућности, и управо на тај начин изневерава темељне принципе романтичарске поеме. Значај ових Бојовићевих промишљања није само у откривању нових праваца којим би могло кренути будуће проучавање поезије Лазе Костића, већ и у чињеници да есхатолошке идеје не нестају из српске књижевности са завршетком средњег века, већ да су њихови рефлекси и те како видљиви у поезији новијег времена.

У сваком случају, књига *Српска есхатолошка књижевност* је успео покушај да се укаже на богатство и разноврсност есхатолошких тема у старој српској књижевности. Евентуалне замерке (аутор у предговору каже да је и сам свестан својих могућих пропуста) могле би се односити на адаптацију радова који су се нашли у овој књизи, тј. на чињеницу да се при сабирању већ објављених текстова у нову целину није водило рачуна о њиховој, у овој књизи само условној, самосталности, па је тако могућно наићи на понављања појединих реченица, негде и читавих пасуса. Ипак, ако се узме у обзир пионирски покушај Драгише Бојовића да истражи неистражено подручје наше старе књижевности, његова смелост да искорачи ван граница књижевности, па и ван граница средњег века, онда се овакви пропусти могу сматрати занемарљивим. А ако је веровати предговору књиге, ово су можда прва, али неће бити и последња Бојовићева истраживања српске књижевности „последњих времена”.

Напомена ПОЛОВИНА

У ПОТРАЗИ ЗА ПЕСМОМ

Ђорђе Деспић, *Спирални трагови (критике и есеји о српском песничтву)*, Народна библиотека „Стефан Првовенчани“, Краљево 2005

Као што у забелешци на крају књиге *Спирални трагови* стоји, у њој су сакупљени текстови настали у периоду од 2000. до 2005. године и, већином, објављени у нашој стручној периодици. Текстови су груписани у два дела, критике и есеје, што је и у поднаслову ове књиге назначено, чиме нас уводи и у проблем књижевних жанрова. У првом поглављу, дакле, Деспић се својим критичарским пером осврће према књигама *Фасцикла 1999/2000* Стевана Раичковића, *Тачка* Љубомира Симовића, *Прејознавање* Николе Вујчића, *Светлости у налећу* Војислава Карановића, *Пољуби ил' уби* Радмиле Лазић, *Тачни стихови* Живорада Недељковића, *Једносјавно јисмо* Милоша Петковића, *Дивљи камен* Марка Вуковића, *Хора* Ибрахима Хацића, те песми *Пред свићање незнано* Драгана Јовановића Данилова, док су у другом делу књиге обрађени песници Миодраг Павловић, којем су посвећена два есеја, затим Васко Попа, чија је књига *Кора* имала превратничку улогу у српском песничтву, Саша Јеленковић са *Елјеноровим буђењима*, Војислав Деспотов и његова поезија настала осамдесетих година XX века, Милован Данојлић са поетским кругом посвећеним теми самоубиства и Драган Јовановић Данилов који је овде тумачен у оквиру песничке књиге *Алкохоли са југа*. Приметно је да је Деспић класицима српског модернизма (Павловић, Попа, Раичковић), придружио генерацијски блиске песнике као што су Карановић, Јеленковић и Данилов, али и оне младе и још недовољно афирмисане ауторе као што су Милош Петковић и Марко Вуковић.

Ђорђе Деспић посветио је највише простора песнику Миодрагу Павловићу, о којем је, како сам каже, подоста написано. У есеју *Мит и њоетика преиспитивања у песничтву Миодрага Павловића* дефинише смисао појединих Павловићевих збирки и циклуса у правцу тежње ка преиспитивању устаљеног, друштвено и културно кодираног схватања, као и реинтерпретације митско-историјског наслеђа. Са своје посебне индивидуалне песничке позиције, Павловић приступа сагледавању свеукупног културног контекста савременог (европског) човека, где је литература примарна као живи корпус човековог културног бића. Песник је у непрестаном дијалогу са традицијом, са усвојеним схватањима о човековом статусу у оквирима мита, историје и културе. Са оваквим полазиштем у испитивању Деспић се осврнуо највише на Павловићево стваралаштво у периоду од 1962. до 1971. године, од збирке *Млеко искони* (1962), преко *Велике Скиције* (1969), *Нове Скиције* (1970), *Хододарја* (1971), до збирке *Светли и тамни изразици* (1971).

Насупрот уобичајеном стилу у српском песничтву који миту приступа химнично и патетично, Павловић посеже за методама њего-

вог реинтерпретирања у правцу једне превратничке идеје и изневеравања уврежених стереотипа. Окупираност цивилизацијом старе Грчке присутна је у збирци *Млеко искони*, где поприма апокалиптичне тонове и агоничност посредовану кроз субјекатски говор, тј. драму индивидуе која се кроз губитак поверења у божански принцип, у присуство богова, разрешава метафизичког упоришта. Песник нову културну позицију дочарава уз помоћ карикатуре и гротеске, те изневеравањем тоналитета епског проседеа, који замењује тоном тужбалице, као што је случај у песми *Нарицање жене Хекџорове*. Песник исказује сумњу у постојаност етичког вредновања јунаштва. Његов поступак реинтерпретације мита нарочито је карактеристичан и у песми *Одисеј љовори*, где је митски јунак измештен из позиције створења кажњеног од стране богова и преиначен у човека који ту опцију изгона на море заправо бира сам, чувајући се превртљиве људске природе сусретане на копну. Добровољним друштвеним прогоном потиरे се једна од основних хуманистичких премиса, по којој човек није биће за себе, већ биће за другог. Одисејева одлука креће се у правцу једне од тема присутних у овој збирци, а то је тема о опадању хуманитета. Овој теми саобразна је и песма *Агамемнон се јавља*, у којој Деспих ишчитава контра-песму Хелдерлиновим *Суђајама*. Песма *Орест на Акројољу* одгонета смисао човекове метафизичке остављености, јер у томе налази и удео човекове кривице.

Збирка *Велика Скиџија* се везује за словенско и српско рано хришћанство и средњи век. И док у *Млеку искони* Павловић даје ново виђење свршетка једне цивилизацијске и културне епохе, у *Великој Скиџији* преиспитује смену једних култура другима, проблематизујући филозофско-религиозно и етичко становиште. Процес смењивања цивилизацијских епоха видеће као болан и драматичан преокрет за индивидуу. Деспих тумачи песму *Ејџаф словенског љрајесника*, у којој се зачиње једна од битних тема присутна и у наредним Павловићевим збиркама, а то је преиспитивање филозофске концепције хришћанске вере. Песник настоји да понуди друге, алтернативне путеве за тежњу ка пуноћи човековог битка и остварењу пантеистичке визије вечног живота. Једна од песама које се Деспих у свом есеју дотиче јесте и *Посечени кнез се сећа*, где погубљени јунак своју смрт не види као херојски чин, већ као онемогућеност у казивању, у исказивању себе. „Схватање да се заправо умире тек са замирањем језика открива дубоко укоренењу мисао о културном идентитету човека, што је код Миодрага Павловића једна од опсесивних тема, и која се провлачи кроз читаво његово, не само песничко, стваралаштво”, закључиће Ђорђе Деспих.

У *Новој Скиџији* песник одгонета Словене и Србе, овде такође реинтерпретира косовски мит тако што га посматра као *антиислику*, тј. оно што је супротно текућој митологији једног друштва, где наш аутор користи термин којим сам песник „оспорава прилагођену психо-

логију свакодневице, навикнуте облике осећања, устаљене реакције, па и устаљене идеале” (М. Павловић, *Дневник њене*). У збирци провела је тон необавезности, нејунаштва, историјске неверодостојности, опустености и хумора, као и употреба прозаичних песничких решења.

Збирка *Хододарје*, на супрот предоченим збиркама, проналази напуштени апсолут, те обилује метафоричношћу израза којим се песник, на мотивско-тематском плану, домогао изгубљене лепоте. Аркадијска атмосфера песме *Обале Рајне* ври од љубавне екстазе, лепоте, живих боја и хармоније, при чему се и контакт са богом подразумева. Међутим, Павловић ни у атмосфери ероса не одустаје од реинтерпретације мита и то библијског мита о Содоми и Гомори. По Деспићу, Павловић не достиже своју праву вредност у својим тзв. програмским песмама, у којима говори о својој поетици и схватањима поезије. Циклусом, пак, *Песници и њанине* даје успешан омаж именима као што су Његош, Хелдерлин, Дис, Аница Савић-Ребац, а овај циклус је по Деспићу „најсветлији духом, осећањима љубави, хармоније и богатством смисла”.

Поетика *Свејлих и њанних њразника*, последње збирке у циклусу митско-историјског и културно-друштвеног певања, подразумева укрштање два симболичко-метафоричка начела и различитих аксиолошких принципа, те увођење светковине и обредности као битног социо-културног опсега човекове егзистенције у прошлости и садашњости. Контраст уобичајеној симболици увиђа се у песми *Слава налицја*, где се светлост манифестује као оспољавање негативног. Ради се о изопаченом хуманитету и тај проблем одређује значења религиозних и филозофских концепција, које су средишња тачка ове збирке, растерећене прецизнијих временских и просторних топонима. Критичар закључује да песник потпуно разграђује општа схватања у својим реинтерпретацијама митских, библијских и обредних митова, стављајући под знак сумње подједнако и статус човека, истинитост вере, загробне видике и овострано поимање. Такође упућује на Павловићево посезање за надреалистичким и гротескним сликама, које деградирају и детронишују човеков положај, што је посебно истакнуто у циклусу *Метаморфозе*. Контрастирање светлог и тамног принципа, на свим стварносним нивоима, не доводи до разрешења, из чега произилази доживљај живота као апсурда. Ипак, *Слушња њрејорода* указује на могућност суштинског прочишћења човека кроз повратак љубави и чулности, као и соларног принципа, поштованог код свих пагана.

Павловићевом појму антислике Деспић посвећује посебан есеј под насловом *Историја као „антислика”*, где нас подсећа на песникову књигу есеја *Дневник њене* (1972), у којој је овај појам први пут инаугурисан, а који, по Деспићу, највише бива покривен песничким периодом, предоченим у претходном есеју, из којег критичар овде издваја *Млеко искони* и *Велику Скицију* као сасвим релевантне примере за овај песнички став, препознат као антиципација постмодерног од-

носа књижевности према историји. Деспих сугерише да схватање историје као дискурса и фикције у Павловићевом случају подразумева уметничко описивање и дописивање таквог дискурса, чиме се проблематизује питање креирања историје, те полази од постмодернистичких начела по којима су мит и историја конструкти, односно облици наративизације. Сматра да се Миодраг Павловић такође може уврстити у ред песника који су релативизовали историјске истине, непрестано разграђујући њихову поузданост. На митско-епској подлози *Млека искони* песник ствара поетски инцидент кроз привид историјског сведочења субјекта, који говором о историји управо креира њено постојање, она се тематизује лирским исказима. Враћајући се основним темама у *Великој Скиици*, које је проблематизовао у претходном есеју, Деспих упућује сада на анτισлику уз чију помоћ песник настоји да реконструише кључне, преломне тачке у прошлости одређених цивилизација и култура и наметне визију испуњену драмом индивидуе. Песник „потврђује ону Фукоову мисао по којој је истинско историјско осећање оно које афирмише нашу егзистенцијалну стварност међу безбројним изгубљеним догађајима прошлости”.

Још један песник заокружио је већи простор у књизи *Спирални трагови*, а то је Војислав Деспотов, чије се песништво, настало осамдесетих година прошлог века, поетички разлаже и раскринкава у есеју под називом *Децентрирани сензибилићеш или кокџел за демоне Војислава Деспотова*. Анализирајући песме *Историја се не понавља* или *Будућност је последица необавешћености*, критичар нам описује обеспокојавајући положај појединца који нам се у песмама презентује кроз најчешће пародичне и гротескне слике. Деградирајући отклон и пародичност налазе се и у песмама *Бог* и *Манира*, а посебност песничке обраде уочена је у мотиву психолошке ишчашености песничког субјекта, при чему се пре може „говорити о лајтмотивском јављању психолошке растрзаности”. Анализа и опис овог мотива кроз поједине песме дочаравају субјекатску унезвереност и отуђеност у цивилизацијском коду пуном мултимедијалних шумова, те особеност оваквог песничког увида резултира сликама облапног говора, препуног хиперболичности, али и средстава гротескне стилизације, која код Деспотова у анализи не досеже до тананости и дескрипције показане у коришћењу теоријске парадигме при тумачењу модерног или постмодернистичког поступка. Штавише, гротескно се често среће, не само у овом есеју (у тумачењима Попине, Павловићеве, Симовићеве поезије), као појам који „покрива” добар круг „синонима” које са гротескним имају везе као што су десакрализација, анимализација, отуђење, детронизација, спајање инконгруентних, неспојивих појава, те многе друге, тако да се помало стиче утисак да се овај појам, и једино он, више користи у колоквијалном, помало испражњеном, значењу. С тим у вези потребно је истаћи да би ово била једина слабост у критичарском поимању и тумачењу поезије којом се Деспих бави и коју

презентује на један целисходан, питак, прегледан и аргументован начин, без икаквих песничких „замагљења” у изразу које може да се сретне код већег броја тумача поезије.

Проблем критике и есејистике, односно одређења ових жанрова, стара је тема у области књижевне теорије и праксе, а Деспићев поднаслов у покушају дефинисања сопствених текстова понукао нас је да се и на ову, условно речено, формалну поделу осврнемо. Наметнуо нам је став да његови есеји јесу нешто што својим квантитетом и минуциозношћу у анализи и синтези претпостављених тема надилази критику, која је овде заступљена са краћим текстовима, усмереним на „уже” теме, у овом случају на краћи приказ једне књиге (или једне песме), са скоро редовним вредносним судовима, који се могу ишчитати и у есејима. Уколико критика коју доноси има актуелност као позадину, што је сасвим сигурно с обзиром на датуме објављених књига и њихових приказа, онда би и други део могао понети тај назив, уколико под критиком подразумевамо и научни приступ у откривању структуре или новог значењског слоја дела која су већ ушла у вредносни систем одређене периодизације. Есејистичности овде недостаје више субјективности, више слободе у унутрашњој организацији у којој се од дела само полази, да би се у потврђивању уметничке истине у њему наша потврда. Саморазумевање је нешто што, по Горани Раичевић која се темељно одредила према овом књижевном жанру на примерима Црњанскових есеја, далеко више одређује есеј него субјективност. Чињеница је такође да и граница између есеја и књижевне критике готово да и не постоји код многих познатих есејиста. Ипак, на прихватање појма есеја би у случају Ђорђа Деспића могло пресудно да утиче и Кишово одређење Павловићевог стила у есејистичком стваралаштву, које он види без тоpline мисли каква је присутна код Исидоре Секулић. Деспић је, као и Миодраг Павловић у *Роковима поезије*, остао на јасно исказаним мислима, на документима логичке анализе и ерудицији, али без истицања сопственог доживљаја и личне ноте.

Лидија МУСТЕДАНАГИЋ

ВИВИСЕЦИРАЊЕ ЉУДСКОГ

Џон Апдајк, *Избране приче*, „Филип Вишњић”, Београд 2004

Ова компилација прича Џона Апдајка, једног од најзначајнијих савремених америчких писаца, представља избор из његових осам садашњих књига прича, осим оних о брачном пару Мејпл и америчко-јеврејском писцу Хенрију Беку, које, по речима једног од преводи-

лаца и приређивача овог избора, Давида Албахарија, чине засебне приповедачке целине у Апдајковом опусу.

Иако је реч о избору из осам различитих збирки настајалих у временском периоду од 60-тих година прошлог века па наовамо, све приповетке на окупу држи заједничка нит, те је могуће говорити о тематско-мотивски прилично компактној збирци. Централна тема, сексуалност, уз коју се најчешће везује питање смртности сплиће још низ мотива који су варирани кроз готово све приповетке. Оно што је интересантно запазити јесте да је сваки од проблема, који заокупља пишчеву пажњу, на неки начин постављен у релацији са још једним — најчешће потпуно контрастним. Тако је проблем детињства постављен у односу на одрастање; вера у односу на губитак вере; фигура дечака (сина) наспрам фигуре оца; рутина брачног живота у односу на еротску страст; амбивалентан однос према сопственој деци итд. Овако постављени мотиви приповедака, заправо, много говоре о природи његове прозе наглашавајући пре свега њен карактер испитивања, истраживања, карактер експеримента у циљу изналажења одговора на запитаност над замршеним људским односима као и суштини, квинтесенцији људског иза свих граница света и наших представа.

С тим у вези треба запазити да аутор у знатној мери пажњу поклања ониричким моментима у приповеткама. Тако је у вишеструко интересантној приповеци *Инцесџ* сан постављен као оквир приче, дакле, почетак и крај. Централне фигуре приповести су Ли, његова супруга, Џејн и ћерка, мала Џејн. Ли ћерки даје име своје жене (*јер не постоји друго женско име које он воли*) премештајући на тај начин њен женски принцип на ћерку. У напетој атмосфери породичне свакодневице, приповедач задире у Лијеву психу покушавајући да одгонетне његов однос према животу. Иако видно револтиран неким поступцима своје жене, њеном сличношћу са мајком, и свим оним „општим местима” брачне заједнице, Ли, ипак, проналази задовољство чак и у проматрању своје супруге у вечерњој рутини. Када после напорног дана коначно успева да заспи, уснива сан о некој непознатој особи која корача поред њега и Џејн, а његово осећање да је *мрзовољан мовжда није било ништа друго до одраз његове жеље да сћекне њену наклоност*. Алузијом на подсвесно, као свет аутономан у својој посебности, аутор овде, додуше само у назнакама, износи идеју инцеста као природни инстинкт, табуизиран једино од стране супер-ега. Дакле, главна идеја приповетке је понирање у саму бит сексуалности, као основног покретача људског рода али и њено потпуно огољавање. Путујући кроз само једно вече просечне америчке породице, он, на запањујући начин, обрађује једну тако велику и у његовом делу свакако свеобухватну тему.

Уметност у Апдајковим приповеткама долази у позицију осликавања живота и онога што живот покреће. На тај начин свака приповетка постаје препарирана сцена из живота са патином благе резигна-

ције. Апдајк се експлицитно не бави смислом писања, па нема много метатекстуалних навода. Но, приповетка под називом *Срећни човек из Босиона*, *бакин најрсџак* и *Фанингово острво* представља изузетак у односу на остале у овом избору, с обзиром на то да је она, по својој форми, готово потпуно аутопоетичка. Приповетка почиње тако што приповедач посматра човека на стадиону и толико је фасциниран његовом једноставном а у исто време веома инспиративном појавом да пожели да о њему напише роман: „...и све то да прикажемо по редоследу, са оном простом једноставношћу унутарње среће, хиљаде и хиљаде страница заносно лишених догађаја, божанствено и пркосно незанимљивих. Међутим, ми тобожњи романописци досежемо плитко, тек површински. Пролазимо кроз томе и томе неизреченога и као пужеви остављамо за собом бледуњава траг излучен из нас самих.” Затим, у вези са претходном тек некаквом случајном асоцијацијом, наставља причу о бакином напрстку и кроз ту реификацију евоцира успомене о баки и покушава да исприча причу коју започиње симболичном екскламацијом: „Ох Господе, благослови ове убоге редове који би у своје опаком незнању хтели да изврше твоје дело ускрснућа.” После приче о баки, поново се немотивисано пребацује на једну своју недовршену причу о Фанинговим острвима: „То је једноставна прича, прича о животу лишеном прогенетске илузије, сачињена на основу случајне згоде: тресак врата у некој празној кући.” Три дела ове приче, од којих прва тематизује узалудност писања, друга проблем смрти, а трећа недовршеност, парцијалност, писање као скица, заправо представљају основне тезе Апдајкове поезике. Синтагма: „хиљаду страница заносно лишених догађаја” тако презентује његов списатељски идеал, као и начин креирања приповедног текста.

Доминантни лик Апдајкових приповедака, најчешће мушкарац средњих година, углавном је истог сензибилитета. Продуховљен, замишљен, резигниран и углавном или у приличној мери „запео” у неадекватној средини. Приповетка *Суџра*, *ѿа суџра иѿд*. осликава баш то. Главни је лик професор књижевности у средњој школи, чија етерична аура никако не одговара грубој неотесаности његових ученика. Испразност свакодневице описана у једном неуспелом покушају интерпретације Магбета најбоље илуструје сам наслов приповетке. И у овој приповеци као и у оној под насловом *Изучи неки занаш*, свету уметности је супротстављен реалан свет. Тако у процепу између непримењиве уметности и прагматичности, Апдајк поново раставља људски дух на његове саставне делове тражећи, као и јунак поменуте приповетке, одговор на питање: чему се приклонити?

И на крају, одговор на свако од постављених питања гласи да коначног одговора заправо нема. „Можете да одете на тамну страну Месеца и да се вратите назад, али нећете видети ништа дивније и необичније од тога како мушкарци и жене успевају да остану заједно.” Овај навод је уједно и последња реченица последње приповетке

у збирци, верујем не случајно, с обзиром на снажно поентирање основне Апдајкове преокупације. Својим литерарним стварањем он покушава да открије управо суштину људског, што свакој његовој приповеци даје невероватну снагу иако доминира одсутност радње. Свака прича је час анатомије људског како у чину тако и у свести и подсвести. С обзиром на заступљеност његових познатих тема и карактеристични начин стварања кратке прозе, овај избор прича, сакупљен из различитих стваралачких фаза Џона Апдајка, представља синтезу његовог приповедног опуса.

Бранислава ВАСИЋ-РАКОЧЕВИЋ

ОРОЧЕНА ЗЕМЉА

Ратко Дангубић, *Немачки у сјо лекција*, „Стубови културе”, Београд 2005

Немачки у сјо лекција, роман Ратка Дангубића, писца који је до сада углавном био познат као врстан владалац малом формом и који се тек пре неколико година почео, прилично успешно, огледати у краткој новинској причи на страницама *Полиџике* јесте, као што аутор на једном месту признаје, заправо прорицање прошлости, онога што смо били, остали и чији ћемо заточеници увек бити. Закованост у равницу, летаргично меланхолични путеви и правци Бачке расути и развејани по земљаним линијама, осећање напуштености и „дома све даље”, какво познајемо и у прозама Петка Војнића Пурчара, рецимо, а неускраћено за превратничку и луду енергију Ероса једног војвођанског Тишме, то је аура која се све време превлачи преко овог искиданог, лапидарног и најзад ипак довољно сабијеног хроничарства о прогоњенима и онима који прогањају.

Реликвија завичаја за досељенике из херцеговачког крша у Војводину неке увек поновљиве 1945. не дешифрује се више ни као бол нити као срећа. Она је стално људско кретање и каљање у блату историје, времена и простора, који нас трагично и комично истовремено држи између наде у коначно пронађени бољи, врлији свет, у његово било какво отелотворење и спотицања о расушене прагове на перонима станица са којих одлазе последњи возови са онима, овај пут фолксдојчерима бачким, који беже у неизвесности поражене хитлеровске горње земље.

Ово је роман о Војводини између, не о старој Вељка Петровића, не о новој и разјареној, избувљаној сукобима дођоша и староседелца какву је описао већ заборављени Ђорђе Трипунович Чоче, већ баш о Војводини у којој се простор и време просто не секу, не налазе

у једном, него увек у мимоходу, мрвећи актере историјских мена у парампарчад а остављајући у најјачима, онима који заправо умеју да пате, само трунке жалостиве и, на моменте, гротескне људскости.

Војводина у роману Ратка Дангубића говори језицима свих народа: и немачким, српским, мађарским, али се они сви разумеју тек у коначном преводу на језик сталног рађања и сталног умирања. Говор о судбини оних који се изнова рађају у мочварној загушености равнице и оних који из ње беже после злочина рата који су починили постајући истог тренутка жртвама рата (добра стара, подла историја!) прераста у бунцање осетљивог дечака у коме се енергија новог живота, енергија вере у његово преображење заправо, стално ломи у сударима са болним различитостима које нуди нова, победничка а ипак избегличка стварност.

Војводина је то швапских клавира у којима победници легу пилиће.

Војводина пуна крстова у којима су уклесана нека страна слова, речи испод којих ће се после сахрањивати и они који су азбуку трагичног неразумевања вера и нација наслутили једнако као и они који победнички површно нису разумели ламент сеоба из равнице и у њу.

Војводина у сто лекција.

Војводина као затечена туђа колевка у којој се, рецимо, рађа као у пролазу, као у нечему тако несталном а тако привлачном што прораста за душу долазећих и одлазећих, Срба и Шваба, Херцеговаца и Мађара, Црногораца и Словака...

Војводина у коју се иде са усудом победе и из које се иде као из гробља, јер свако ко одлази зна да се на тој размеђи Средње Европе и Балкана не исписује никаква велика историја, да ту нема епа, него само илузије станишта и дома ороченог на за свакога строго омеђени број добрих година.

Зато је *Немачки у сјо лекција* сав у загрцнутости приче о стотинама судбина утонулих у простор новог а унапред изгубљеног псеудо-раја званог Гајдобра. То је ковачница у равној земљи у којој се под равнодушним маљем кују душе које затим лутају ношене незаобилазним сеобама. И, можда, највредније у роману Ратка Дангубића је баш та аура, магична аура запитаности: могу ли се помицати људске и укупне животне вредности без сталних судара, без прогона, без доказивања кривице других, без изнуђених признања и исто тако силом изнуђених тапија на сопствену земљу и сопствени живот.

Не, тога нема. Нема никога и ничега да говори уместо нашег страха од тако извесне будућности зване изгон, будућности можда далеке, можда ближе, али свакако оне у којој ћемо бити даљи од мере људскости коју смо желели за себе.

Можда после свега остану неке слике, ветар у гранама тако неверан као лични или национални и политички идеали и то је скоро све од Војводине која нас омами, роди, уздигне, понесе и последњи

пут окупа у вину пред спровод уз католичке оргуље над новим колонистичким гробљем.

Па ипак после читања *Немачког у сјо лекција* нема осећања горчине већ вас дуго обасјава светлост која се као у ноћном читању лагано диже над оним који ишчитава књигу запретених судбина и тера га да поново прође исти пут, можда негде сасвим другде и са другим људима, али са истим осећањем да ма колико се стално делили, у овом случају на Србе и Немце и између Срба и Немаца, остајемо лицем уз лице приљубљени уз хладно стакло опште неизвесности и несигурности и пролазности, наравно. Или што би писац рекао: нико овде није претендент на миран добитак, нема Аркадије нигде и никада је није ни било, свако плаћа своје, често и туђе рачуне уз своје, непознати људи срећу се на путовањима у разним правцима губећи јасно осећање о смислу и сврси својих живота пред растућим силама зла које нас стално угрожавају и прете нам нестајањем.

Напослетку, остаје нам само сумња да ништа није случајно, него је награда и казна за то што промашимо љубав а погодимо све остало у животу.

Милан ТОДОРОВ

РЕКОНСТРУИСАЊЕ ПРОШЛОСТИ

Зорица Златић-Ивковић, *Црква Свешћих айосйола Пејтра и Павла у Сирогојну*, Ауторско издање, Сирогојно 2004

Монографија цркве Светог Петра и Павла у селу Сирогојну код Ужица има вишеслојни значај. Ауторка, историчар уметности Зорица Златић-Ивковић, учинила је да тако буде, не само фактографском акрибијом него и методолошким приступом. Неизбежно је било поћи од претраге досадашњих помена у литератури сирогојнске цркве, претресања осврта и коментара у текстовима писца различитог ранга, посебно, разуме се, стручњака. Показало се да је било пожељно детаљно и критичко проучавање свих наслага прошлости храма у Сирогојну. Јер, насеље под називом Сирогојно постојало је и пре турских освајања. Али, помена цркве нема пре XVIII века. Зорица Златић-Ивковић је усмерила истрајно трагање за разноврсним скривеним, запретеним у забораву, незапаженим подацима из којих се у плетиву њених луцидних разматрања помаљају и прошлост цркве и значај свештеничке породице Смиљанић за њено постојање. Сабирање таквих података истовремено је отворило шире погледе на прилике и изградњу храмова у целом пространим подручју Златибора коме припада и Сирогојно. Уследило је обраћање појави сликара Симеона Лазовића

коме је највећим делом ова књига посвећена. За акрибичног истраживача Зорицу Златић-Ивковић пронађени подаци нису служили само конвенционално схваћеном реконструисању прошлости, него су били подлога да утврђује животне путеве Лазовића и ктитора цркве за коју је радио. Праћењем њихових судбина аутор је довео излагање до данашњег времена када су храм Светог Петра и Павла и Музеј Старо село постали споменички комплекс важан за историју овог краја и српског народа.

Архитектура цркве није у књизи преопширно обрађена, али из оправданих разлога. Велики део података важних за подизање и трајање цркве у Сирогојну изнет је у историјату цркве. С друге стране, архитектонске особености овог храма не буде превелико богатство облика да би се на њима извеле неке подробније анализе. Међутим, Зорица Златић-Ивковић је у њима нашла елементе који превазилазе „скромне архитектонске домете ове безкуполне цркве”. Утврдила је сигурне аналогije у градитељским формама цркава у Херцеговини, што је само доприносило свим темељним разматрањима чињеница о пореклу становништва овог краја у претходном одељку о историји.

Сасвим је разумљиво што је у средишту истраживачке и аналитичке пажње Зорице Златић-Ивковић био иконостас. Упозорила је она најпре на затечено стање приликом обнове цркве 1989. године. Тек после тада предузетих конзерваторско-рестаураторских радова остварене су шире могућности за реконструкцију свега што је у храму било дело руку Симеона Лазовића. Оправдано је издвојила и нагласила да је Лазовић био и дрворезбар, дакле, уметник који је припремио целокупну олтарску преграду — рамове и сликане површине икона. Требало је погледати у *Речник српскохрватског књижевног језика* и наћи да термин „изобразити” значи и насликати и обликовати, баш као што је већ раније било упозорено да стари српски назив вајатељ укључује дрворезбаре у породицу скулпторских, вајарских дисциплина.

Пажљивим и проицљивим истраживањем особености Лазовићевог сликарског језика Зорица Златић-Ивковић је утврдила два раздобља у његовом раду на иконостасу сирогојнског храма. Стилске особености биле су основни путоказ до утврђивања најпре прве фазе рада, потом и друге, по повратку у Сирогојно. Врсном познаваоцу средњовековног иконописа и зидног сликарства Зорици Златић-Ивковић није било тешко да своје излагање обогати тумачењем тематике и иконографије приказаних садржаја. Из таквих свестраних научно-истраживачких приступа проистекао је портрет једног од најплоднијих српских уметника друге половине XVIII века.

У монографској обради цркве у Сирогојну ауторка није заобишла ни дела других сликара. Поред осврта на црквени мобилијар и богослужбене књиге заслужену пажњу добиле су и рељефне плоче Ужичанина, истакнутог сликара и вајара, ђака минхенске Уметничке академије, Михаила Миловановића.

Зрелости концепције Зорица Златић-Ивковић је пружи́ла потврде згуснутим растером рекапитулације свих особености, вредности и значаја цркве у Сирогојну. Проверавајући податке из сачуваних писаних извора, опсервирајући на лицу места поруке градитељских слојева храма и сликане декорације, ослоњена на обимну компаративну улогу стручне литературе, откривајући ктиторе и улогу свештеничке породице Смиљанић, Зорица Златић-Ивковић је искусно градила свој монографски текст. Треба поновити, методолошки класично и коректно компоновала је поглавља књиге и водила их сажето сабраним закључцима о трајању једног црквеног здања које је сходно историјским условима живота српског народа много више од судбине једне богомоље. Храм у Сирогојну је један од подсетника да су Срби у XVIII веку и јужно од Саве и Дунава и те како жилаво и делотворно живели, градили и осликавали своје цркве, у малим насељима баш као и у северној аустријској царевини. А Зорица Златић-Ивковић подарила је потврду да знања и резултати историчара уметности не зависе од димензија објекта научно-истраживачког рада.

Миодраг ЈОВАНОВИЋ

КУЛТУРА ЈАВНОГ ПАМЋЕЊА

Јагош Ђуретић, *Социјалистичка Југоаџланџида*, Службени гласник, Београд 2005

Са многих важних места и данас можемо чути да је двадесети век био раздобље великих очекивања и изневерених нада, ужасних људских патњи и свеколике деструкције, а тек у кратким предасима, у знаку друштвеног напретка и крхког узлета слободе. Више је него извесно да ће га и будуће генерације памтити као доба које је изнедрило два најстрашнија тоталитаризма: Хитлеров нацизам и Стаљинов болшевизам. Холокауст, Аушвиц, Бухенвалд, Гулаг, Воркута, Колима — симболи су тог великог страдања у минулом столећу. А тек које све врсте смрти, „гласници апокалипсе” нису објавили? Смрт бога, човека, историје, великих метанарација, па чак и смрт естетског.

Епохални слом комунистичких режима изазвао је геополитичке потресе несагледивих размера, са последицама које ће и будући нараштаји доброно осећати. О трагичном распаду бивше Југославије написане су већ читаве библиотеке. У међувремену, толико је радова на ову тему до сада публиковано да се човек мирне душе може запитати: колико има смисла посезати за лично ауторском амбицијом, када је о свему томе и „превише” речено? Штавише, са свих страна се просуђује и суди о времену чији смо сведоци и савременици.

Књига која се по многим својим особинама издваја од досада објављених радова ове врсте је, свакако, полемичка расправа Јагоша Ђуретића *Социјалистичка Југоаџланџида*, која, у најбољем смислу те речи, представља аутентично сведочанство о једном драматичном времену, а самог аутора представља поузданим критичким сведоком и ауторитативним тумачем друштвених збивања која су нам, до садашњег тренутка, битно обликовала индивидуалну и колективну судбину.

Свакако, вредна је пажње чињеница што је Јагош Ђуретић, почетком друге половине прошлога века, био активни протагонист једне од најугледнијих дисидентских заједница, у том, по много чему бурном времену, добро познате београдске прахис групе филозофа, чији су најистакнутији представници били: Љубомир Тадић, Михаило Марковић, Светозар Стојановић, Драгољуб Мићуновић, Загорка Голубовић, Миладин Животић, Триво Инђић и Небојша Попов.

Несумњиво, реч је о годинама великих искушења и изазова, када српска, пре свега хуманистичка интелигенција ступа на јавну сцену, одлучна да се критички одреди према бројним спорним и тежобним питањима политичког и друштвеног живота бивше Југославије — са непоколебивом намером да активно утиче на истинску демократизацију једног, иначе добро консолидованог, ауторитарног поретка моћи.

Ђуретића, као пажљивог аналитичара политиколошке инспирације, пре свега занима та основна противуречност, која несносно оптерећује свеколику производњу друштвеног живота. Наиме, ради се о критичком разобличавању једног система на општем плану, који се у суштини (по природи своје изопачености) окренуо против човека, и уместо слободе претпоставио неслободу. Утолико се Ђуретић доследно држи антрополошког става, да све оно што у основи компромитује људску слободу не заврећује друштвено-повесну легитимност постојања.

У полемичком сучељавању са словеначким националистичким сецесионизмом (преписка са Тарасом Кермаунером), аутор овог списка долази до закључка да се српска политичка и културна елита уопште није снашла на иначе врашки тешком задатку израде властитог националног програма, који би заиста одговарао тежини повесног тренутка, и као такав одолео најдраматичнијим искушењима. Штавише, добар део наше лево оријентисане хуманистичке интелигенције је, извесно време, одиста утопијски веровао у могућност стварања истинске људске заједнице, човека као таквог, исцрпљујући се у академској и хуманистичкој реторици грађанских слобода, док су остале националне елите (пре свега хрватска и словеначка) у дубокој дискрецији, а доцније и сасвим отворено, радиле на пројекту стварања самосталних националних држава.

С друге стране, изразито наглашена идентификација српског народа са Југославијом била је психолошки сасвим разумљива, јер је

једна трећина тог истог народа живела ван Републике Србије. Зла коб је управо у томе, што се поменути државни оквир код добре већине српског народа готово архетипски доживљавао — *sub speciae aeternitatis*.

С тим у вези, Јагош Ђуретић се, истина у критичкој ретроспективи, с правом пита: шта је то Српску круну и националну елиту терало да стварају државу Јужних Словена? Као да се, рецимо, о стварним, националним аспирацијама Хрвата и Словенаца, у последњих пола века, ама баш ништа није знало?

Та идилична представа о јужнословенској браћи, скупо је коштала српски народ у двадесетом веку. Политичка митологија југословенства била је том истом етносу свилен гајтан око врата. Док је највећи број Срба својевремено Југославију прихватио као државни ентитет вишег ранга — у односу на матичну (републичку) државност, уз то и крајње искрено, са других страна (Хрватске, пре свега), то исто осећање се перципирало као „подмукли покушај великосрпске хегемоније” или отворена претња свим осталим несрпским народима у поминутој држави.

Разуме се, оно што је у прилично деструктивној мери претходило трагичном међуетничком сукобљавању на јужнословенским просторима, везано је за судбоносну изосталост радикалне демократске социјализације јавне политичке сфере (уколико је она у постојећим околностима уопште и била могућа) у институционалним оквирима бивше Југославије, за коју се наш аутор у свом континуираном јавном деловању стално залагао.

У друштвеним околностима, када милитантни национализми постају универзални легитимацијски основ власти (уз крајње неповољно дејство спољашњих чинилаца), прижељкивани анти-тоталитарни консензус између водећих националних елита, у дојучерашњој заједничкој држави, напосто није био могућ. Као да је све било спремно за почетак крваве балканске драме?

Износећи у широком луку своја критичка запажања о узроцима и последицама пораза социјалистичке идеје (али и распада југословенске државе) у практичном стању, као и дубоко разумевање политичких и друштвених збивања у постсоцијалистичкој ери, посебно у периоду неокомунистичке владавине Слободана Милошевића, Ђуретић је поред смисла за теоријску културу мишљења показао и висок степен аналитичке сензибилности, када је реч о актуелним друштвеним збивањима, не марећи за ноћну мудрост „Минервине сове”, већ је своје судове о појединим догађајима доносио, такорећи, у ходу, непристрасно, без личног ресантимана — у контексту затечених прилика — што књизи у целини даје карактер високе документарности и солидне акрибичности.

Ма колико на први поглед, у формалном смислу, ова књига читаоцу изгледала упадљиво хетерогена (срочена од филозофских есеја,

саопштења или прилога дискусији на многим научним скуповима, па све до конкретних полемичких одговора, преписки и интервјуа), реч је о добро усаглашеној „коалицији жанрова”, коју чврсто повезују идеје слободе, демократије, друштвене правде, и напоследку — дискретна атмосфера антрополошког оптимизма, која нам још увек улива бар зрнце наде — како је и данашњи човек кадар да се одупре злу.

Јово ЦВЈЕТКОВИЋ

КАТРИН АСКАН, рођена 1966. у Источном Берлину, НДР. После бекства на Запад студирала је филозофију и германистику, пише прозу. Објавила је романе *A-Dur*, 1996; *Eisenengel*, 1998; *Aus dem Schneider*, 2000; *Wiederholungstäter*, 2002. После великог успеха последњег романа, она спада у важне ауторе млађе немачке књижевности. Пише и приповетке које су јој објављене у више антологија. Добила је 1998. године Хелдерлинову награду града Бад Хомбурга, а на Данима литературе на немачком језику у Клагенфурту 2001. награду телевизијског канала „3sat”. (Ж. Ф.)

МИЛЕТА АЋИМОВИЋ ИВКОВ, рођен 1966. у Богатићу код Шапца. Пише поезију, есеје и књижевну критику. Књига песама: *Дно*, 1995. Приредио: *Уска сџаза у забрђе* јапанског класика Мацуа Башоа и *Хајдук Сџанко* Јанка Веселиновића.

САМУЕЛ БЕКЕТ (SAMUEL BECKETT, Даблин, 1906 — Париз, 1989). Драмски писац, прозаиста и песник, писао на енглеском и француском. Добитник Нобелове награде за књижевност 1969. године. Главна дела: драме *Чекајући Годоа*, 1952; *Крај њарџије*, 1957; *Крајова њоследња џрака*, 1958; *Срећни дани*, 1961; *Иџра*, 1963; *Ах, Џо*, 1965; *Не ја*, 1972; *Тада*, 1975; *Кораџи*, 1975; прозна дела *Више жалосџи него радосџи*, 1934; *Марфи*, 1938; *Молоа*, 1951; *Малон умире*, 1951; *Немуџџо*, 1953; *Воџи*, 1953; *Приче и џексџови низаџџо*, 1954; *Како је сџе*, 1961; *Мерсџе и Камџе*, 1974. (М. К.)

ТОМИСЛАВ БЕКИЋ, рођен 1935. у Новом Саду. Бави се историјом немачке књижевности, компаративним истраживањима веза и односа немачке и српске књижевности, као и превођењем с немачког (С. Фројд, К. Јунг, А. Адлер, Ф. Бабингер, Т. Ман, Г. Геземан, М. Дор, М. Браун и др). Објављене књиге: *Томас Ман у наџој књижевној криџиџи*, 1987; *Немачка књижевносџи 2* (коаутор), 1987; *Germanoslavica — џрилози џроучавању узајамних кулџурних и књижевних веза између наше и немачке кулџуре I*, 2001, *II*, 2003; *Аниџа Савић-Ребаџ као џосредник између срџске и немачке кулџуре*, 2004.

БРАНИСЛАВА ВАСИЋ-РАКОЧЕВИЋ, рођена 1977. у Новом Саду. Пише есеје и критике, објављује у периодици.

ИВАН ВИШЕВСКИ (Иван Јоцић), рођен 1977. у Сврљигу. Пише поезију. Књига песама: *Мирења*, 2001.

МИЉУРКО ВУКАДИНОВИЋ, рођен 1953. у месту Горње Свраче код Блаца. Пише поезију, прозу и есеје, преводи с румунског и на румунски. Књиге песама: *Слободно Средоземље*, 1977; *Силав њрокишњава*, 1979; *Књига живих сасвим*, 1981; *Пољски радови*, 1984; *Водјездик*, 1986; *Водена република*, 1989; *Чини и кучине*, 1990; *Своје воде ђосидар*, 1992; *Америка је нео брађени виноград*, 2004. Књиге прозе: *Провокајивне фиђурице*, 1987; *Ловци на њукошине*, 1994. Приредио: *Књига друђова* (коаутор), 1979; *Звуци и комешања — новије њеснишњиво у Србији*, 1989; *Приближавања — ођледи из књижевности Срба у Румунији*, 1992; *Похвала реду возње — антилођија свейске њоезије о возовима*, 1995. Објавио више књига на румунском језику.

ДИВНА ВУКСАНОВИЋ, рођена 1965. у Београду. Пише текстове из области савремене филозофије и естетике, поезију, поетску прозу и есеје. Књиге песама: *Мадона дуђођ врашја*, 1992; *Глава харфе* (коаутор Д. Ј. Данилов), 1998; *Аваншуре са сиварима*, 2003. Књига микро прозе: *Ојажач, ојажена*, 1997. Књига прозе: *Пашолошке њриче*, 1999. Романи за децу: *Живои с њроловима I*, 1998; *Живои с њроловима I и II*, 2002; *Шшшњака у хулахойкама*, 2004; *Лези ми на леђа, њроле!*, 2006. Студије: *Барокни дух у савременој филозофији: Бењамин—Адорно—Блох*, 2001; *Aesthetica Minima*, 2004.

МИРО ВУКСАНОВИЋ, рођен 1944. у Крњој Јели (Горња Морача). Управник је Библиотеке Матице српске и потпредседник Матице српске. Пише прозу, поезију и есеје. Објављене књиге: *Клешва Пека Перкова*, роман, 1977, 1978; *Горске очи*, приповетке, 1982; *Немушшњи језик*, записи о змијама, 1984; *Вучји њрађови*, записи о вуковима, 1987; *Градишшја*, роман, 1989; *Тамоони*, поеме и коментари, 1992; *Морачник*, поеме, 1994; *Далеко било*, мозаички роман у 446 урокљивих слика, 1995; *Семољ ђора*, азбучни роман у 878 прича о ријечима, 2000, 2001; *Точило*, каме(р)ни роман у 33 реченице, 2001; *Кућни круђ*, роман у концентричном сну, 2003; *Семољ земља*, азбучни роман о 909 планинских назива, 2005, 2006. Књиге разговора и прича: *Ликови Милана Коњовића*, 1991; *Каже Миро Вуксановић* (приредио М. Јевтић), 2000. Приређене књиге: *Лаза Косић у Сомбору*, 1980; *Раванград / Вељко Пешировић*, 1984.

ВИТОМИР ВУЛЕТИЋ, рођен 1926. у Лончанику код Уба. Бави се историјом књижевности, проучава руску и српску књижевност XIX и XX века и руско-српске књижевне везе. Објављене књиге: *Петар Кочић*, 1961; *Свейозар Марковић и руски револуционарни демократи*, 1964; *Руска књижевност XIX века. Од Жуковскођ до Гођоља*, 1971; *Ми-*

сао и реч Светозара Марковића, 1975; *Савременици о Светозару Марковићу*, 1976; *Михаил Шолохов у српској и хрватској кривици*, 1981; „Ревизор” Николаја Гогоља, 1983; *Почеци српског реализма и руска култура*, 1985; *Руско-српска књижевна поређења: епоха српског прејорода*, 1987; *О српским јисцима: расправе и огледи*, 1992; *Руси и Срби у сусрећу*, 1995; *Руске књижевне теме*, 1996; *Светозар Марковић — јесник Србије на Истоку*, 1997; *Николај Гогољ и његове три „идиле”*, 2004; *Радован Бели Марковић — стилске и језичке игре*, 2005; *Сусрећи са собом*, 2005; *У руско-српском књижевноисторијском простору*, 2006.

МЕЛ ГАСОУ (MEL GUSSOW, Њујорк, 1933 — Њујорк, 2005). Амерички позоришни критичар, писао за *Њујорк Тајмс*. Главна дела: *Conversations with Pinter*, 1994; *Conversations with Stoppard*, 1995; *Conversations with (and about) Beckett*, 1996; *Theatre on the Edge: New Visions, New Voices*, 1998; *Edward Albee: A Singular Journey*, 1999; *Conversations with Miller*, 2002. (М. К.)

СЛАВКО ГОРДИЋ, рођен 1941. у Дабрици (Столац, Херцеговина). Пише прозу, књижевну критику и есејистику. Био је главни и одговорни уредник *Летописа* од 1992. до 2004. године. Књиге прозе: *Врховни силник*, 1975; *Друго лице*, 1998; *Ојин*, 2004. Књиге есеја, критика и огледа: *У видуку стиња*, 1978; *Слањање времена*, 1983; *Примарно и нијанса*, 1985; *Поезија и окружење*, 1988; *Образац и чин — огледи о роману*, 1995; „Певач” *Бошња Петровића*, 1998; *Огледи о Вељку Петровићу*, 2000; *Главни посао*, 2002; *Профили и ситуације*, 2004; *Размена дарова — огледи и записи о савременом српском јесништву*, 2006; *Савременост и наслеђе*, 2006.

РАДОМИР ЂОРЂЕВИЋ, рођен 1940. у Броду код Црне Траве. Бави се филозофијом науке, професор Природно-математичког факултета Универзитета у Београду у пензији, потпредседник Српског филозофског друштва, радове објављује у домаћој и иностраној периодици. Објављене књиге: *Философија и наука*, 1994; *Увод у философију физике*, 2004. Приредио више књига.

МАРТИН ЕСЛИН (MARTIN ESSLIN, Будимпешта, 1918 — Лондон, 2001). Британски позоришни критичар, есејиста, продуцент, преводилац и професор мађарског порекла (право име Јулиуш Переслењи). Главна дела: *Brecht: A Choice of Evils*, 1959; *The Theatre of the Absurd*, 1961; *The Anatomy of Drama*, 1965; *The Peopled Wound: The Work of Harold Pinter*, 1970; *Artaud*, 1976; *Mediations. Essays on Brecht, Beckett, and the Media*, 1980; *The Age of Television*, 1981. (М. К.)

РАДОВАН ЖДРАЛЕ, рођен 1929. у Баљцима код Билеће, Херцеговина. Пише прозу, драме и есеје. Књиге приповедака: *Немирни*,

1962; *Крилаћи бик*, 1976. Романи: *Источна расјуклина*, 1967; *Месечева берба*, 1975; *Глинене кочије*, 1979; *Руководећи мозак*, 1983; *Земља средњих галебова*, 1988; *Вучја сен*, 1990; *А онда је дошао рај*, 1991; *Господар муња — роман о Николи Тесли*, 1994; *Мит о Тесли*, 1996; *Дечак Тесла*, 2001. Објавио и приручник: *Здрав сјо година — књига о здрављу и храни*, 2001.

БОЈАН ЈОВАНОВИЋ, рођен 1950. у Нишу. Етнолог, пише поезију, есеје, критику и антрополошке студије, бави се и алтернативним филмом. Књиге песама: *Бацање каменчића*, 1973; *Коси између обала*, 1981; *Душоловац*, 1989; *Пройовед мрава*, 1993; *Пешчана мајка*, 1996; *Одломци божанства*, 1997; *Кућа иза облака*, 1999; *Називи долазеће*, 2005. Студије: *Српска књига мртвих*, 1992; *Магија српских обреда*, 1993; *Тајна лайоша*, 1999; *Дух њаганског наслеђа у српској традиционалној култури*, 2000; *Клојка за душу*, 2002; *Карактер као судбина*, 2002; *Говор њећинских сенки*, 2004; *Блискост далеког*, 2005.

БРАНИМИР ЈОВАНОВИЋ, рођен 1955. у Београду. Доктор машинства, бави се делом Николе Тесле. Од 1977. радио је у Музеју Николе Тесле на позицијама архивисте и кустоса, а од 1996. до 2001. био је директор. Оснивач је и директор Центра Тесла у Београду. Аутор је бројних радова из области историје науке, посебно о Теслиним доприносима, као и више домаћих и међународних изложби. Објављене књиге: *Теслина открића у машинству*, 1986; *Тесла и свети ваздухоловства*, 1987; *Тесла — дух, дело, визија*, 2001; *Тесла — истинита прича о усамљеном генију који је решио неке од највећих научних проблема свог времена*, 2006.

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ, рођен 1932. у Зрењанину. Историчар уметности. Објављене књиге: *Српско сликарство у доба романтизма*, 1973; *Ђура Јакшић* (коаутор Н. Кусовац), 1978; *Новак Радонић*, 1979; *Ђока Миловановић*, 1983; *Српско црквено грађевинарство и сликарство новијег доба*, 1987; *Ојленац — храм светој Борђи и Маузолеј Карађорђевића*, 1989; *Међу јавом и мед сном — српско сликарство 1830—1870. године*, 1992; *Музеологија и заштитна сјоменика културе*, 1994; *Сликарство Темишварске епархије*, 1997; *Урош Предић*, 1998; *Српски манастири у Банаћу*, 2000; *Мосигови Миодрага Јовановића* (разговарао М. Јевтић), 2001; *Михаило Миловановић*, 2001; *Ђока Јовановић: 1861—1953*, 2005.

ЗОРАН М. МАНДИЋ, рођен 1950. у Владичином Хану. Пише поезију, есеје и књижевну критику. Објављене књиге: *Кораци сумње*, 1971; *Путник и његова невоља*, 1976; *Ојекотина*, 1980; *Ујужство за ојетанак*, 1982; *Каринска пројекта*, 1987; *Читаоница*, 1989; *Нишан*, 1990; *Крај сезоне*, 1991; *Бизарна математика*, 1991; *Цијашти*, 1992;

Радови на њуџу, 1993; *Насѣрам чуда*, 1994; *Нисам никада најписао њесму коју сам могао да најищем*, 1997; *Аџаџин и њесме од ѡре*, 1998; *Усе-клине, ѡрозор*, 2000; *Мали наслови*, 2003; *Не се џрижам за надежџа* (Не бринем за наду, избране песме), 2004; *Несѣварни џџѣафелај*, 2005; *Мали (ѡ)оџледи*, 2006.

ВЛАСТА МЛАДЕНОВИЋ, рођен 1956. у Шаркамену код Неготина. Пише поезију. Књиге песама: *Дисидентџи корачају улицом Франџеа Дејереа*, 1986; *Без мене*, 1988; *Шаркамен*, 1990; *Власџиџио издање*, 1991; *Књџа Хајдук Вељку*, 1992; *Исус Христџос син-оџсис*, 1993; *О срѣском ѡснициџџѣву или џлава на ѡању*, 1994; *Gesu Cristo e il mio testimone* (Исус Христос ми је сведок), 1994; *Онај коџа нема*, 1994; *Немам избора*, 1995; *Alegerea de minutați* (Избор чудесног), 1996; *Лиричностџ у два дела*, 1999; *Књџа Хајдук Вељку II*, 2000; *Посве нове ѡесме*, 2000; *Fuire vers la poete* (Бекство у песму, избор), 2001. Приредио више књига.

ЛИДИЈА МУСТЕДАНАГИЋ, рођена 1964. у Београду. Проучава српску књижевност XX века, пише књижевну критику, бави се музеолошком делатношћу. Објављена књига: *Гројескни бревијар Борислава Пекића*, 2002. Приредила: *Нови Сад, земљи рај 1—2*, (коаутор С. Дамјанов), 2003—2004.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ, рођен 1956. у Трстенику. Пише поезију, прозу, драме и књижевну критику. Књиге песама: *Трула јабука*, 1981; *Ракљар. Желудац*, 1983; *Земљџоџис*, 1986; *Абракадабра*, 1990; *Тоџло, хладно*, 1990; *Хоџ*, 1993; *Везници*, 1995; *Прилози*, 2002. Роман: *Анђели умиру*, 1998. Драме: *Фреди умире*, 1987; *Куц-куц*, 1989; *Исѣраџа је у џоку, зар не?*, 2000; *Видиџ ли свице на небу?*, 2006. Књига студија: *Легиџџимаџија за бескућнике. Срѣска неоаванџардна ѡезија — ѡеџџички идентџџиџетџ и разлике*, 1996.

РАША ПЕРИЋ, рођен 1938. у Гареву код Пожаревца. Пише поезију. Књиге песама: *Молиџџѣ за ѡарче неба*, 1967; *Веџрометџина*, 1970; *Рука биљноџ анђела*, 1970; *Зелени ѡрестџо* (за децу), 1973; *Госџ у белом*, 1974; *Судњи камен*, 1978; *Земљаци*, 1981; *Дечја душа*, 1984; *Ваџа и босиљак*, 1988; *Косовски рв*, 1989; *Срѣски ѡуџ*, 1990; *Гареж и суза*, 1991; *Србија у Грчкој*, 1995; *Фруџка звона*, 1997; *Живи џраџ*, 1998; *Зайад над Србијом*, 1998; *Плави ѡуџџир*, 1999; *Камена џаблица*, 2000; *Свеџџачник*, 2000; *Даровница*, 2000; *Свеџџли вилајетџ*, 2000; *Виноџрадац*, 2001; *То сам ја* (за децу), 2001; *Бели монах*, 2001; *Тројине*, 2002; *Избране ѡесме I—X*, 2002—2003; *Земни ѡлач*, 2003; *Знам човека*, 2003; *Дан у слову*, 2003; *Човечац*, 2003; *Плави уздах*, 2005. Приредио више антологија и тематских зборника.

НАТАША ПОЛОВИНА, рођена 1980. у Новом Саду. Ради као асистент приправник на предмету Средњовековна књижевност, пише књижевну критику, објављује у периодици.

ЧЕДОМИР ПОПОВ, рођен 1936. у Меленцима, Банат. Историчар, академик. Објављене књиге: *Француска и Србија 1871—1878*, 1974; *Од Версаја до Данцига*, 1976; *Србија на путу ослобођења. Борба за политички преображај и државну независност 1868—1878*, 1980; *Историја српског народа* (пета књига, први том: *Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804—1878*), 1981; *Историја српског народа* (шеста књига, први том: *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878—1918*), 1983; *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, 1985; *Грађанска Европа (1789—1878), I—II*, 1989; *Аутономија Војводине — српско питање* (коаутор Ј. Попов), 1993; *Политички фронтови Другог светског рата*, 1995; *О историји и историчарима*, 1999; *Српски биографски речник 1, 2* (главни уредник), 2004, 2006. Приредио: Светозар Милетић, *О српском питању*, 2001; *Светозар Милетић — сабрани списи I—III*, 1999—2002.

САША РАДОЈЧИЋ, рођен 1963. у Сомбору. Пише поезију, књижевну критику, есеје и преводи с немачког. Књиге песама: *Узалуд снови*, 1985; *Камерна музика*, 1991; *Америка и друге песме*, 1994; *Елеџије, ноћурна, епиде*, 2001; *Четири годишња доба*, 2004. Књиге критика и есеја: *Провидни анђели*, 2003; *Поезија, време будуће*, 2003.

БЛАГОЈЕ САВИЋ, рођен 1951. у Доњој Будриги код Гњилана. Пише поезију. Књиге песама: *Извињење циљу*, 1975; *Говорим по други пут*, 1978; *Исти млеко*, 1982; *Вече у пластичној сандали*, 1987; *Црни реј*, 1989; *Изморник*, 1994; *Причест у пољу*, 1995; *Мезра*, 1998; *Померени свети*, 2005.

ДРАГАН СТОЈАНОВИЋ, рођен 1945. у Београду. Пише поезију, прозу, бави се књижевном теоријом и преводи с немачког. Књиге песама: *Олујно вече*, 1972; *Сл. — четири песме о Сл.*, 1992; *Године*, 2006. Књига приповедака: *Светска књижевност — научно проверене приповести у којима се износи истина о разним питањима, а нарочито о љубави, разврстане у четири књиге*, 1988. Романи: *Двојеж*, 1995; *Злочин и казна*, 1996; *Бензин*, 2000; *Океан*, 2005. Студије: *Феменологија и вишезначност књижевног дела*, 1977; *Читање Достојевског и Томаса Мана*, 1983; *Иронија и значење*, 1984; *Леја бића Иве Андрића*, 2003.

МИЛАН ТОДОРОВ, рођен 1951. у Банатском Аранђелову. Пише сатиричне приче, поезију, афоризме и књижевну критику. Објављене књиге: *Ухом за крухом*, 1976; *Боца под пријатском*, 1981; *Црвени*

и џлави, 1987; *Куйинско леџо*, 1987; *Сироџињска забава*, 1990; *Осџрво без блаџа*, 2003.

СВЕТЛАНА ТОМИН, рођена 1964. у Новом Саду. Бави се проучавањем српске средњовековне књижевности. Из ове области је објавила двадесетак студија. Књига песама: *Рођ*, 1983. Приредила: *Сџара срџска књижевност*, 2001; Ђорђе Сп. Радојичић, *Кулџурно блаџо. Да ли знаџе?*, 2006.

ЖИВОТА ФИЛИПОВИЂ, рођен 1937. у Стрмној Гори код Вавља. Германиста и англиста, пише поезију и прозу, преводи с немачког и енглеског (превео петнаестак књига, између осталих *Исџорију једнога Немца* Себастијана Хафнера, *Мој живоџ* Марсела Рајх-Раничког и *Теорију комуникаџивног деловања* Јиргена Хабермаса, ово последње заједно са Зораном Ђинђићем и Мирославом Миловићем), написао и објавио седам уџбеника немачког језика. Књига песама: *Муњевине*, 1994. Књиге прича: *Дуња*, 1982; *Хаварије у оваријима*, 1986; *Сџрмногорске ведрине*, 1994; *Годишња доба*, 2002; *Висија* (избор), 2004; *Сџрмногорац. Роман у двадесетџ прича*, 2005.

ЈОВО ЦВЈЕТКОВИЂ, рођен 1954. у Шибенику, Хрватска. Бави се истраживањима у области филозофске антропологије и теоријске психоанализе, пише књижевну и филозофску критику, објављује у периодици.

РАДИВОЈ ШАЈТИНАЦ, рођен 1949. у Зрењанину. Пише поезију, прозу, есеје, драме, књижевну и ликовну критику. Књиге песама: *Оружје људски рањено*, 1970; *Шуми се враћају џрагови*, 1974; *Даровно џушовање*, 1978; *Пангловос извешџај*, 1982; *Сузе у лунајарку*, 1987; *Оченаш на Тајмс скверу*, 1991; *Огњена Марија* (коаутор И. Даников), 1991; *Оловни долов — банаџска џесмарица*, 1995; *Лед и млеко*, 2003; *Пси верса или Ошимање ваздуха*, 2005. Драма: *Цвеће и смрџ сџарођ Луке*, 1970. Књиге есеја: *Демогоргон — заџиси о наџушџтању слике*, 1984; *Хошел „Чарнојевић”*, 1989; *Хајка на Акџеона*, 1997. Књиге прозе: *Банаџска чџшанка*, 1990; *Мој бегејски део свеџа*, 1994; *Бајке о грму*, 1994; *Чеховија*, 1996; *Вез у ваздуху*, 1998; *Жрџве бидермајера*, 2000; *Сџбилски гласови*, 2001; *Нада сџанује на крају града* (коаутор У. Шајтинац), 2002; *Водено деџе*, 2004; *Причица*, 2005; *Кинеско дворџшџе*, 2006.

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЂ

САДРЖАЈ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Година 182, књига 478

Рајко Петров Ного, <i>Сагласја</i>	5
Ђорђо Сладоје, <i>Да ли те боли</i>	7
Мирослав Тохол, <i>Медвеђа шаја</i>	13
Вук Крњевић, <i>Вјeverица Фашница</i>	22
Дара Секулић, <i>Мали лирски оглед</i>	28
Ранко Рисојевић, <i>Симана</i>	33
Милан Ненадић, <i>Задущнице</i>	38
Ненад Грујичић, <i>Вијадукт</i>	41
Ранко Павловић, <i>Пејео</i>	50
Предраг Бјелошевић, <i>У сусрет тишини</i>	57
Емсура Хамзић, <i>Видилац</i>	63
Анђелко Анушић, <i>Невјера</i>	67
Миленко Стојичић, <i>Рај, филозоф и њас</i>	75
Срба Митровић, <i>Крушка</i>	293
Светислав Басара, <i>Монолог Досијојевског</i>	297
Жерар де Нервал, <i>Октавија</i>	302
Флорика Штефан, <i>Сузама и скрушеним речима</i>	308
Раша Коминац Радослав, <i>Слом</i>	311
Жид Стефан, <i>Четири њесме</i>	323
Наим Катан, <i>Омиљене њесме</i>	325
Миљурко Вукадиновић, <i>Шест њесама</i>	330
Милорад Павић, <i>Два сна</i>	529
Радован Бели Марковић, <i>Поменик</i>	531
Едоардо Сангвинети, <i>Микрокосмос</i>	545
Мирољуб Тодоровић, <i>Кнедле у њлебеку</i>	549
Горан Бабић, <i>Пет њесама</i>	555
Густав Херлинг Груђињски, <i>Свеска Вилијама Молдинга, ѡензио- нера</i>	559
Горан Станковић, <i>Литаније</i>	576
Јован Радуловић, <i>Уљез</i>	835
Мирослав Максимовић, <i>Пет давних и недавних сонета</i>	842
Јелена Ленголд, <i>Love me tender</i>	845
Димитрије Николајевић, <i>Четири њесме</i>	852

Радосав Стојановић, <i>Часовник који ошкучава време уназад</i> . . .	855
Биљана Т. Петровић, <i>Три њесме</i>	863
Саша Нишавић, <i>Руке</i>	867
Фахри Каувар, <i>Три крајке њриче</i>	871
Шунтаро Таникава, <i>Песме</i>	876
Драган Стојановић, <i>Ајрил</i>	1051
Благоје Савић, <i>Лица у одсушћу</i>	1062
Зоран М. Мандић, <i>Песме радосћи и шуге њуног месеца</i> . . .	1067
Радивој Шајгинац, <i>Бело дрвце</i>	1070
Раша Перић, <i>Језик зоре</i>	1078
Катрин Аскан, <i>Првим разредом</i>	1081
Власта Младеновић, <i>Божји архив</i>	1090
Иван Вишевски, <i>Четири њесме</i>	1093

ОГЛЕДИ

Младен Шукало, <i>Библиотека — лавиринћ и сисћем</i>	81
Предраг Лазаревић, „Травничка хроника” у времену настћанка	89
Миливој Сребро, <i>Романескна синћеза два кулћурна модела. Ре-</i> <i>цејција дела Меще Селимовића у Француској</i>	110
Милош Ковачевић, <i>О сћилу и језику Радослава Брашћића</i> . . .	122
Бранко Стојановић, <i>Ногова „Жеравица речи”</i>	148
Јован Попов, <i>Два шћића двобоја код Корнеја: „Сид” и „Хорације”</i> .	334
Роже Греније, <i>Први радови Албера Кампија (1932—1934)</i>	357
Миливој Сребро, <i>У знаку „случаја комедијанћи”. Рецејција дела</i> <i>Милоша Црњанског у Француској</i>	369
Марија Цунић-Дрињаковић, <i>Превођење као ѡреисказивање</i> . . .	383
Миливој Сребро, <i>Карћезијански дух и визанћијски „мајсћор акро-</i> <i>бација”. Рецејција дела Милорада Павића у Француској</i> . . .	581
Весна Цидилко, <i>О књижевностћи у сенци ѡлићике или Милорад</i> <i>Павић на немачком</i>	609
Персида Лазаревић ди Ђакомо, <i>Рецејција дела Милорада Пави-</i> <i>ћа у Ићалији</i>	627
Драгана Бајић, <i>Милорад Павић у Шћанији</i>	665
Сергеј Мешчерјаков, <i>Рецејција сћваралачћива Милорада Павића</i> <i>у Русији</i>	676
Ала Татаренко, <i>Милорад Павић и његови украјински чићаоци</i> .	690
Волф Шмид, <i>Фикћивни чићалац (нарашћајор)</i>	880
Мирослав Егерић, <i>Злаћо Скадра. О нужностћима и жељама у</i> <i>народној ејској ѡезији</i>	892
Александар Б. Лаковић, <i>Кодеров онирички митћолошчки свей</i> . . .	899
Горана Раичевић, <i>Женско ѡсмо Биљане Јовановић</i>	919
Мартин Еслин, <i>Бекешови романи</i>	1096
Бојан Јовановић, <i>Демонизована и сакрализована жена</i>	1112
Дивна Вуксановић, „ <i>Ја сам ценћар свейта</i> ”: <i>човек као медијски</i> <i>феномен</i>	1123

СВЕДОЧАНСТВА

Стеван Тонтић, <i>Да се твоја уста не искриве. Уз један стих Осипа Манделштајма или о иманентном ангажману истинске поезије</i>	159
Зоран Ђерић, „ <i>Велики крај</i> ” и „ <i>Велико спремање</i> ” Душка Трифковића	165
Ранко Поповић, <i>Понорни зов завичаја. О њесништву Владимира Насића</i>	170
Предраг Бјелошевић, <i>Новије бањалучко њесништво</i>	179
Милан Ненадић, <i>Ноћ у чистилишту</i>	186
Радван Поповић, <i>Иво Андрић и Машица српска</i>	189
Милета Аћимовић Ивков, <i>У крајкој њричи се одмах виде њкоштине и шавови</i> (Разговор са Радославом Братићем)	211
Марко Тулије Цицерон, <i>За Марцела</i>	390
Милка Ивић, <i>И књиге су се некада „одликовале доброћом”</i>	401
Коста Димитријевић, <i>У Скерлићевом видокрућу. Поводом годишњице смрти Чедомира Мирковића</i>	403
Ненад Грујичић, <i>Три амљштуде о наћрадама</i>	408
Илија Марковић, <i>Лаж нас је њобедила а истина њоразила</i>	423
Борис Лазић, <i>Сусрети, сами сусрети</i>	425
Мома Димић, „ <i>Ми смо сликари...</i> ” (Разговор са Косом Бокшан и Петром Омчикусом)	437
Имре Кертес, <i>Два оћледа</i>	700
Јасмина Грковић-Мејдор, <i>Насћанак и рана историја словенске њисмености</i>	723
Динко Давидов, <i>Поклоничко њућовање Јероћеја Рачанина у Јерусалим 1704—1706</i>	734
Лазар Чурчић, „ <i>Надћробни њлач Беоћраду 1739. сепћембра и окћобра</i> ”, <i>можда њаћрићарха Арсенија Четвртоћ</i>	745
Велимир Секулић, <i>Хрватске књижевне наћраде</i>	757
Лазар Каурин, <i>Сћо година сћрасћи</i> (Разговор са Драгутином Тадијановићем)	768
Чедомир Попов, <i>Измећу њублицистике и науке</i>	925
Алфред Шерман, <i>Наћад Заћада на Србију</i>	930
Срћа Трифковић, <i>Алфред Шерман, сведок XX века</i>	933
Српко Лештарић, <i>Месоћошамске арайске уставанке</i>	942
Анћелка Митровић, <i>Оријенталне књижевности: Врхунска њроза, одлични њреводи</i>	964
Кајоко Јамасаки, <i>Књижевне наћраде у Јаћану</i>	984
Драган Хамовић, <i>Дис и Зубановић, овлащна њаралела</i>	987
Драгиња Рамадански, <i>Тачност методa сћојена са слободом инћерћетације</i> (Разговор са Волфом Шмидом)	990
Чедомир Попов, „ <i>Срћски Едисон</i> ” у <i>Машици срћској</i>	1136
Радмир Борћевић, <i>О научном раду Славка Бокшана</i>	1140
Бранимир Јовановић, <i>Нова америчка биоћрафија Николе Тесле</i>	1149
Радван Ждрале, <i>Свемир као „бабушке”</i>	1151
Миро Вуксановић, <i>Велики срћски именовлов</i>	1154
Иван Негришорац, <i>Обнова срћске биоћрафистике</i>	1157
Миљурко Вукадиновић, <i>Књижевне наћраде у Румунији</i>	1172

Мел Гасоу, <i>Разговори са Бекејом</i>	1179
Петер Хандке, <i>Дуги расјанак од Југославије</i>	1197

КРИТИКА

Стојан Ђорђић, <i>Прилично сабласно</i> (Ранко Рисојевић, <i>Археолог</i>)	232
Радован Вучковић, <i>Андрић у Вишеграду и о Вишеграду</i> (Радован Поповић, Андрић и Вишеград)	235
Саша Ђирић, <i>Подстицајна студија о модерности</i> (Радован Вучковић, Модерни роман двадесетог века)	241
Светозар Кољевић, <i>Симетрије ужаса и ведрине</i> (Ирина Балжарски-Лубардић, <i>Симетрије времена</i>)	245
Горан Бабић, <i>Један њесник међу вихорима</i> (Драган Колунџија, <i>Свештост у њамћењу</i>)	250
Зорица Турјачанин, <i>Само је џачка савршенија</i> (Ранко Павловић, <i>Срж</i>)	254
Бранко Брђанин Бајовић, <i>Покривање куће и доњи камен</i> (Ненад Грујичић, Светлост и звуци)	257
Ранко Рисојевић, <i>Њеснички дијалог са собом</i> (Предраг Бјелошевић, <i>Сјенка и свод</i>)	262
Срђан Дамњановић, <i>Песимизам и хуманизам</i> (Ристо Тубић, <i>Улога зла у историји</i>)	265
Ален Бешић, <i>Карика која недостијаје</i> (Драгослав Дедовић, <i>Café Sumatra</i>)	269
Анђелко Анушић, <i>Протисловенско-српски архајски материјал</i> (Мирко Грбић, <i>Српске народне приповијешке из Босне и Херцеговине</i>)	276
Марко Недић, <i>Два века српске приповијешке</i> (<i>Антологија српске приповијешке, 1—3</i> , приредио Михајло Пантић)	466
Славко Гордић, <i>Подешавање слике</i> (Бојана Стојановић-Пантовић, <i>Небомлство — њанорама српског њесништва краја ХХ века</i>)	473
Саша Радојчић, <i>Поезија и историја</i> (<i>Places We Love. An Anthology of Contemporary Serbian Poetry</i> , приредио Гојко Божовић)	477
Иван Негришорац, <i>Дискурс исјоведања и телесни дрхтаји</i> (Јовица Аћин, <i>Дневник изгубљене душе</i>)	481
Дејан Медаковић, <i>Суноврај једнога миша</i> (Василије Ђ. Крестић, <i>Бискуј Шћросмајер: Хрвај, Великохрвај или Југословен</i>)	490
Стојан Ђорђић, <i>Најгорче истиине</i> (Иван Ивањи, <i>Порука у боци</i>)	494
Срђан Дамњановић, <i>Разумевање (не)разумевања</i> (Ксенија Марицки Гађански, <i>Бура и снови</i>)	497
Драган Недељковић, <i>Време и вечност између корица књије</i> (Теодора Тара, <i>Месечева роса</i>)	501
Душица Поттић, <i>Испргнуши делови живошја</i> (Љиљана Хабјановић-Ђуровић, <i>Свих жалосних радост</i>)	507
Бранислава Васић, <i>Насјанак једне њородичне историје</i> (Лоран Годе, <i>Сунце њородице Скоршја</i>)	510

Невена Варница, <i>О српској авангарди</i> (тематски број часописа <i>Vitra</i>)	512
Светозар Кољевић, <i>У слици за целивјошћу и смислом</i> (Владета Јеротић, <i>Сабрана дела</i>)	776
Ђорђе Сладоје, <i>Савладавање историје</i> (Горан Бабић, <i>Гоблен</i>)	781
Александар Б. Лаковић, <i>Глоса „Каменим сјавачима“</i> (Мирослав Максимовић, <i>Скамењени</i>)	785
Миливој Ненин, <i>О црву писања</i> (<i>Дјело настаје даље од писаће стјола</i> , разговори са Владаном Десницом)	788
Витомир Вулетић, <i>Белешке уз књигу „Песничко приповедање“</i> (<i>Стојан Ђорђевић, Песничко приповедање</i>)	791
Ђорђе Нешић, <i>Трагови времена</i> (Небојша Деветак, <i>Боре и брагзошине</i>)	798
Љиљана Пешикан-Љуштановић, <i>Жривовање краља</i> (Јасмина Врбавац, <i>Мист у драмама Љубомира Симовића</i>)	800
Жарко Димић, <i>Откривање српских знамења у Мађарској</i> (Динко Давидов, <i>Сенјандрејске српске православне цркве</i>)	804
Борис Лазић, <i>Песничтво као извештај заноса</i> (Душко Бабић, <i>Мистика српског романтизма</i>)	810
Весна Крчмар, <i>Народно позориште Краљ Александар I у Скопљу</i> (Зоран Т. Јовановић, <i>Народно позориште Краљ Александар I у Скопљу</i>)	814
Јован Делић, <i>Могућности лирског приповиједања о нејоузданој стварности</i> (Мирослав Јосић Вишњић, <i>О дуду и гробу</i>)	997
Александар Б. Лаковић, <i>Бескућници изнутра</i> (Мирослав Јосић Вишњић, <i>Приче из траја</i>)	1005
Мило Ломпар, <i>Аналистички критичар</i> (Радивоје Микић, <i>Прича и значење</i>)	1007
Слободан Владушић, <i>О есеју говорећи</i> (Радослав Петковић, <i>О Микеланђелу говорећи</i>)	1015
Драган Бошковић, <i>Још један сјоменик Данилу Кишу</i> (Зборник радова <i>Сјоменица Данила Киша: поводом седамдесетогодишњице рођења</i>)	1019
Милан Алексић, <i>Расправе о Пандуровићевој поезији као мозаик</i> (Зборник радова <i>Поетика Симе Пандуровића</i>)	1023
Радомир Виденовић Равид, <i>Лирска тужбалица над жрвњем живота</i> (Жарко Команин, <i>Ако те заборавим, мој оче</i>)	1026
Жарко Ђуровић, <i>Вријеме као сјознајни флуид</i> (Томислав Мијовић, <i>Време на окупу</i>)	1029
Стојан Ђорђевић, <i>Наративни дивертисман</i> (Милен Алемпијевић, <i>Срећа окућаног човека</i>)	1032
Анђелко Ердџанин, <i>Наша вера — наша поетика!</i> („Успомене” <i>Аце Појовића Зуба</i>)	1033
Витомир Вулетић, <i>Над пономом залудног времена</i> (Радован Бели Марковић, <i>Кавалери сјарог премега</i>)	1212
Милета Аћимовић Ивков, <i>Слике живота</i> (Ненад Милошевић, <i>Песме са Саве и Дунава</i>)	1219
Славко Гордић, <i>У новом светлу</i> (Тања Крагујевић, <i>Свирач на власти праве</i>)	1221
Саша Радојчић, <i>Говор егзистенције</i> (Драган Стојановић, <i>Године</i>)	1224

Светлана Томин, <i>О једном моштиву косовске леџенде (Јелка Ре- ђеп, Бистру воду замутили. Свађа кћери кнеза Лазара)</i> . . .	1226
Наташа Половина, <i>О српској књижевности „последњих времена” (Драгиша Бојовић, Српска есхатолошка књижевност)</i> . . .	1229
Лидија Мустеданагић, <i>У слици за јесмом (Ђорђе Деспић, Стирални прагови; критике и есеји о српском песништву)</i> . . .	1234
Бранислава Васић-Раковчевић, <i>Вивисецирање људског (Џон Ап- дајк, Изабране приче)</i>	1238
Милан Тодоров, <i>Орочена земља (Ратко Дангубић, Немачки у сто лекција)</i>	1241
Миодраг Јовановић, <i>Реконструисање прошлости (Зорица Зла- тић-Ивковић, Црква Светих апостола Петра и Павла у Сироџојну)</i>	1243
Јово Цвјетковић, <i>Култура јавног памћења (Јагош Ђуретић, Со- цијалистичка Југоатлантида)</i>	1245
Бранислав Карановић, <i>Аутори Лейоиса</i>	279, 515, 819, 1037, 1249